

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

letnik **XXXIII**

števila **86**

december **2017**

ISSN 0352-3608 UDK 3

SLOVENSKO SOCIOLOŠKO DRUŠTVO
Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani

Revija izdajata Slovensko sociološko društvo in Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani. /
Published by the Slovenian Sociological Association and the Faculty of Social Sciences at the University of Ljubljana.

Glavna urednica / Main editor:

Andreja Vezovnik, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Uredniški odbor / Editorial board:

Alenka Krašovec, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Alenka Švab, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Ana Tominc, Queen Margaret University Edinburgh

Angelina Lucento, National Research University,
Higher School of Economics, Moscow

Anja Zalta, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

Blaž Lenarčič, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerza na Primorskem

Blaž Križnik, Graduate School of Urban Studies, Hanyang University

Branislava Vičar, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

Chiara Bertone, University of East Piedmont

David Paternotte, Université libre de Bruxelles

Dejan Jontes, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Gal Kim, Humboldt University of Berlin

Hernan Cuevas Valenzuela, Universidad Diego Portales

Jana Javornik Skrbinek, University of Leeds

José Ignacio Pichardo Galán, Universidad Complutense de Madrid

Judit Takács, Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences

Karmen Šterk, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Katarina Pripč, Institute of Social Research in Zagreb

Ladislav Cabada, University of West Bohemia, Pilsen

Ilijana Burcar, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

Ilijana Šarić, University of Oslo

Majda Pahor, Zdravstvena fakulteta, Univerza v Ljubljani

Mateja Sedmak, Znanstveno-raziskovalno središče,
Univerza na Primorskem

Matic Kavčič, Zdravstvena fakulteta in Fakulteta za družbene vede,
Univerza v Ljubljani

Milica Antić Gaber, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

Miran Lavrič, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru

Miroslav Stanojević, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Mojca Pajnik, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
in Mirovni inštitut

Nina Bandelj, University of California, Irvine

Nükhet Sirman, Boğaziçi University, Istanbul

Oliver Vodeb, Swinburne University of Technology, Melbourne

Raffaella Ferrero Camoletto, Department of Cultures,

Politics and Sexuality (DCPS), University of Turin

Roman Kuhar, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani in
Mirovni inštitut

Sabina Mihelič, Loughborough University

Sabrina P. Ramet, Norwegian University of Science and Technology

Sonja Drobnič, University of Bremen

Tanja Kamin, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Tanja Renner, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Thomas Luckmann, Prof. Emeritus, University of Konstanz

Tjaša Žakelj, Znanstveno-raziskovalno središče,

Univerza na Primorskem

Valentina Hlebec, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Vesna Leskošek, Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani

Zala Volčič, Pomona College, Claremont

Zdenka Šadl, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Zlato Skrbiš, Monash University

Tehnična urednica / Technical editor:

Andreja Živoder andreja.zivoder@fdv.uni-lj.si

Urednik recenzij knjig / Reviews editor:

Marko Ribač marko.ribac@gmail.com

Jezikovno svetovanje / Language editors:

Nataša Hribar, Tina Verovnik, Murray Bales

Bibliografska obdelava /

Bibliographical classification of articles: Janez Jug

Oblikovanje / Design: Tina Cotič

Prelom / Text design and Typeset: Polonca Mesec Kurdija

Task / Print: Biografika BORI, Ljubljana

Naklada / Number of copies printed: 320

Naslov uredništva / Editors' postal address:

Revija Družboslovne razprave

Andreja Vezovnik

Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana

Tel. /Phone: (+386) 1 5805 202

Elektronska pošta / e-mail: andreja.vezovnik@fdv.uni-lj.si

Spletna stran / Internet: www.druzboslovne-razprave.org

Revijo sofinancira / The Journal is sponsored by:

Izid publikacije je finančno podprla Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz naslova razpisa za sofinanciranje domačih in znanstvenih periodičnih publikacij / Slovenian Book Agency.

Letna naročnina (3 številke) / Annual subscription (3 issues):

individualna naročnina / individual rate: 25 EUR; za organizacije / institutional rate: 50 EUR; za študente in brezposelne / students and unemployed discount rate: 16 EUR; cena posameznega izvoda / single issue rate: 16 EUR. Za člane Slovenskega sociološkega društva je naročnina vključena v društveno članarino. / The annual Slovenian Sociological Association membership fee includes the journal's annual subscription rate. Družboslovne razprave je mogoče naročiti na naslovu uredništva ali na spletni strani revije. / Subscription requests can be sent to the editors' postal address. Če želite prekiniti naročniško razmerje, nam to sporočite najkasneje do 15. decembra. / If you decide to cancel the subscription, please write to editors' postal address by 15th of December.

Družboslovne razprave so abstrahirane ali indeksirane v / Družboslovne razprave is abstracted or indexed in:

CEEOL (Central and Eastern European Online Library), COBIB.SI, CSA (Cambridge Scientific Abstracts): • CSA Worldwide Political Science Abstracts • CSA Social Services Abstracts • Sociological Abstracts (Online), EBSCOhost • Current Abstracts • Political Science Complete • SocINDEX • SocINDEX with Full Text • TOC Premier, OCLC • Sociological Abstracts (Online) • DOAJ (Directory of Open Access Journals) • Ulrich's Web • De Gruyter • dlib

Uredniška politika: Družboslovne razprave so revija, ki objavlja kolegialno recenzirane znanstvene članke in recenzije knjig. V recenzijski postopke sprejema članke v slovensščini in angleščini s področja sociologije, komunikologije, politologije in kulturologije ter tem raziskovalnim področjem bližnjih družboslovnih disciplin. Pri izboru člankov za objavo se upošteva njihova raziskovalna inovativnost ter aktualnost glede na trende v znanstveni skupnosti, v kateri je revija zasidrana. V teoretskem in metodološkem pogledu je revija pluralistično naravnana, posebno skrb pa posveča utrjevanju slovenske družboslovne terminologije.

Editorial policy: Družboslovne razprave is a peer reviewed journal which publishes papers and book reviews. Contributions are invited in fields of sociology, media studies, political science, cultural studies and other studies which are close to these fields. The published contributions should display high level of research originality and address the themes which seem relevant to the scientific communities in which the journal is grounded. Both in theoretical and methodological respects the journal stands for pluralism.

KAZALO

TABLE OF CONTENTS

ČLANKI ARTICLES

**AGENCY, STRUCTURE AND VALUES:
A CRITICAL HUMANIST INTERVENTION /**
Človeško delovanje, struktura in vrednote:
kritičnohumanistična intervencija

Tibor Rutar

7

**FOUCAULTOVA IZKUŠNJA: ŽIVLJENJE,
ZGODOVINA, TRANSGRESIJA, AKTUALNOST /**
Foucault's experience: life, history, transgression

Robert Bobnič

25

**DI-VIZIJE DRUŽBENEGA SVETA IN POTENCIALNOST
DELOVANJA V INTERSUBJEKTIVNOSTI /**
Di-visions of the social world and agentic potential
in intersubjectivity

Nina Perger

45

NEOREALIZEM IN MARKSISTIČNA KRITIKA /
Neorealism and Marxist critique

Jaša Veselinovič

63

**PRIVATIZACIJA IN POLITIČNA EKONOMIJA
KORUPCIJE V POSTSOCIALISTIČNI SRBIJI /**
Privatisation and the Political Economy
of Corruption in Post-Socialist Serbia

Valter Cvijić

83

RECENZIJJE KNJIG

BOOK REVIEWS

Tanja Petrović in Jernej Mlekuž (ur.): *Made in YU* 2015.

Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.

Primož Mlačnik

105

Kaarle Nordenstreng in Daya Kishan Thussu (ur.): *Mapping BRICS Media*.

Milton Park, Abingdon, Oxon, New York: Routledge, 2015.

Zarja Protner

107

Dominique Pestre: *Proti znanosti. Politike in znanja sodobnih družb*.

Ljubljana: Krtina (Zbirka Krt)

Ana Pavlič

110

Iztok Šori: *Samskost: med ideologijo družine in ideologijo izbire*.

Maribor: Založba Aristej, 2015.

Klara Otorepec

112

Jeff French in Ross Gordon, *Strategic social marketing*.

London: Sage, 2015.

Tanja Kamin

114

ČLANKI

ARTICLES

Tibor Rutar

AGENCY, STRUCTURE AND VALUES: A CRITICAL HUMANIST INTERVENTION

ABSTRACT

The main aim of the article is to suggest what and how a contemporary, revised version of humanism, inflected with critical realism and Marxism, can contribute to sociology. I focus primarily on two areas in which sociology is often found lacking today: theorizing the relationship between structure and agency, and deciding what to do with moral evaluations in sociological analyses. I argue that the solution to both lies in attempting to finally transcend the traditionally hostile and mutually exclusive paradigms of "humanist" or "cultural" Marxism on the one side and "anti-humanist" or "scientific" Marxism on the other. This enables us to carefully reinstate the agency of human subjects and the moral dimension, both of which were and still are dismissed by anti- or post-humanist social science, without neglecting the objective and causally relevant existence of social structures at the same time.

KEYWORDS: Marxism, humanism, anti-humanism, subject, structure

Človeško delovanje, struktura in vrednote: kritičnohumanistična intervencija

IZVLEČEK

Glavni cilj članka je pokazati, kaj in kako lahko sodobna, prenovljena različica humanizma, ki črpa iz kritičnega realizma in marksizma, prispeva k sociologiji. Osredotočimo se na dve področji, ki sta še danes velikokrat sociološki slepi pegi: teoretiziranje odnosa med družbeno strukturo in človeškim delovanjem ter vloga moralnih sodb v sociološki analizi. Za razrešitev obeh problemov poskušamo končno premestiti dve sicer izključujoči se paradigmi humanističnega ali »kulturnega« marksizma in »antihumanističnega« ali »znanstvenega« marksizma. Na ta način v analizo vrnemo vlogo človeškega delovanja in moralno razsežnost, ki ju antihumanistične in posthumanistične družbene vede zanikajo, ne da bi pozabili na objektivni in vzročno učinkujoč obstoj družbenih struktur.

KLJUČNE BESEDE: marksizem, humanizem, antihumanizem, subjekt, struktura

1 Introduction

In the past few decades, Marxism and its flagship insistence on the importance of class have markedly declined in various fields of the humanities and social sciences, especially in the fields that have to do with the important issues of culture (Eley 2005; Chibber 2006). This is not to say that Marxism has been altogether absent from, say, cultural sociology and cultural studies. Indeed, the influence of a certain sort of Marxism, the infamous anti-humanist Marxism emerging out of the disintegration of the Althusserian School, drawing heavily on a particular interpretation of Antonio Gramsci and taking as its main inspiration the radical theses of Jacques Lacan, Michel Foucault or Jacques Derrida, has been very palpable especially in cultural studies (e.g. Laclau and Mouffe 1985; Hall 1996).¹ Such Marxism or, more appropriately, post-Marxism has contributed to the broad "posthuman orthodoxy that is still prevalent in the humanities and social sciences" (Chernilo 2016: 310) and has been well received because of this long-lasting orthodoxy. As Daniel Chernilo (Ibid.) states in a recent review of the literature: "From Levi-Strauss to Latour, via Althusser, Foucault and Luhmann, the critique of humanism has remained a major trope that resonates also with the various motifs of feminist, postcolonial, neo-Marxist, transhumanist and animal rights positions."

It is, therefore, surprising as well as refreshing that we are today, in the context of the thorough downplaying of class and salience of anti-humanism (or posthumanism), hearing more and more explicit appeals for sociology in general and cultural sociology in particular to explore anew how a critical or revised humanism and, more to the point, humanist *Marxism* might contribute to contemporary debates (e.g. Chernilo 2016; Durkin 2014; Maher 2016; Porpora 2015; Sayer 2011; Stevenson 2016; also, from a non-Marxian viewpoint, Brereton 2011; Smith 2010). Such humanism or humanist Marxism, certainly not adopted uncritically, is said to be helpful especially in relation to the most urgent issues posed by today's truly global (and crisis-ridden) capitalism, the place and workings of culture it partly shapes, and the ever-present, if weak, resistance it inevitably provokes.

However, when discussing the potential Marxism in general or humanist Marxism in particular holds for contemporary sociology it is hard not to be reminded immediately of the decades-old and decades-long debates within Marxism on whether it should be concerned with facts or values, epistemic realism or conventionalism, "rigorous" scientific explanation or ethical critique, objective laws of motion or subjective experiences and consciousness, structure or agency, and so on. Indeed, the "Two Marxisms" of which Alvin Gouldner (1980) spoke can be traced back to Karl Marx himself, at least if one is willing to be a bit

1. It has to be noted that Stuart Hall, contrary to Laclau and Mouffe, shows a certain level of ambivalence towards his anti-humanism. He is often sceptical of Althusser's and Foucault's conceptualizations of subjects as mere effects of ideology, discourse or power (see Hall 1985; 1988; 1996). He also explicitly rejects "the [early] Laclau position that all discursive articulations are possible" as far as subjectivity is concerned (Hall 1988: 66). Still, he embraces the "radically 'constructivist' implications", as he calls them, of Foucault's work; such implications as "the body becomes infinitely malleable and contingent" (1996: 11). See also Hall (1982: 71; 1988: 51) for his distancing from Foucault's radical, anti-realist epistemology.

exegetically selective (on this, see the excellent work by Creaven 2015). It might seem, therefore, that this would be a fruitless rehashing of an old debate that has stalemated, a debate between the "cultural" or "humanist" Marxism of Georg Lukacs or E. P. Thompson on the one hand, and the "scientific", "anti-humanist" Marxism of Louis Althusser or Göran Therborn on the other. If this were true, the endeavour would almost certainly be pointless.

The issue is even more complicated because Marxism's cards were reshuffled in the 1980s. Two new influential versions of Marxism emerged out of the Althusserian wreckage: rational-choice Marxism (RCM) and the already mentioned post-Marxism. Both of them were descendants of the Althusserian project, albeit in radically different ways. As a notable representative of RCM states:

[RCM] has inherited the mantle of Althusserian structuralism. But it is not the linear descendant of Althusserianism, since it seems to have developed in wholesale reaction against, rather than critical engagement with, the Althusserian legacy. I take post-[Marxism] to be precisely the linear descendant of Althusser—at least in regard to the characteristic cluster of problems associated with the concept of ideology. (Carling, 1986: 55)

These two do not fit neatly within the traditional divide between "cultural" and "scientific" Marxism. For instance, post-Marxists (such as Laclau and Mouffe) definitely embraced and even radicalized Althusser's "scientific" anti-humanism. They dismissed, as did Althusser, all of the allegedly "pre-scientific", ideological references to universal human nature or essence (i.e. people's fundamental needs and capabilities), their lived experiences or consciousness, and similar anthropological or psychobiological characteristics not wholly determined by social factors. Yet, in sharp contrast to Althusser, they also expunged from their anti-humanist Marxism any notion of objective "laws of motion", the primacy of the economy, epistemic objectivity, the distinction between extra-discursive and discursive, and so on.² RCM theorists (such as Alan Carling, Adam Przeworski, John Roemer or Jon Elster) went, to the contrary, to great lengths to situate themselves as objective, rigorous scientists utilizing the latest social-scientific techniques, such as game-theoretical models, psychological experiments, statistics, and so on. However, they emphasized, at the same time, the need to adopt methodological individualism as opposed to Althusserian holism, and to recognize the fact that a common human nature exists. They also developed or tried to develop, in contrast to the ostensibly scientific Althusserianism, sophisticated moral indictments of capitalism.

The aim of this article is to suggest there is a possibility of constructing a kind of "unitary" or, as I prefer, "critical-humanist" Marxism that combines the best insights of all the various prominent strands mentioned above, while rejecting the claims that have not withstood scholarly scrutiny. I will concern myself primarily with two dimensions of the proposed renewal: how to bridge the gap between the objective and the subjective or structure and subject, and how to take scientific note of the ostensibly extra-scientific value judgements.

2. Although, it has to be said, Althusser himself had a very uncertain relationship with epistemic objectivity or, more broadly, scientific realism. At least two philosophical strands regarding epistemology are present in Althusser, a realist one and an anti-realist, conventionalist one. See Benton (1984).

2 Structure and subject: a tortured relationship

When sociologists consider the relationship between individual people and the larger society there are usually at least two mutually exclusive but equally attractive thought-processes at work. One is to reduce everything social to the individual, both explanatorily as well as ontologically. Such methodological individualism is attractive because it seems, *prima facie*, absurd for social structures such as classes, states or the economy to *really* exist, i.e. to possess their own causal powers over and above those of their parts. The only reasonable thing to assume seems to be that it is only living individuals who possess causal powers; therefore, any talk of social structures is, at best, merely heuristic (e.g. Collins 1981: 988; Elster 1985: 4). "Class" or "the state" are terms that designate groups of people whose individual interactions are the product of those very people – that is it. So, strictly speaking, classes or the state do not exist, at least not as anything more than causally inert aggregations of individuals. Methodological holism is the other traditional way of sociological thinking about the relationship between individuals and society. It insists that social structures definitely exist, i.e. have causal powers of their own, and that if anything it is people who are causally inert or close to inert; people's behaviour is determined by the pulls and pushes of structures (e.g. Althusser and Balibar 1970: 181). This perspective seems much more ambitious than the first one or even mystical. How can non-observable, supra-individual social entities exist and be causally active? Its appeal, however, lies in the intuitive notion that most of what people do, and the way they do it, in a society is very much influenced by impersonal forces beyond their control (such as, for example, the differential distribution of authoritative and allocative resources).

Many authors have pointed out the flaws in these two approaches; therefore I will not indulge myself. I will only note that for the past few decades many sociologists have consistently expressed the need to move beyond both methodological individualism and holism. Some have also poured much effort into devising an alternative approach to the issue. There is, for example, Anthony Giddens' structuration theory or Pierre Bourdieu's sociology of habitus and field. These are complex theories with many extremely useful insights as well as some pitfalls – they can hardly be addressed properly in a short article such as this. However, I think we can say with certainty that these are not the most appropriate critical tools to be used as a means of infusing certain lost or dismissed humanist insights into contemporary "posthuman" sociology, since Giddens' and Bourdieu's theories are themselves *contributors* to this orthodoxy. As Douglas Porpora recently states:

The Bourdieusian perspectives – reflexive sociology, structuration theory, and practice theory – are not anti-humanist in the sense of French poststructuralism, but do sometimes categorize themselves as post-humanist, likewise dismissing the conspicious intentionality of the human actor. Practice and *habitus* stand in its place. (Porpora 2015: 23)

2.1 Bringing the subject back in

If (a critical reworking of) humanist Marxism has anything to contribute to contemporary sociology, as far as the relationship between structure and subject is concerned, it is just what tends to lack in theories such as Giddens' and Bourdieu's, not to mention Althusser's. The first such feature is what Porpora calls 'conscious intentionality of the human actor' and, we should add, related human abilities for reflexivity and forming new experiences. In short, we should reinstate the notion that people are relatively autonomous selves, irreducible self-aware agents with causal powers of their own. Anti-humanists have done away with all this and the various "post-humanists" have not really reinstated the notion. People are seen as guided primarily or even exclusively by unconscious dispositions (*habitus*), rules and routines. There is little sense of people as active, deliberate agents who *themselves* make their own relatively autonomous contributions to the social causal output. Take Laclau and Mouffe, for example. They have been very vocal about the need to avoid Althusser's structural determinism; however, they themselves have reduced people to mere "'subject positions' within a discursive structure" (Laclau and Mouffe 2001: 115). They go on to claim that human subjects are "not even ... endowed with powers that render an experience possible" (*Ibid.*).³ This is not a notion of the subject which accords it relative causal autonomy.

Giddens and Bourdieu would, of course, have none of this anti-humanist discursive reductionism but they do argue that human intentionality and reflexivity usually take a backseat in determining everyday social actions; unconscious routine and *habitus* take over instead. For Giddens (1984: 6) "[m]uch of our day to day conduct is not directly motivated", and even though subjects are "knowledgeable" (i.e. they are not Althusserian dupes), their knowledge consists of nothing more than what society offers. This means that in structuration theory "routine rules are ... what causally explain why actors behave as they do" (Porpora 1997: 251). Bourdieu's opinion is not all that different. For him *habitus* or, more precisely, "spontaneity without consciousness or will" (Bourdieu 1990: 56) is what primarily, if not exclusively, guides human behaviour – this spontaneity itself the product of social structures called fields. Humanist talk of intentions, reasons, interests, reflexivity and conscious choices, however deeply situated in social contexts and influenced by them, reminds him too much of the apparently discredited rational choice theory (Bourdieu 1988). This is a mistake. We can and should appreciate the force of unconscious routine and *habitus* in determining people's actions *without* dismissing the (causal) importance of agents' intentionality, reflexivity and reasoning. Even Bourdieu himself admits this at certain points (e.g. Bourdieu and Wacquant 1992: 115; Bourdieu et al. 1999). (For critical accounts of Giddens see Archer 1995; Craib 1992; Creaven 2001; Cruickshank 2003; for nuanced critiques of Bourdieu see Archer 2010; Elder-Vass 2010b; Sayer 1999; Sayer 2010).

Before moving on to the second humanist feature I will argue for I should point out and address a possible objection to my claim that anti- and post-humanists usually downplay

3. As will be seen below, Laclau's subsequent theorizing underwent an important shift with regards to the constitution and functioning of human agency.

agency. For example, it could be argued that there are some contemporary poststructuralists, such as Jason Glynos and David Howarth (2007), who are largely influenced by Laclau, Foucault and other anti-humanists, who have recognized this problem and have tried to remedy it. Here is what Glynos and Howarth (2007: 79) say:

We begin by accepting that social agents always find themselves "thrown into" a system of meaningful practices, an immersion that both shapes their identity and structures their practices. However, we also add the critical rider that these structures are ontologically incomplete. Indeed, it is in the "space" or "gap" of social structures, as they are rendered visible in moments of crisis and dislocation, that a political subject can emerge through particular "acts of identification".

So here we have "social agents" shaped by "a system of meaningful practices", i. e. structures, but not wholly determined by them. How is this room for human agency made possible? Although critical of the traditional humanist and hermeneutical accounts of the subject, as they "overemphasize the individual's creativity in coping with dilemmas", Glynos and Howarth (2007: 77) commit to a view which is not all that different from the one promoted in this article. They claim that subjects are not simply the result of power, discourse or other social forces by pointing out that people have an "ability 'to begin something new'", a capacity for forming "dislocatory experiences ... to identify anew, and thus to act differently" (Glynos and Howarth 2007: 79). Later on they somewhat undermine this claim by saying that agents' psychology is not (even partially?) "a function of 'internal' states (beliefs, attitudes, predispositions, and so forth)" and that "inner mental processes" are (wholly?) "socially constructed" (Ibid.: 98). They also tilt back to the problematic Bourdieusian position when they emphasize that what people do are "largely repetitive activities that do not typically entail a strong notion of self-conscious reflexivity", activities "which have been inscribed on our bodies and ingrained in our human dispositions" (Ibid.: 104; emphasis added). Still, they repeatedly claim that human agents are nevertheless inherently creative and never simply determined by their socially ingrained habitual responses. There is, therefore, an "inherent contingency that inhabits the social system", which can never be "banished once and for all" (Ibid.: 104–105).

With this in mind it has to be accepted that there are theories claiming anti-humanism as their ancestor but also arguing, at least in part, against its theoretical excesses. One can find this tendency in the works of some of post-human feminists and the so-called "new materialists" as well (e.g. Coole and Frost 2010; Braidotti 2013). My aim is not to dispute any of that, I only wish to add that the agential creativity and relative causal autonomy should be grounded with the help of cognitive and neuroscientific accounts (for a thorough review see Bunge 2010; compare Kaidesoja 2013) and, therefore, with ample, even if not exclusive, references to human neurophysiology and biocultural evolution. If agential creativity is not so grounded, two things may take place instead. First, one can try to premise it more opaquely, speculatively and non-scientifically by, for example, constructing a strong "axiom ... of 'ontology of lack', which is a negative ontology premised on the radical contingency of social relations" (Glynos and Howarth 2007: 14). Second, because such grounding does not locate intentionality and reflexivity in the human brain, it may also

lead to an even more opaque post-humanist ontological schema, such as Jane Bennett's "enchanted materialism" or Bruno Latour's "actor-network theory". Here, any meaningful distinction between the intentional agency of humans and the much less exclusive, non-intentional agency of non-conscious matter collapses. I suggest both of those moves do more to undermine rather than buttress a serious effort to reemphasize human agency; a critical humanist perspective seems more apt.

So much for the first humanist feature I find useful. The second feature we should renew is the universalist notion that there are certain capabilities (and needs) *which all human agents possess*. One such capability is the already mentioned capacity for conscious intentionality and reasoned decision-making. This ability should not be seen as a gift from society, as structurationists argue (Archer 2000); they, contrary to anti-humanists, usually at least grant it existence even if they downplay its contribution to action. Instead, it should be seen as a universal part of humanity, a part of human nature. No doubt such humanist talk is frowned upon because of its "essentialist" overtones. Laclau and Mouffe (2001: 153), for example, insist that "the anthropological assumption of a 'human nature'" is an "essentialist perspective" that needs to be rejected, and they are far from alone (e.g. Burr 2003). But there are good reasons, both empirical and conceptual, why such dismissals are wide off the mark (see Archer 2000; Bloch 2005; Chibber 2013; Creaven 2001; Elder-Vass 2012; Nussbaum 1992; Porpora 2015; Sayer 2011; Smith 2010). First of all, it is not clear how *any* sociological theory is even possible without some form of essentialism in general. Can we really analyse, say, the existing social system if we do not think there are certain essential, fundamental characteristics that make it capitalist and not, for example, feudal? If no social event, process, system or mechanism is determinate at least in some fundamental respects, as essentialism suggests, how could we theorize, categorize and compare anything? Secondly, essentialism about human nature in particular need not imply, as Laclau and Mouffe suggest, that there are no differences between individuals. There can be and, indeed, are large differences between people but this is not incompatible with the insistence that there nonetheless is a small core of features that are universal and trans-historical, e.g. the need for material well-being, the need for dignity and autonomy or the capacity for rational reflection. As Sayer (2011: 104) emphasizes:

To describe an object's essential properties ... does not mean that we cannot acknowledge that it also has other properties which may vary, perhaps significantly. Similarly, making claims about the particular capacities of human being does not mean that they are all manifested equally or in the same way everywhere ...

Essentialism and universalism are not the same thing as homogeneity. Essentialism and universalism recognize difference both in terms of what exists as well as how what exists is manifested. To give an example of the former, people sharing the same basic capacity for self-determination can at the same time have many other, vastly different capacities—some people are able to jump high, others are not, some can sing, others cannot. To give an example of the latter, people can satisfy their common need for food by eating a vast range of foods, prepared in a vast range of ways. The things people can eat, and the ways in which they can prepare those things for consumption, in order to satisfy their need for food

are obviously not infinite, but they are not uniform either. Marx's (1990: 759) distinction between "human nature in general" and "human nature as historically modified in each epoch" is very useful here. The first refers to general, trans-historical needs and capacities people have in common, such as the need for food or shelter and the need for personal autonomy, while the latter refers to how these needs and capacities are expressed in a particular time and place in history.

Again it could be said that some post-marxists have recently recanted their earlier absolute rejection of all universal claims. Indeed, as Geoff Boucher (2008: 233) observes, "the leading theorists of postmarxism have discovered that without universality, there can be no resistance to domination". And in fact Laclau (2007: 26, 48) explicitly distances himself from any "appeal to pure particularism" and "a politics of pure difference". It is not possible, he notes, to do "away entirely with any kind of universal principle" because even the mere "assertion of one's own particularity requires the appeal of something transcending it" (Ibid.). More importantly, once we reject any kind of universal principle, it is no longer possible, Laclau now recognizes, to argue for universal human rights. This recognition is to be commended. However, Laclau still seems to me to be, owing to his poststructuralist scepticism of human nature, essences and the like, uneasy with universality. For instance, he writes of "relative universality" and emphasizes that his notion of universality "is very different from the universality which results from an underlying essence" (Laclau 2007: 54–55), for which I argue. But as I have noted above, the category of essences need not be problematic, especially if in its development we draw on contemporary concepts developed by scientific essentialists, for example Richard Boyd's concept of *homeostatic property cluster kinds* (Boyd 1991; Boyd 1999; see also Devitt 2008).

2.2 Reconciling structure and subject through emergence

How does this critical return to (Marxist) humanism not collapse into individualism, voluntarism, subjectivism of the old?⁴ In other words, are we not repeating the same Enlightenment mistakes that made humanism so vulnerable to current posthuman orthodoxy? I claim we can avoid the collapse into traditional humanism if we make use of the

-
4. Similarly, one might ask how my defence of human nature and personal autonomy avoids various political issues regarding human rights and the ideology of individualism. It does so because, in the first instance, there is a vast difference between doing something bad, corrupted or at least ethically dubious in the name of an ideal, and that ideal itself. It is one thing to say that all human beings have certain irreducible interests, capacities and needs that have to be satisfied in order for them not to suffer, and a very different matter to try and gain geopolitical advantage for an elite by a military intervention that pretends its aim is to secure those interests and needs. Secondly, there is also a big difference between the ideology of acquisitive individualism according to which the road to human flourishing is to single-mindedly pursue one's most selfish desires, and what can be called ethical individualism, which is actually at the core of Marx's notion of a truly free and non-exploitative society. As Elster (1986: 43) states: »Marx believed that the good life for the individual was one of active self-realization. Capitalism offers this opportunity to a few but denies it to the vast majority. Under communism each and every individual will live a rich and active life.« I thank the anonymous reviewer for asking me to be more clear on this.

ontological notion of emergence.⁵ Appreciating emergence allows us to bring in objective, unconscious, structural determinations of human actions *without* reducing the latter to the former. The notion of emergence is the idea that some things "can have properties or capabilities that are not possessed by its parts" (Elder-Vass 2010b: 5). The most common example of emergence is that of water, H₂O. Water has certain causal powers which are lacking in both hydrogen as well as oxygen. It is only when these two elements are combined, organized in a certain way, that the causal power to extinguish a fire emerges. Before that hydrogen and oxygen only feed fires. "Similarly, water freezes at zero degrees centigrade, but hydrogen and oxygen would both be gases at this temperature. Water, then, has emergent properties." (Elder-Vass 2010b: 5)

If we use the idea of emergence in the social realm, we can move beyond individualism and holism. Instead of either individuals making all the causal contributions to social dynamics, or social structures doing all the work, both can be seen as operative. In this case social structures should be seen as ontologically irreducible, causally active *relations* between individuals or, more precisely, between positions in which individuals are placed. These relations, e.g. the class relation between a capitalist and a worker or between a feudal lord and a peasant community, cannot exist or exert influence without their constituent parts, i.e. human individuals, but they possess causal powers above those possessed by these parts. This way we preserve both the subjective and the objective sociological domain. We have structures and subjects, objective positions and subjective experiences, background conditions and action.

Two further observations about the nature of structures *qua* relations are in order before moving on. Firstly, structures understood as relations between social positions should not be equated merely with shared rules or resources. Relations do, indeed, usually *involve* constitutive rules and resources but they are not exhausted by them. Let me give a Marxian example. It is not only because some people privately own certain resources, e.g. the means of production, that they possess and can exercise certain structural powers, e.g. the power to fire or exploit. The more important sociological fact is that some people own the means of production and that, for this very reason, the majority of people does not. This *differential* distribution of resources – an irreducibly relational fact – accounts for the (possible) occurrence of economic exploitation today. The relational fact that property-less workers are in an objectively vulnerable economic positions *vis-à-vis* the capitalists accounts for the phenomenon of widespread extraction of surplus labour that goes on in the production process. I mention this partly because of the prevalent tendency in sociology to conflate structural relations with rules and resources (as such) and partly because of a particular critique of the Marxist treatment of structures. We can take Alexander Wendt's

5. There are two types of emergence in literature: "weak" and "strong" or, alternatively, "relational" and "substantive". I am using the weak or relational notion of emergence according to which a system exhibits new causal powers when its parts are organized in a certain way so that new causal powers are due to the relations between parts (not solely due to parts themselves). According to strong or substantive emergence, a system possesses new causal powers independently of its parts and the relations between them. This is scientifically unsupportable (see Kim 1999; Wimsatt 2000; Elder-Vass 2010).

critique as a good example of both. He challenges Marxist talk of structures as somehow material or non-ideational by claiming that relations of production of which Marxists usually speak are, in fact, nothing of the sort. Quite the contrary, for him they are:

thoroughly ideational phenomena, namely institutions and rules – which are ultimately shared ideas – that constitute property and exchange relationships, who works for whom, class powers and interests, and so on. The fact that relations of production are ideational means that capitalism is mostly a *cultural* form, not material, and as such Marxism's "material base" actually is shot through and through with ideas. (Wendt 1999: 94–5)

I say more on this below, but it should already be evident from the discussion above that such judgment is at least misleading if not mistaken. Social structures *qua* relations are not merely rules, i.e. shared ideas. They involve those, no doubt, and they also involve resources. But they nevertheless encompass more than simply that.

Secondly, and very closely related, we should, as Porpora insists (ironically, in the same paper Wendt explicitly draws upon), make a distinction between two types of social relations: "ideological" and "material" (Porpora 1993; 2015). This distinction goes back to Vladimir Lenin, who designated all those social relations "that are concept-dependent" as ideological, and all those that "are external and not similarly concept-dependent" as material (Porpora, 2015: 102). An example of the former is marriage, while the capitalist-worker relation is one of many examples of the latter. The difference between marriage and the capitalist-worker relation is that people cannot get married without understanding what they are doing, while they can be exploited without them being aware of it and without anybody conceptualizing it. Countering this by saying, as Wendt implies, that economic exploitation is actually an "ideological", not "material" relation because it is underpinned by legal rules of property ownership, which are most definitely ideational or concept-dependent in a direct and strong way, will not do. It will not do because exploitation is not the same as legal rules. Instead, it is an emergently objective, non-ideational property of such rules (Porpora 2015: 104). What is more, in the final analysis it is not even the *formal* possession by capitalists of resources, and the consequent legal exclusion of non-owners from access to them, which fundamentally underlies economic exploitation but their *effective* possession and non-owners' dispossession. This fact could continue to exist even in cases of legal change. Capitalists could, given their effective possession of resources and the effective dispossession of resources by workers, muster the repressive force needed to maintain such differential distribution even in the absence of a legal system stipulating private ownership. This is not a very stable social state, especially not in the long run, but it is certainly possible.

To illustrate the proposed reconciliation between structure and subject, let us look now more closely at class relations in capitalism. Why do capitalists compete on the market by maximizing profits? Why do workers seek jobs and even offer themselves up for exploitative employment; why do they compete with their fellow workers for jobs? I suggest it is not because they are somehow unconsciously obliged to follow social rules or their habitus, neither is it because they are trans-historically and individually wired to act in capitalist

ways. It is in virtue of the reciprocal influence on their behaviour of both objective structural relations they are embedded in and the needs, interests and capabilities they possess as members of the human species. Let us turn to capitalists first. They are placed in competitive market relations with other capitalists so that if they do not maximize profits they are faced with the likely chance of going bankrupt or being taken-over by competitors. Put simply, if they do not act in the usual capitalist manner, they risk the deprivation of their need for material well-being and autonomy. Workers, likewise, seek employment – even exploitative employment – primarily because they know, or soon find out, what would happen otherwise. Given their objective location in the network of class relations – i.e. given that they are property-less and that they do not have direct, non-market access to the means of subsistence – they would risk their most fundamental human needs going unsatisfied by refusing to seek employment (or by not competing against other workers). So, in the case of capitalists and workers it is both their structural location and their individual needs along with conscious choice that produce the common competitive capitalist behaviour we often observe in capitalism. The connection between structure and subject runs via the categories of objective relations, interests, subjective experiences, intentionality and, finally, motivated action (see, for more on this, Archer 1995; Creaven 2001; 2015; Porpora 1989).

(The same case, *mutatis mutandis*, can be made for pre-capitalist class societies. Robert Brenner's (1985: 236–242) notion of "political accumulation" carried out by pre-capitalist lords, and the related notion of "safety-first" production carried out by pre-capitalist peasants, elegantly marries structure and subject, objective class relations and subjective, consciously motivated actions. It is precisely in virtue of human needs that these pre-capitalist actors have *and* in virtue of feudal class relations between them (i.e. relations within the lordly class, and relations between lords and peasants) that endemic warfare, geopolitical expansion, monarchical centralization, extra-economic exploitation and non-specialized, i.e. diversified, agrarian production exhibiting Malthusian characteristics usually prevailed.)

This might seem like a return to structuralism and holism. Am I suggesting that social structures *compel* people to act in certain ways? No. First of all, because people have the natural capacity for conscious intentionality, reflexivity and choice they can always and everywhere refuse to act in ways to which their structural locations point. Secondly, even when people choose to go along with the structurally "prescribed" way, they do not do so *solely* because of structural forces, nor is it mysterious why they do as they do. As I have said, structures simply put people in certain life situations, which they then usually consciously experience and which bring certain opportunity costs (defined in a broad, non-economistic manner) that are also usually perceived. Since they are positioned on different locations within social relations, people are objectively faced with different opportunities, strategies and ways to satisfy their human needs and interests. Workers, in virtue of being in the position of workers *and* in virtue of being human persons, will face serious difficulties if they do not get a job. It will be hard for them to even survive, let alone live. Capitalists, in virtue of being in the position of capitalists *and* in virtue of being human persons, will face serious difficulties if they do not maximize profits. They will lose their comfortable class situation, which accords them lots of material well-being,

autonomy, and so on, and will join the ranks of workers. People, most of the time, choose to act in ways broadly compatible with their structural location not because they are somehow forced to do so, not because they are nothing but Althusserian *Träger*, but simply because it is too costly not to do so. It is for this reason, after all, (and because the appropriate means are usually lacking) that structural change is no easy task and does not happen most of the time. And it is for this reason that capitalists and workers everywhere, no matter their specific culture, strive for profits, compete with one another and seek jobs.

3 Scientific explanation or ethical critique?

There is a tendency, both within and outside Marxism, to set "hard" science in a zero-sum relationship to "humanist" ethics. A related, yet distinct dilemma with value judgements was present in the works of Marx himself. He denounced value judgements as bourgeois ideology and at the same time charged capitalist exploitation with all manners of immorality and degradation (Geras 1985; 1992). In sociology, more generally, it is perhaps Max Weber who is most famous for his insistence that proper social science should not concern itself with espousing value judgements. He says:

[S]uppose that Tolstoy rises up in you once more and asks, "who if not science will answer the question: what then shall we do and how shall we organize our lives?" Or, to put it in the language we have been using here: "Which of the warring gods shall we serve? Or shall we serve a completely different one, and who might that be?" In that event, we must reply: only a prophet or a savior [sic]. (Weber 2004: 27–28)⁶

And again:

Only on the assumption of belief in the validity of values is the attempt to espouse value-judgements meaningful. However, to judge the validity of such values is a matter of *faith*. It may perhaps be a task for the speculative interpretation of life and the universe in the quest of their meaning. But it certainly does not fall within the province of an empirical science in the sense in which it is to be practised here. (Weber 1949: 55)

If this is true, a few problems arise. First of all, how can humanist Marxism contribute to the scientific project of contemporary sociology, given that it carries with it all sorts of explicit and implicit moral claims? On the one hand, humanist Marxism is full of moral condemnations of capitalist exploitation, neoliberal structural reforms or the oppression of women and minorities. It claims all this degrades, mutilates and stifles human life so it should be done away with. On the other hand, it incessantly promotes progressive prac-

6. With the metaphor of "warring gods" Weber means two things. First, that different value-systems, different moralities, are akin to religious theologies. They have to be taken on faith, not justified through reason and science, conceived broadly. Secondly, he suggests that because different values are completely faith-based the conflict between them will always try to be resolved simply by violence and war, not reason.

tices and ideas, which, ostensibly, contribute to the good life, i.e. to human flourishing. If sociology is to be a Weberian value-free science it cannot taint itself with such judgements. Secondly, however, how appealing is it really to strive to rid sociology (whether inspired by Marxism or not) of its value judgments today, in the midst of the largest capitalist crisis since the Great Depression and the rise of extreme-right populist forces all across Europe and the US? There is so much human suffering in the world and it seems simply insidious to claim sociology should be neutral in relation to it, either by refusing to take any stand on it or by affirming the Weberian view that sociologist's moral views (concerning, perhaps, violence against refugees) are a matter of faith. Should we not, as Stevenson (2016: 5) puts it, now more than ever "place moral questions at the centre of the [sociological] argument rather than at the periphery"? I suggest we tackle these issues by briefly examining how wide the gap between facts and values to which Weber alludes really is.

To begin with, it should be obvious that such a gap or distinction really exists. There is no going back to strong moral realism or ethical naturalism (Elder-Vass 2010) which strives to derive values *directly* from facts or which collapses any distinction between them. On this, David Hume was correct. Therefore, we must begin any moral argument not from matters of fact but from moral or ethical premises. One such premise is that human flourishing is good, while human suffering is bad – or, that we should value all humans. There can be no fundamental, matter-of-fact justification for this premise. However, if we take it on board – and it seems pretty unreasonable not to do so – we can, at the very next step of the argument, bring in facts. If it is true, as I argued in the previous section, that human persons are not simply social constructs, determined from top to bottom by various social forces, such as discourse, ideology, structures etc., then there are various universal needs, capabilities and interests all people share simply in virtue of being human. Every person has, as a consequence of their bodily and brain biology, a need for material well-being (i.e. for shelter, food and water, absence of chronic pain etc.) or a need for autonomy and dignity, for identity and recognition. This holds true irrespective of the particular culture into which a person is embedded.

Of course, the ways in which these needs are expressed vary across cultures and are manifold. But because some human needs are universal and because they are not simply the completely malleable product of the socio-cultural context in which an individual lives, there is a possibility of certain contexts or, more precisely, certain socio-cultural practices to come into conflict with people's fundamental needs. Not just any form of socio-cultural expression is adequate or equally adequate for human flourishing, although many are. To give just the most obvious example, people cannot survive on a diet of sand or a diet of 200 kilocalories of potatoes per day. No culture can change that, even if it tries. Going beyond bare survival, people definitely can survive while being denied their human need for autonomy, if they are kept as slaves (as long as they have food and similar bare necessities), but they cannot *flourish* as such slaves, who are, for example, kept in tight cages most of the day. Their autonomy, dignity, the capacity for creativity etc. are being completely or almost completely denied in such a context. The same goes for less extreme, yet still utterly deplorable examples such as the oppression and bodily mutilation of women and minorities, exploitation of workers, human trafficking, violence towards refugees etc.

All these practices frustrate fundamental human needs and capacities and, by doing so, promote suffering and stifle human flourishing.

It is hard to come to a wide-spread agreement on a detailed list of what constitutes fundamental human needs and capacities which should be respected everywhere. It is even harder to move from such moral considerations to action that is needed to ameliorate existing human suffering defined as the denial of basic humanity. But the point here is just that humanist moral considerations (in sociology and elsewhere) need not be wholly extra-scientific, unconcerned with facts. They are not in a zero-sum relationship with scientific concerns. This is important because it gives moral critique stronger justification. Moral critique is not mere opinion or faith, which can be dismissed out of hand:

[T]he capabilities approach is important not just because it shows how discourse ethics can proceed from very basic value claims like 'value all humans' to more substantive moral claims, but also because these are moral claims that we can measure the real social world against. When organisations, institutions, policies and people fail to deliver or protect these central capabilities, we have a case for criticising them. (Elder-Vass 2010a: 55)

Bridging the gap between facts and values in the manner indicated is, as Reha Kadakal (2013: 592) puts it, "an undertaking [that is] long overdue in sociology as a discipline" (see also Gorski, 2013). It offers us two things. First, it enables us to circumvent Weber's (2004: 21) popular argument that "whenever an academic introduces his own value judgement, a complete understanding of the facts comes to an end". In fact, the reverse seems to be true. For example, when Marx analyses the capitalist-worker relation in Volume 1 of *Capital* and identifies it as nothing less but an *exploitative* relationship which involves robbery, despotism and bodily mutilation, this should be seen as enriching our "understanding of the facts", not diminishing it. It would be an imperfect, incomplete understanding of the facts if, in the case that the capitalist-worker relationship really is exploitative and really has the alleged effects on the human body and psyche, we left this "moral fact" out. Secondly, bridging the gap between facts and values in the way I have suggested enables us to avoid the dead-end of moral relativism (either within cultures or between them). Such relativism posits, in the words of one of its representatives, that there "are no objectively-based universal standards by which to judge right and wrong" at least between different cultures (Feinberg 2011: 517). This is rarely defended so explicitly but it is hard to see how moral relativism is not necessarily implicit in every theory which embraces the radical discontinuity between facts and values, and which denies the existence of trans-cultural human nature. If there is no connection between facts and values, then Weber is right and we only have faith when it comes to morality. And even if it is admitted that a connection exists, moral relativism is still possible in case people are simply the products of their specific cultural locations. If there are no fundamental, universal human needs and capacities and, instead, people are simply what their cultures make them out to be, then any cultural practice is legitimate (as long as it is the one that constructed the individual in question). Society and culture cannot harm people if they wholly coincide, i.e. if the latter are perfect copies of the former.

4 Conclusion

The “posthuman orthodoxy that is still prevalent in the humanities and social sciences” (Chernilo 2016: 310) should engage with a critical, Marxist humanism, which offers the possibility of resolving many dilemmas that plague the disciplines in question. In this article, I have suggested how it does so with regards to the tortured relationship between society and the individual, structure and subject or the objective and the subjective, as well as the relationship between facts and values.

As far as the first task goes I have argued that in order to non-reductively connect the objective (structures) with the subjective (subjects) it is required of us to investigate the causal chain between objective relational positions, interests, subjective experiences and motivated actions of people. This causal chain is not a one-way street nor does it operate in a positivist, determinist fashion. As Marx (1978: 595) states, *people*, not structures, “make their own history”. However, it still holds that “they do not make it just as they please; they do not make it under circumstances chosen by themselves”. This means it is both structures (as objective relations) as well as needy self-aware subjects that contribute to the causal output in society. Neither is reducible to the other, nor are they reducible to some third thing, for example practice, habitus or rules. As far as the second task goes, bridging the gap between facts and values with the aid of a rich and non-reductive concept of human nature (such as on offer by Nussbaum 1992 or Sayer 2011) promises to simultaneously counter both “positivist scientism” as well as “the discourses of cultural and moral relativism” (Kadaka 2013: 592). This is no naïve moral realism or strong ethical naturalism which strives to derive values strictly and directly from states of affairs. It is a highly qualified, weak ethical naturalism (Sayer 2005; Elder-Vass 2010a) which starts from irreducible moral premises, for instance the premise that we should value all humans and that we should promote human flourishing. Only *then* does it turn to facts, i.e. facts about what actually constitutes human flourishing.

Bibliography

- Althusser, Louis, and Balibar, Étienne (1970): *Reading Capital*. London: Verso.
- Archer, Margaret S. (1995): *Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, Margaret S. (2000): *Being Human*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, Margaret S. (2010): Can Reflexivity and Habitus Work in Tandem? In: M. Archer. (ed.): *Conversations About Reflexivity*: 123–143. London: Routledge.
- Benton, Ted (1984): *The Rise and Fall of Structural Marxism: Althusser and His Influence*. New York: St. Martin's Press.
- Bloch, Maurice (2005): *Essays on Cultural Transmission*. Oxford: Berg.
- Boucher, Geoff (2008): *The Charmed Circle of Ideology: A Critique of Laclau & Mouffe, Butler & Žižek*. Melbourne: re.press.
- Bourdieu, Pierre (1990): *The Logic of Practice*. California: Stanford University Press.
- Bourdieu, Pierre, et al. (1990): *The Weight of the World: Social Suffering in Contemporary Society*. Cambridge: Polity Press.

- Bourdieu, Pierre, and Wacquant, Loic (1992): *Invitation to a Reflexive Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Boyd, Richard (1991): Realism, Anti-Foundationalism and the Enthusiasm for Natural Kinds. *Philosophical Studies*, 61: 127–148.
- Boyd, Richard (1999): Homeostasis, Species, and Higher Taxa. In: R. A. Wilson (ed.): *Species*, 141–185. Cambridge: MIT Press.
- Braidotti, Rosi (2013): *The Posthuman*. Cambridge: Polity Press.
- Brenner, Robert (1985): The Agrarian Roots of European Capitalism. In: T. H. Aston and C. H. E. Philpin (eds.): *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*: 213–327. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brereton, Derek (2011): Requiem for Relativism in Anthropology. *Journal of Critical Realism*, 10 (3): 358–391.
- Bunge, Mario (2010): *Mind and Matter. A Philosophical Inquiry*. London: Springer.
- Burr, Vivien (2003): *Social Constructionism*. London: Routledge.
- Carling, Alan (1986): Rational Choice Marxism. *New Left Review*, 1 (160): 24–62.
- Chernilo, Daniel (2016): Review Essay: Humanism and Sociology. *Journal of Classical Sociology*, 16 (3): 310–317.
- Chibber, Vivek (2006): On the Decline of Class Analysis in South Asian Studies. *Critical Asian Studies*, 38 (4): 357–387.
- Chibber, Vivek (2013): *Postcolonial Theory and the Specter of Capital*. London: Verso.
- Collins, Randall (1981): On the Microfoundations of Macrosociology. *American Journal of Sociology*, 86 (5): 984–1014.
- Coole, Diana, and Frost, Samantha (2010): Introducing the New Materialisms. In: D. Coole and S. Frost (eds.): *New Materialisms. Ontology, Agency, and Politics*, 1–46. Durham: Duke University Press.
- Craib, Ian (1992): *Anthony Giddens*. London: Routledge.
- Creaven, Sean (2001): *Marxism and Realism. A Materialistic Application of Realism in the Social Sciences*. London: Routledge.
- Creaven, Sean (2015): The 'Two Marxisms' Revisited: Humanism, Structuralism and Realism in Marxist Social Theory. *Journal of Critical Realism*, 14 (1): 7–53.
- Cruickshank, Justin (2003): *Realism and Sociology. Anti-foundationalism, Ontology and Social Research*. London: Routledge.
- Devitt, Michael (2008): Resurrecting Biological Essentialism. *Philosophy of Science*, 75: 344–382.
- Durkin, Kieran (2014): *The Radical Humanism of Erich Fromm*. New York: Palgrave Macmillan.
- Elder-Vass, Dave (2010a): Realist Critique Without Ethical Naturalism and Moral Realism. *Journal of Critical Realism*, 9 (1): 33–58.
- Elder-Vass, Dave (2010b): *The Causal Power of Social Structures. Emergence, Structure and Agency*. New York: Cambridge University Press.
- Elder-Vass, Dave (2012): *The Reality of Social Construction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elder-Vass, Dave (2014): Social Entities and the Basis of Their Powers. In J. Zahle and F. Collin (eds.): *Rethinking the Individualism-Holism Debate. Essays in the Philosophy of Social Science*, 39–54. London: Springer.
- Eley, Geoff (2005): *A Crooked Line: From Cultural History to the History of Society*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

- Elster, Jon (1985): *Making Sense of Marx*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elster, Jon (1986): *An Introduction to Karl Marx*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Feinberg, Richard (2011): Much Ado About Very Little. *Journal of Critical Realism*, 10 (4): 511–519.
- Geras, Norman (1985): The Controversy About Marx and Justice. *New Left Review*, 1 (150): 47–85.
- Geras, Norman (1992): Bringing Marx to Justice: An Addendum and Rejoinder. *New Left Review*, 1 (195): 37–69.
- Giddens, Anthony (1984): *The Constitution of Society*. Berkeley: University of California Press.
- Glynos, Jason, and Howarth, David (2007): *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*. London: Routledge.
- Gorski, Phil (2013): Beyond the Fact/Value Distinction: Ethical Naturalism and the Social Sciences. *Society*, 50 (6): 543–553.
- Gouldner, Alvin (1980): *The Two Marxisms. Contradictions and Anomalies in the Development of Theory*. New York: Oxford University Press.
- Hall, Stuart (1982): Cultural Studies: Two Paradigms. *Media, Culture and Society* 2: 57–72.
- Hall, Stuart (1985): Signification, Representation, Ideology: Althusser and the Post-Structuralist Debates. *Critical Studies in Mass Communication*, 2 (2): 91–114.
- Hall, Stuart (1988): The Toad in the Garden: Thatcherism among the Theorists. In: C. Nelson and L. Grossberg (eds.): *Marxism and the Interpretation of Culture*: 35–74. Chicago: University of Illinois Press.
- Hall, Stuart (1996): Who Needs 'Identity'? In: S. Hall and P. du Gay (eds.): *Questions of Cultural Identity*: 1–17. London: Sage Publications.
- Kadakal, Reha (2013): Truth, Fact and Value: Recovering Normative Foundations for Sociology. *Society*, 50 (6): 592–597.
- Kaidesoja, Tuukka (2013). *Naturalizing Critical Realist Social Ontology*. London: Routledge.
- Kim, Jaegwon (1999): Making Sense of Emergence. *Philosophical Studies*, 95: 3–36.
- Laclau, Ernesto (2007): *Emancipation(s)*. London: Verso.
- Laclau, Ernesto, and Chantal, Mouffe (2001): *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
- Maher, Stephen (2016): Escaping Structuralism's Legacy: The Renewal of Theory and History in Historical Materialism. *Science & Society*, 80 (3): 291–318.
- Marx, Karl (1978): The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte. In: R. Tucker (ed.): *The Marx-Engels Reader*: 594–617. New York: W. W. Norton.
- Marx, Karl (1990): *Capital. A Critique of Political Economy. Volume One*. London: Penguin Books.
- Nussbaum, Martha (1992): Human Functioning and Social Justice: In Defense of Aristotelian Essentialism. *Political Theory*, 20 (2): 202–246.
- Porpora, Douglas (1989): Four Concepts of Social Structure. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 19 (2): 195–211.
- Porpora, Douglas (1993): Cultural Rules and Material Relations. *Sociological Theory*, 11 (2): 212–229.
- Porpora, Douglas (1997): The Caterpillar's Question: Contesting Anti-Humanism's Contestations. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 24 (2–3): 243–263.
- Porpora, Douglas (2015): *Reconstructing Sociology: The Critical Realist Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Sayer, Andrew (1999): Bourdieu, Smith and Disinterested Judgement. *The Sociological Review*, 47 (3): 403–431.
- Sayer, Andrew (2005): *The Moral Significance of Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sayer, Andrew (2010): Reflexivity and Habitus. In: M. Archer (ed.): *Conversations About Reflexivity*: 108–122. London: Routledge.
- Sayer, Andrew (2011): *Why Things Matter to People. Social Science, Values and Ethical Life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, Christian (2010): *What is a Person? Rethinking Humanity, Social Life, and the Moral Good from the Person Up*. Chicago: University of Chicago Press.
- Stevenson, Nick (2016): E. P. Thompson and Cultural Sociology: Questions of Poetics, Capitalism and the Commons. *Cultural Sociology*, Online-first, 1–17.
- Weber, Max (1949): *The Methodology of the Social Sciences*. Illinois: The Free Press.
- Weber, Max (2004): Science as a Vocation. In: D. Owen and T. B. Strong (eds.): *Max Weber. The Vocation Lectures*: 1–31. Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Wendt, Alexander (1999): *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wimsatt, William C. (2000): Emergence as Non-Aggregativity and the Biases of Reductionism. *Foundations of Science*, 5: 269–297.
- Wood, Ellen M. (1995): *Democracy Against Capitalism. Renewing Historical Materialism*. Cambridge: Cambridge University Press.

Author's data

doc. dr. Tibor Rutar

Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija

tibor.rutar@um.si

Robert Bobnič

FOUCAULTOVA IZKUŠNJA: ŽIVLJENJE, ZGODOVINA, TRANSGRESIJA, AKTUALNOST

IZVLEČEK

Foucault je v svojih zadnjih delih razvil koncept historično singularne forme izkušnje (HSFI), ki analitično združuje problemske perspektive vednosti, oblasti in sebstva. Hkrati se Foucault umešča v kritiško linijo genealoškega razmerja do časa, od koder izhaja pomen (mejne) izkušnje kot prakse desubjektivacije. Članek posledično temelji na predpostavki, da je izkušnja koncept, ki v najkompleksnejši meri zaobjame Foucaultovo misel in v domačem akademskem prostoru še nima dovolj široke tematiziranosti. Pri razdelavi koncepta izkušnje članek sledi Deleuzovemu in Guattarijevemu pojmovanju filozofije kot prakse ustvarjanja pojmov, ki so vedno v razmerju z zgodovino in postajanjem, kar terja vprašanje aktualnosti Foucaultove izkušnje znotraj t. i. algoritmčne vladnosti.

KLJUČNE BESEDE: Michel Foucault, izkušnja, vladnost, genealogija, transgresija

Foucault's experience: life, history, transgression

ABSTRACT

In his final works, Foucault was developing the concept of the historically singular form of experience (HSFI), in which the perspectives of knowledge, power and self converge. At the same time, Foucault places himself in the critical line of the genealogical relationship to time, from which another concept of experience – (limit) experience as a practice of desubjectivation – derived. The article thus builds on the assumption that experience is a concept that encapsulates Foucault's thought in the most complex way, but has not yet been sufficiently thematised in the domestic academic space. In elaborating the concept of experience, the article follows Deleuze and Guattari's notion of philosophy as a practice of creating concepts that are always in relation to history and becoming, which asks for the question of the actuality of Foucault's experience within so-called algorithmic governmentality.

KEY WORDS: Michel Foucault, experience, governmentality, genealogy, transgression

1 Uvod

Nietzsche je tisti, ki je v *Onstran dobrega in zlega* zapisal: »Kaj je filozof, se je zato težko naučiti, ker se ne da učiti: to je treba ‚vedeti‘ iz izkušnje – ali pa moramo biti toliko ponosni, da tega ne vemo« (Nietzsche 1988: 123). Če je Foucault filozof, potem je filozof v odrejenem ničejanskem pomenu, kajti njegova filozofija je filozofija (iz) izkušnje; in obratno, njegova izkušnja je izkušnja (iz) filozofije.

Takšno trditev lahko brez dvoma izpeljemo, izhajajoč iz Foucaultovega koncepta izkušnje, katerega pomena se tukaj lotevamo skozi tri med seboj povezane smeri. Najprej izhajamo iz pomena izkušnje kot sidrišča treh najpomembnejših Foucaultovih problemskih osi, torej vednosti, oblasti, sebstva, kar je Foucaultova opredelitev iz njegovega poznega obdobja, zato lahko rečemo, da se Foucaulta lotevamo s perspektive pozne, sklepne faze; kot drugo, takšno definicijo navezujemo na konceptualno genealogijo Foucaultove misli, kjer izkušnja predstavlja določeno metamorfozo drugih dveh pomembnih Foucaultovih konceptov, episteme in dispozitiva; nenazadnje pa trdimo, da Foucaultov koncept izkušnje najbolj celovito zaobjame Foucaultovo misel kot tako, ki jo bomo skušali razumeti skozi pomen Foucaultove izkušnje kot mejne izkušnje ali, natančneje, izkušnje desubjektivacije. Natanko to zadnje razumevanje Foucaultove izkušnje in prek nje Foucaultove celotne misli, ki je specifično, z aktualnostjo pogojeno genealoško mišljenje posamičnih zgodovinskih izkušenj, nas napeljuje k temu, da bomo Foucaultovo izkušnjo mislili v njenem aktualnem kontekstu. Med drugim se koncepta izkušnje lotevamo tudi zato, ker je natanko izkušnja tista, ki je med vsemi pomembnejšimi Foucaultovimi koncepti še vedno najmanj tematizirana, kot nekeje ugotavlja O'Leary.

Foucault sicer že v *Zgodovini norosti* norost razume kot neko točno določeno zgodovinsko izkušnjo, ki je hkrati tudi utemeljitveno moderno izkustvo Drugega (Foucault 1998a: 5). Temu nasproti je izkušnja reda reči, ki ga nekaj let zatem analizira v *Besedah in rečeh*, izkušnja Istega (Foucault 2010: 16). Kasneje o izkušnji praktično ne govori več, vse do zadnje velike zgodovinske analize, zgodovine seksualnosti, kjer predhodni poskus izdelave koncepta izkušnje označi za teoretsko šibkega, zato izdelava kompleksnejši koncept: historično singularno formo izkušnje (HSFI).

Govorjenje o »seksualnosti« kot o zgodovinsko posebni izkušnji je predpostavljalo tudi to, da lahko razpolagamo z orodjem, ki je primerno za analizo posebne narave in medsebojnih povezav treh osi, ki sestavljajo to izkušnjo: prva os je oblikovanje znanj [vednosti], ki se nanašajo nanjo, druga so sistemi oblasti, ki določajo njeno uporabo, tretja pa oblike, v katerih se posamezniki lahko in morajo prepoznati kot subjekti te seksualnosti (Foucault 1998b: 5).

Preden je o seksualnosti začel govoriti kot o zgodovinsko singularni izkušnji, je Foucault seksualnost razumel kot dispozitiv; predvsem kot dispozitiv proizvodnje resnice o subjektu prek artikulacije njegove seksualnosti (Foucault 2000c). Kasnejši sklep je jasan: seksualnost moramo razumeti kot HSFI, kajti pojem dispozitiva ne more zajeti dela, ki ga mora subjekt opraviti na sebi, da bi postal subjekt seksualnosti. Jasno je tudi, da ima HSFI določeno analitično prednost. Predstavlja neksus posameznih problemskih realnosti vednosti-oblasti-sebstva, ki jih postopoma odkriva in razdeluje. »[Č]e druga faza ne doda

toliko moči vednosti, kolikor predstavi nov koncept – vednost-oblast – lahko rečemo, da sklepna faza predstavi še en nov koncept – vednost-oblast-sebstvo. Pomembno pa je, da lahko temu novemu tripartitnemu konceptu damo preprosto ime – izkušnja« (O’Leary 2009: 80). Težava, »kako misliti vse troje skupaj« (Dolar 1991: vii), je v tem smislu težava, kako misliti historično singularno formo izkušnje. Zanimivo pa je, da je »reševanje« te težave, vsaj na način, ki ga Foucault ponuja kar sam od sebe, torej prek pojma izkušnje, precej redko.¹ Pri čemer je izkušnja tako ime zgodovinskega objekta Foucaultovih študij, kot so norost, kaznovanje, seksualnost, kakor njegov cilj (O’Leary 2010: 177), ki ga bomo tukaj razumeli kot cilj desubjektivacije in transgresije z zgodovinsko sedimentacijo določenih mej neke izkušnje.

Če si v pričujočem besedilu posledično za namen jemljemo konstrukcijo Foucaultove misli na način, ki vsaj znotraj lokalnega akademskega miljeja še nima svojega utrjenega položaja, bi bilo treba ob Foucaultovi priljubljenosti in prevladujočih recepcijskih tokovih, predvsem s perspektive teoretske psihoanalize (gl. Dolar 1991; 2010: 107–134; Klepec 2007; 2009), poudariti določen manko samostojne obravnave porekla Foucaultove misli prek ničejanske genealogije, bataillovske transgresije in francoske (canguilhemovske) epistemologije.² Omenjeno poreklo pa bo med drugim predmet tukajšnjega premisleka.

Ko bomo na ta način govorili o pojmu ali konceptu izkušnje, bomo metodološko sledili Deleuzu in Guattariju, ki ob pojmovanju filozofije kot prakse ustvarjanja pojmov pojem navežeta na njegovo razmerje z zgodovino in postajanjem (Deleuze in Guattari 1999: 33). Tovrstna perspektiva terja raziskavo političnih in epistemoloških pogojev Foucaultovega koncepta izkušnje. Z ugnezdjenostjo takšnega načina navezovanja na aktualnost – ki bo že po notranji logiki pripeljalo do vprašanja aktualnosti same Foucaultove misli – pa bomo pričeli na mestu, kjer Foucault najbolj neposredno trči ob rob lastnega časa. To je mesto neoliberalne vladnosti in sočasnosti odkritja subjektivne realnosti odnosa do sebe, ki mu sledi vpeljava koncepta izkušnje.

Prvi del članka se tako ukvarja s konceptom vladnosti in funkcijo subjektivega odnosa do sebe znotraj neoliberalne vladnosti. Pri čemer vladnost koncipiramo na ozadju biopolitike in njenih politično-epistemoloških predpostavk. Ker skušamo Foucaultovo izkušnjo razumeti na podlagi biopolitične in vladnostne konfiguracije, kot prvi politično-epistemološki pogoj koncepta izkušnje privzamemo življenje. Iz sovpadanja koncepta izkušnje s Foucaultovo analizo subjektivega odnosa do sebe v nadaljevanju koncept izkušnje definiramo kot delovanje dispozitiva s perspektive subjekta. A ker trdimo, da izkušnja ni le Foucaultov objekt, ampak tudi cilj, na podlagi razmerja med subjektom in izkušnjo prek Foucaultovega transgresivnega razumevanja razsvetljenskega odnosa do zgodovine

1. Holističen pristop k Foucaultovi misli je prek dela na konceptu HSFI opravil predvsem O’Leary (2008; 2009; 2010), v slovenskem prostoru pa Zevnik (2011).

2. Seveda se nanašamo predvsem na prevladujoče recepcijske struje, zamejene na filozofsko in teoretsko razumevanje Foucaultovega dela, pri čemer bi zaradi bližine tukajšnji perspektivi veljalo omeniti še Bahovčevo nanašanje na Foucaultovo genealogijo (Bahovec 2016) in Janovo nanašanje na Foucaultovo transgresijo (Jan 2016). Zunaj tovrstno ozko teoretskega zajemanja pa bi, spet zaradi tukajšnje pozicije, lahko omenili še vpeljavo Foucaultove analitike oblasti - skozi perspektivo vladnosti - v politološke študije (za zgodnjo vpeljavo gl. npr. Banjac 2011 in Ilc 2011).

trdimo, da je cilj Foucaultove izkušnje desubjektivacija – ki je natanko desubjektivacija zgodovinsko vzpostavljenih HSFl. Kot drugi politično-epistemološki pogoj Foucaultove izkušnje moramo tako privzeti kontingentni ustroj zgodovine, ki ga skušamo zajeti tudi prek pojma transgresije. Sledeč obema politično-epistemološkima pogojema Foucaultove izkušnje ter Deleuzovemu in Guattarijevemu razmerju med koncepti, zgodovino in aktualnostjo se zadnji del članka prek umeščanja Foucaultove izkušnje znotraj algoritmčne vladnosti ukvarja z aktualnostjo Foucaultove izkušnje, predvsem v njeni mejni, transgresivni obliki.

Podobno kot Foucault v svojih analizah in konceptualnih izpeljavah tudi tukaj stopamo po robu dveh neločljivih ravni: na eni strani je to konkretna zgodovinsko-ontološka raven vednostno-oblastno-subjektivnih procesov, na drugi teoretsko-epistemološka raven Foucaultove konceptualne genealogije. Kar ustreza Foucaultovemu temeljnemu izhodišču, da je zgodovinsko-materialna konstitucija misli ter njenih epistemoloških, ontoloških in metodoloških predpostavk vselej možna znotraj določene zgodovinske izkušnje.

2 Nadaljnja diferenciacija oblasti ... vladnost

Ena najbolj slavnih Foucaultovih tez je nedvomno tista, ki pravi, da tako kot ne obstaja enotno mesto oblasti, tako tudi ne obstaja enoten pojem oblasti. »Oblast ne obstaja« (Foucault 2008: 198) ... In vendar ravno s Foucaultom prestopi prag epistemološke pozitivnosti, tako da lahko šele od Foucaulta dalje govorimo o delovanju oblasti, ki ni nujno izpeljana iz suverenosti, družbene pogodbe, ideologije in hegemonije. Foucaulta ne zanimajo institucije in reprezentacije oblasti, pač pa njeno realno funkcioniranje (Foucault 2007: 185), njena realna ontologija. »Dejansko oblastno povezavo definira to, da je način delovanja, ki ne deluje direktno in neposredno na druge. Oblast ne deluje na druge, temveč na njihova delovanja: delovanje na delovanja, na obstoječa in na tista, ki se lahko pojavijo v sedanjosti in prihodnosti« (Foucault 1991: 113). Iz česar izhaja tudi famozna pozitivnost razmerja med oblastjo in subjektom, ki bi ji morali dodati tudi pozitivnost razmerja med oblastjo in objektom,³ pri čemer se to razmerje razgradi na singularnost delovanja na delovanje, delovanje ene sile nad drugo, tako da je hkrati uničena tako identiteta oblasti kot identiteta subjekta. Kar ostane, je mikrofizika sil: razmerje moči kot razmerje sil, ki prek boja predstavlja konkretno abstrakcijo družbenih odnosov.

Toda tudi ta skozi minimalno konceptualno predpostavko delovanja na delovanje zastavljena analitika oblasti je le določena diferenciacija realnosti oblasti. Potem ko razloči med »oblastnimi razmerji kot strateškimi igrami« in dominacijo, ki je prav to, »čemur običajno pravimo oblast« (Foucault 2007: 258), namreč Foucault po letu 1976 z vladnostjo vpelje še nadaljnjo diferenciacijo, ki najbolj ustreza pojmovanju oblasti kot spodbujanju delovanja na delovanje.

Ker tovrstna opredelitev oblasti tudi najbolj ustreza današnjim prevladujočim formam oblastnih razmerij – kako in zakaj bo jasno kasneje – se ne gre čuditi, da je kljub velikim

3. Oblast namreč po Foucaultu primarno ni represivna in ni zaslepujoča, kot lahko razumemo iz pojmovanja oblasti kot zakona ali ideologije, pač pa je spodbujevalna – spravlja in sili v delovanje.

odmevom, ki so jih, tudi in predvsem v našem prostoru, dobile analize disciplinarnih oblasti iz *Nadzorovanja in kaznovanja*, prav vladnost danes Foucaultov najbolj donosen politično-filozofski analitičen prispevek. Današnji širok domet tovrstne izgotovljenosti vladnosti, ki sicer pogosto deluje tudi (le) kot obče mesto, pa izvira predvsem iz zgodnje anglosaksonske recepcije Foucaultovih analiz oblasti (gl. Burchel in dr.: 1991), pogosto s podporo njegovih sodelavcev na Collège de France.

Ob tem se lahko strinjamo, kot v uvodu k zborniku *The Government of Life: Foucault, Biopolitics and Neoliberalism* opozarjata Lemm in Vatter, da je tok izvirne recepcije Foucaultove analitike oblasti, ki se je nanašal predvsem na številne pojavne oblike (neo) liberalne vladnosti, zgrešil biopolitično jedro vladnostnih odnosov (Lemm in Vatter 2014: 9–10). Nastanek vladnosti je namreč mogoč zgolj znotraj biopolitične epistemološko-oblastne konfiguracije, katere manifestacijo Foucault najprej najde na pragu moderne episteme,⁴ ko prek prekinitev z razumevanjem živega bitja kot bitja z razpoznavnimi lastnostmi v vednost vstopi življenje kot tisti prostor, znotraj katerega obstajajo ureditve živih bitij in njihova zgodovinskost, oblikovana na podlagi razmerij z okoljem (Foucault 2010: 334–335). Če kot minimalno osnovo biooblasti Foucault kasneje privzame skup mehanizmov, skozi katere dejstvo, da je človek biološka vrsta, postane predmet oblastnih strategij (Foucault 2009a: 1), pa je treba to dejstvo razumeti ravno skozi pojmovanje življenja znotraj moderne episteme.

Rečemo lahko, da življenje na ta način ne postane le objekt biopolitičnih oblastnih strategij, pač pa tudi njihov operativen model – biopolitična oblast ponotranji vitalistično logiko samoregulativnega delovanja življenja kot takega (Muhle 2014: 86), tako da življenje postane objekt kalkulacije prek njega samega, prek njemu imanentnih procesov regulacije in reprodukcije. Ker pa življenje deluje v razmerju z okoljem, je resnični objekt in hkrati subjekt biopolitičnih procesov življenje znotraj okolja, ki ga lahko mislimo skozi temeljni korelativni element biopolitičnih oblastno-vednostnih dispozitivov – populacijo, v razmerju do katere nastane tudi kasnejše pojmovanje (civilne) družbe.

Tako kot je populacija mesto mišljenja razmerja življenja in okolja znotraj biologije, tako je tudi mesto mišljenja dela znotraj politične ekonomije, naposled pa tudi mišljenja govorice znotraj filologije (Foucault 2009a: 77–78). Kolikor analiza nastanka realnosti

4. Episteme je Foucaultov zgodnji veliki koncept, ki označuje način, na katerega lahko besede vzpostavijo vez z rečmi; je torej določen apriori med besedami in rečmi. Tudi zato je episteme vezan na Foucaultov zgodnji fokus na diskurz, ki ga razume kot določen skup izjav na ravni tega, da imajo te izjave določen skupni prostor izrekanja. Foucaulta že na tej ravni diskurz ni zanimal kot označevalna in simbolna realnost, kot na primer pri semiotiki in strukturalizmu, pač pa prav na ravni dejstva, da se pojavi točno določena izjava. Tako je iskal pravila te pojavitve, ki jih je v zgodnji fazi razumel kot notranja delovanju diskurza. Kasneje je ta pravila navezoval na kontekst oblasti, od koder izvira tudi slavna formula vednosti-oblasti, ki v svojem bistvu opredeljuje koncept dispozitiva, s katerim je dobesedno nadgradil koncepta episteme in diskurza. Izjava se tako ne pojavi le zaradi neke njene notranje diskurzivne logike, pač pa zaradi njene vpetosti v oblast. Kar tudi pomeni, da Foucaultova ontologija ni jezik in njegovo vprašanje ni vprašanje reprezentacije; konec koncev niti ni vprašanje diskurza, kar je še zlasti pomembno za njegovo razumevanje znotraj konteksta družboslovnih, kulturnih in medijskih študij, v katerih se ga pogosto naslavlja ravno kot velikega teoretika diskurza.

populacije Foucaultu omogoči subsumpcijo moderne episteme – v *Besedah in rečeh* opredeljene skozi koncepte življenja, dela in govorice, ki lahko po Foucaultu obstajajo zgolj znotraj moderne episteme – pod biopolitične dispositive oblasti – človek živi, dela in govori znotraj populacije – toliko mu omogoči nadaljnjo diferenciacijo transformacije ekonomije oblasti.

Foucault nastanek populacije kot biopolitičnega objekta v razliki do drugih dveh velikih dispozitivov, dispozitiva suverenosti in discipline, misli predvsem skozi dispozitiv varnosti. Kot pokaže na primeru upravljanja s pomanjkanjem žita in cepljenjem proti črnim kozam v 18. stoletju, suverenost prepoveduje – deluje kot imaginacija negativnega – disciplina predpisuje – deluje kot dopolnilo realnosti – varnost pusti-delati – deluje znotraj in v skladu z realnostjo. Kot prvo in najpomembnejše je varnost, njen eksistenčni pomen je tu drugoten, tehnologija upravljanja, ki ne postavlja norm in ne normira, pač pa, sledeč naravi procesov znotraj populacije in vednosti o tej naravi, prek kalkulacije možnega in posledične projekcije prihodnjega delovanja te procese zgolj usmerja znotraj njihove normalizirane distribucije (prav tam: 47, 62–63), od koder tudi izvira velik oblastni pomen statistike.

Tovrstna (bioekonomska) epistemološko-politična konfiguracija Foucaultu, kot je znano, omogoči trojno definicijo vladnosti. Najprej vladnost označuje oblastni proces, ki za svoj objekt jemlje populacijo, za pglavitno vednost politično ekonomijo in za pglavitno tehnologijo dispositive varnosti. Kot drugo je vladnost oblast, ki prevladuje nad drugimi oblikami oblasti in je omogočila razvoj številnih politično-oblastnih tehnologij ter nasploh vednosti, med katerimi so tudi vse tiste, ki jih je analiziral sam Foucault. Navsezadnje pa je vladnost rezultat procesa gradualnega povlodenja države (prav tam: 108). Kljub temu da lahko Foucault, prav na podlagi razmerja vladnosti in države, prvo manifestacijo vladnosti pripenja na pojav razloga države, *raison d'état*, pa vladnost kot taka v svoji polni definiciji nastopi s pojavom liberalizma, predvsem s politično-epistemološko blokado, ki jo postavi nasproti državi prava.

Pojem pravičnega ravnoesja, »nepistranske pravičnosti«, ki je nekoč urejal vladarjevo modrost, je v umetnosti vladanja tako nadomeščen s principom maksimuma in minimuma [kako ne vladati preveč]. No, to je, v tem vprašanju samoomejitve v skladu s principom resnice, ta velika zagozda, ki jo je politična ekonomija uvedla v nedefinirane zahteve policijske države. Očitno gre za ključno spremembo, saj se je kot njen odmev razvila neka vladavina, seveda ne vladavina resničnega v politiki, nedvomno pa neki določeni režim resnice, ki zaznamuje celotno dobo politike in je s svojim temeljnim dispozitivom prisoten še danes (Foucault 2015: 25).

Prostor, na katerega se nanaša suverenova oblast, je hkrati tudi prostor, kjer deluje posebna ekonomska realnost populacije, ki se je ne da podvzeti preko prava, ampak preko njej lastne racionalnosti, ki ji je treba pustiti-delati, kajti ne moremo ji vladati na način, kakor suveren vlada svojim podložnikom. Tako kot obstaja subjekt suverenosti, *homo juridicus*, tako obstaja tudi na zakon »ireduktibilen atom interesa« (prav tam: 265): *homo economicus*.

Natanko mesto subjekta pri opisanih oblastno-vladnostnih in oblastno-vednostnih procesih je Foucaultov idiosinkratičen poskus razumevanja tega, kar se danes praktično

tavtološko razglša za neoliberalizem, brez katerega je tudi nemogoče razumeti Foucaultovo nadaljnjo konceptualno arhitekturo, vključno s konceptom izkušnje. Problemiziranje liberalne vladnosti po drugi svetovni vojni namreč – predvsem znotraj nemške (pred- in povojne) ordoliberalne in ameriške (povojne) neoliberalne teorije – med drugim poteka na obnebu kritike odtujenosti in kritike liberalne politične epistemologije. Za razliko od liberalnih oblastnih tehnologij, pri katerih racionalnost trga deluje kot politično-epistemološka blokada, kot polje delovanja, katerega meje so urejevalni princip *kako ne vladati* preveč, neoliberalne tehnologije trg in njegove epistemološke predpostavke privzamejo kot urejevalni in poustvarjalni princip vladanja – *kako vladati*. *Homo economicus* ni več ireduktibilen ostanek politično-epistemološke zapore klasične liberalne vladnosti, ampak pogoj novoliberalne vladnosti, hipostazirane z racionalizmom ekonomističnega delovanja ter sistemom investicij in odrekanj.⁵ Ostalo je tako rekoč zgodovina: zažene se oblastni stroj, ki prek reartikulacije klasičnega subjekta interesa govori jezik avtonomnosti, kreativnosti in podjetnosti ...

Drugače povedano: klasični liberalni *homo economicus*, ki sledi lastnemu interesu in se preko nevidne roke podreja skupnemu interesu, je subjekt, ki se ga pusti-delati. »Sedaj pa,« pravi Foucault, govoreč o neoliberalnem programu vladanja, »*homo economicus* nastopa ravno kot to, s čimer je mogoče razpolagati, kot tisti, ki se bo sistematično odzival na sistematične spremembe, uvedene v okolje« (prav tam: 248). Kolikor je subjekt tisti, ki se odziva na spremembe v variabliah okolja, in kolikor delovanje na delovanje poteka znotraj okolja, potem to ni obči subjekt enakega, pač pa odporen in sistematično prožen subjekt, ki je prevladujoča oblika subjektivacije dobe antropocena (gl. Evans in Reid 2014).

Iz te kratke genealoške sheme bi moralo biti razvidno, da perspektiva vladnosti ne odpira le problemske perspektive, kako vladati drugim, temveč tudi in predvsem, kako vladati sebi – ne le delovanje na drugo delovanje, temveč tudi delovanje na lastno delovanje – sile se upogibajo same nase (Deleuze 2010: 83). Kar sproži redefinicijo genealogije subjekta: Foucault kmalu odkrije, da so postopki, s katerimi subjekt deluje na samega sebe, posebna realnost odnosa do sebe, katere zgodovino je treba še le napisati. Po premiku problemskega osišča vednosti in oblasti je bil premik potreben še na osišču subjekta (Foucault 1998b: 6).

2.1 Nadaljnja diferenciacija vladnosti ... subjekt

Foucault subjekta ne odkrije na podlagi antičnega arhiva. Prej velja obratno, antični arhiv odpre, ker ga k temu napelje genealogija tehnologij sebstva, kakršne so vgrajene v (neo)liberalne vladnosti. Če ob tem trdi, da je predolgo vztrajal na problemu podrejanja (Foucault 1999: 162), da poleg praks podrejanja obstajajo tudi prakse svobode in da moramo materialno konstitucijo subjekta zapopasti ne le skozi tehnologije oblasti, temveč tudi skozi tehnologije sebstva, lahko to interpretiramo na način, da (neo)liberalna vladnost ne deluje le skozi prakse podrejanja in tehnologije oblasti, ampak predvsem skozi

5. Tako se lahko prične reprogramiranje *homo economicus*, kajti njegovo delo naj ne bi bilo mesto odtujitve, pač pa realizacije – z drugimi besedami, odvijati se začne določena psihologija subjektivete dela (Rose in Miller 2008: 48–50).

tehnologije sebstva. Natančneje: da je pri teh vladnostih na delu historično singularna korelacija med subjektom in oblastjo (ter režimom resnice).

Foucault predpostavlja, da ima obrat subjekta k samemu sebi, kakršen se mu predoči pri obravnavi vladnostnih postopkov, povsem edinstveno genealogijo, brez katere ne moremo razumeti vladnosti kot načina podrejanja skozi odnos do sebe. Nekaj spiritualnega je na tej genealogiji, prav tako kot je nekaj spiritualnega na neoliberalnem upravljanju samega sebe, ki s psihologijo motivacije že v petdesetih letih 20. stoletja zveže psihologijo, *new age* in kapital ter odpre vrata spiritualistični prenovi zahoda ... Pri tem spiritualistična opredelitev tehnologij sebstva kot tehnologij, »ki posameznikom omogočijo, da sami ali prek drugih delujejo na svoja telesa in na svojo dušo, na svoje misli in obnašanja ter na svoj način obstajanja; da se transformirajo, zato da dosežejo določeno stanje sreče, čistosti, modrosti, popolnosti ali nesmrtnosti« (Foucault 2007: 262), ne sme zavesti, saj zgolj opozarja na posebno naravo tehnologij sebstva kot načinov vladanja, ki potekajo prek samorazumevanja in delovanja na samega sebe, kar Foucault popisuje predvsem skozi dolgo zgodovino praks skrbí zase.

Genealogija spiritualističnega porekla modernega subjekta med drugim vključuje proces aleturgije, performativnega govornega akta, pri katerem je posameznik subjekt, objekt, pogoj in legitimacija izrekanja resnice. Kar nedvomno predstavlja srž Foucaultovega razmerja med subjektom, resnico in oblastjo: »Zakaj oblast zahteva in zakaj je tisoče let [...] zahtevala, da posamezniki ne rečejo le ,tukaj sem, ta, ki uboga', ampak tudi ,to je to, kar sem, jaz, ki ubogam, to je to, kar sem, to sem videl, to sem naredil'« (Foucault 2014: 82). Kot pokaže skozi vsa tri objavljena dela *Zgodovine seksualnosti*, postane priznanje ena dominantnih metod proizvajanja resnice o subjektih. Pri čemer ima priznanje subjektove seksualnosti znotraj celotne diskurzivne arhitekture, ki iz religiozne in literarne preide v znanstveno govorico, za moderno subjektivnost odločilne učinke. Praksa modernega (znanstvenega) diskurza o seksualnosti na način obrnjene teleologije vključí prakso pastorata, ki kot proto-biopolitična skrb za življenje črede temelji na pastorjevi akumulaciji vednosti o življenju vsakega posameznega člana množice; akumulacija, ki temelji na praksi izpovedi in priznanju grehov. Antropološki spanec (Foucault 2010: 413), v katerega je ujeta moderna misel, lahko potemtakem mislimo tudi v diskontinuiteti s krščansko hermenevtiko greha in njeno subjektivacijo prek negacije.

Namen pravnih institucij, medicinskih in psihiatričnih praks, političnih in filozofskih teorij je bil, da bi konstituirale podlago subjektivitete kot korenino pozitivnega sebstva, kar lahko imenujemo permanentni antropologizem zahodne misli. Mislim, da je ta antropologizem vezan na globoko željo po substituciji žrtvovanja, ki je bil v krščanstvu pogoj za odprtje sebstva neskončni interpretaciji, za pozitivno figuro človeka (Foucault 2000a: 229–230).

Ta in takšna pozitivna figura človeka je substrat samoaktualizacije in skrbí zase, kakršna naposled nastopi pri neoliberalni vladnosti. Nauk Foucaultovega spusta do antičnega arhiva je tako v tem, da ima ta proces daljšo, kompleksnejšo in celovitejšo genealogijo. Foucault v tem smislu ustvarja trajektorijo diskontinuitet, ki seveda zahteva posebno obravnavo, zato jo lahko tu zgolj provizorično orišemo: *antična skrb zase – pastoralna skrb za*

druge – državna skrb za druge – (neoliberalna) skrb zase – k čemur bi lahko dodali še skrb za podatke (gl. Galloway in Thacker 2007: 107), pomen katere bo jasen kasneje.

Problem Foucaultu lastne aktualnosti je tako predvsem modus subjektivitete, do katere se skuša dokopati z dolgim zgodovinskim lokom vse od antičnih do sodobnih praks skrbi zase in brez katere težko mislimo re/produkcijo oblastnih in razrednih razmerij: subjektov odnos do sebe postane visok zastavek v igri oblastnih, političnih, kulturnih in razrednih razmerij, kar pojasnjuje tudi množenje številnih tehnologij sebstva in (para)psiholoških vednosti o sebstvu. Tako prakticira genealogijo subjekta, da bi pokazal, kako je subjekt prek samovladanja postal produkt okolja vladnosti, po drugi strani pa tudi, da bi začrtal genealogijo kontravladnostnih praks samovladanja – predvsem prek praks skrbi zase kot samoformirajočega subjekta estetike eksistence, »po kateri sem tisto poglavitno področje, na katerega je treba aplicirati estetske vrednote, jaz sam, moje lastno življenje, moja eksistenca« (Foucault 2008: 286); tudi k temu se vrnemo.

Foucault, ta strastni bralec arhivov, z genealogijo neoliberalne vladnosti torej najbolj neposredno trči ob meje lastnega časa. Kot je Foucaultovo razmerje do časa in aktualnosti natančno opredelil Deleuze: Foucault ne kaže tega, kar smo, ampak to, kar nehamo biti, in prek tega to, kar postajamo (Deleuze 2007). Če takšna zvezanost časa in misli napoteva na vprašanje aktualnosti Foucaultove misli, je ob posebni zgodovinsko-pojmovni umeščenosti v biopolitično in vladnostno konfiguracijo najprej treba misliti koncept izkušnje, ki celovito zajame prav to na aktualnost vezano Foucaultovo miselno prakso kot tako.

3 Foucaultova izkušnja: življenje, zgodovina, transgresija

Tako kot genealogija vladnosti Foucaulta na eni strani pripelje do revidiranja arheoloških raziskav moderne episteme ter ga na drugi vodi do genealogije subjekta in njegovega odnosa do sebe, tako ga pripelje do revidiranja njegove temeljne konceptualne arhitekture, ki jo naposled označi za izkušnjo. Kaj je potemtakem Foucaultova izkušnja, kolikor začne o izkušnji na eni strani govoriti kot o vseobsegajočem analitičnem konceptu, ki opredeljuje objekt njegove specifične genealoške prakse, na drugi pa, predvsem v intervjujih, ne neha poudarjati konstitucije njemu lastne izkušnje, predvsem v obliki desubjektivacije? Sledimo tezi, ki pravi, da izkušnja ni le objekt, marveč tudi cilj Foucaultovih miselnih podvzetij (O'Leary 2010: 177).

Ko se na ravni izkušnje kot Foucaultovega objekta vprašamo, kaj je izkušnja, lahko odgovorimo, da je to najprej dispozitiv, toda glede na sestavo pojma dispozitiv je tudi nekaj več kot le dispozitiv, saj ta ne vključuje subjektivne dimenzije odnosa do sebstva – ki jo, kot smo pokazali, Foucault odkrije prek analize vladnosti in dolge genealogije njenega subjekta delovanja na delovanje – tako da je dispozitiv le dispozitiv neke izkušnje; hkrati pa je tudi dispozitiv najprej episteme, a vendar nekaj več kot episteme, saj je episteme le specifični diskurzivni dispozitiv.

Kot smo deloma že pojasnili v eni izmed zgornjih opomb, episteme namreč na najsplošnejši ravni označuje red, ki pogojuje spoj besed in reči (Foucault 2010: 11–13); izhaja iz režima diskurzivnosti, tako da lahko o episteme govorimo znotraj določenih diskurzivnih

formacij, katerih temeljna enota pri Foucaultu ni niti označevalec niti propozicija, temveč izjava kot dogodek, ki ima sebi lastne pogoje eksistence (Foucault 2001: 32). Ko je kasneje episteme označil za slepo ulico in za zgolj diskurzivni dispozitiv, kajti dispozitiv je nekaj bolj splošnega (Foucault 2008: 196), je skušal na eni strani prekiniti ravno s tovrstnim ostankom ontološkega primata jezika, na drugi strani pa poudariti heterogenost med seboj nereduktibilnih materialnosti, ki jih zajema dispozitiv, od diskurzivnih do nediskurzivnih. Dispozitiv naznačuje razmerje med temi heterogenimi elementi, njihovo izmenjavo mest in spreminjanje funkcij, kot tudi formacijo, ki deluje iz nujne zgodovinske potrebe, tako da ima neko strateško funkcijo (prav tam: 194). »Dispozitiv je to: strategije razmerij sil, ki podpirajo tipe vednosti in so s temi tipi tudi podprte« (prav tam: 196). Dispozitiv pa je hkrati tudi to: je koncept, ki postajanje realnosti jemlje v njeni heterogenosti, izraženi skozi razmerja moči, kot materialistično abstrakcijo razmerij med silami. Kot tak koncept dispozitiva ni nadgradnja konceptov episteme in diskurza, temveč kvalitativno nov koncept, ki jasno potrjuje Foucaultovo materialistično podstat.

Upoštevač konceptualno metamorfozo dispozitiva v izkušnjo bomo dejali, da sta episteme in dispozitiv dva različna načina, kako konceptualizirati določene komponente neke zgodovinske izkušnje, bodisi da gre za izkušnjo norosti, bodisi za izkušnjo reda reči, bodisi za izkušnjo kaznovanja, bodisi za izkušnjo seksualnosti. Izkušnjo lahko tako razumemo kot delovanje dispozitiva s perspektive subjekta, pri čemer je ta aktivna sila, ki se mora subjektivirati sama, kot smo prav tako pokazali zgoraj.

Če kot oblastni dispozitiv, znotraj katerega je ugnezdena Foucaultova lastna izkušnja (desubjektivacije), privzemamo opisano vladnostno konfiguracijo, nas to po eni strani vodi do vprašanja po načinu, na katerega je vanj ugnezdena, spet po drugi pa do vprašanja, kako je ta vladnostna konfiguracija umeščena znotraj celotne Foucaultove izkušnje. Najprej lahko odgovorimo s politično-epistemološko pogojenostjo (koncepta) Foucaultove izkušnje, ki se prekriva s politično-epistemološko pogojenostjo vladnosti in upošteva, da moderno misel opredelujeta na eni strani življenje in na drugi zgodovina, ta »radikalni način biti, ki predpisuje usodo vsem empiričnim bitjem« in je »postala za naše mišljenje nekaj nujnega« (Foucault 2010: 269–270). Lahko celo rečemo, da se moderna filozofija odvija na ozadju problema življenja in zgodovine ter da se ta dvojnost odvija tudi znotraj Foucaultu sodobnih miselnih linij, ki z določeno ukrivljenostjo delujejo znotraj njegove misli. Najprej so to fenomenološke in marksistične linije – namesto notranje deskripcije izkušnje, kakor to počne fenomenologija, je Foucault skušal narediti deskripcijo njene zunanosti, njeno »kolektivno kompozicijo«, za katero pa je bila marksistična analiza »slabo skrojena obleka« (Foucault 1997: 150–151) – potem so linije zgodovine znanosti Canguilhema in Bachelarda, iz katerih pa je Foucault potegnil izjemne politične posledice – navsezadnje pa linije izkušnje zunanosti. Ko namreč na nekem mestu dela genealogijo lastne misli, Foucault našteva imena Nietzscheja, Batailla, Blanchota in Klossowskega. »/K/ar jim zame daje poglobljeno pomembnost, je, da njihov problem ni bil konstrukcija [teoretskega] sistema, ampak osebne izkušnje« (Foucault 2002: 241). Pri tem ne gre za pojmovno podobnost, temveč prej za obstoj skupne teoretsko-eksistenčne prakse, ki jo lahko imenujemo izkušnja zunanosti (desubjektivacije) in ki nastopa kot cilj Foucaultove misli. »/P/ri Nietzscheju, Bataillu in Blanchotu [ima izkušnja] funkcijo izviti subjekt iz sebe,

pokazati, da subjekt ni več on sam, da je prigan do svojega uničenja in razkroja. To je projekt desubjektivacije» (prav tam).

Foucaultova konstitucija osebne izkušnje vselej teče vzdolž desubjektivacije. Tako kot Nietzschejeva pa je tudi Foucaultova osebna izkušnja desubjektivacija zgodovine (zgodovinske izkušnje). Kot večkrat poudarja, njegove zgodovinske študije izhajajo iz osebne izkušnje, ki je pogojena z aktualno izkušnjo (HSFI) in skoznjo delujoča razmerja (sil).⁶ Ob tem študije, delujoče kot knjige-izkušnje, konstituirajo Foucaultu lastno izkušnjo desubjektivacije, ki ima lahko kolektivne učinke (prav tam: 242). Kakor pokaže O'Leary (2010: 179), imamo v tem smislu opraviti s tremi plastmi enega dogodka: na prvi plasti se nahaja Foucaultova osebna izkušnja, ki je pogojena s strani aktualne HSFI; na drugi plasti se nahaja HSFI, ki nastopa kot objekt študije in je genealoško poreklo aktualne HSFI; tretji plast pa naseljuje izkušnja, ki je izkušnja-v-postajanju.

Kot vidimo, se Foucaultova zgodovina nanaša na aktualnost, znotraj katere smo pozicionirani tudi mi⁷ sami kot del točno določene izkušnje. Način takšnega navezovanja na aktualnost Foucault definira kot držo modernosti, izhajajoč iz razdelave Kantovega odgovora na vprašanje, kaj je razsvetljenstvo, kar je hkrati Foucaultova zadnja in tudi najpomembnejša programska izjava. Po Foucaultu s Kantovim odgovorom v filozofijo vstopi čas (aktualnosti), ki bo obvladoval celotno dobo moderne filozofije, od Hegla do Nietzscheja. Filozofija se vpne v funkcijo aktualnosti, znotraj katere je umeščena in o kateri se izreka – natančneje: skuša se izrekati o aktualnosti, ki ji omogoča, da se o njej sploh izreka. Razsvetljenstvo ni zaključen dogodek v času, temveč odnos do časa kot dogodka: mejna drža (modernosti).

Postaviti se moramo onstran alternative zunaj – znotraj; biti moramo na mejah. Kritika dejansko pomeni analiziranje in refleksijo mej. Toda če se je Kant spraševal, prestopu katerih mej se mora spoznanje odreči, se mi zdi, da mora danes vprašanje kritike spet postati pozitivno: kaj izmed tega, kar se nam daje kot univerzalno, nujno in obvezno, je posamično, kontingentno in proizvedeno s strani arbitrarnih prisil? Na kratko, gre za to, da kritiko, ki poteka v obliki nujnih omejitev, preoblikujemo v praktično kritiko, ki privzema obliko možnega prestopa Foucault 2008: 263 - 264).

6. »Kogar zanima zgodovinsko delo, ki ima politični pomen, izkoristek in učinek, lahko to naredi le pod pogojem, da je na neki način vpet v boje, ki potekajo znotraj domene, ki jo proučuje. Genealogijo psihiatrije sem kot prvo poskušal narediti ravno zato, ker sem imel določene praktične izkušnje v psihiatričnih bolnišnicah, na ta način pa sem se zavedal bojev, linij sil, tenzij in mest spopadov, ki so tam obstajali. Moje zgodovinsko delo je bilo podvzeto le kot funkcija teh bojev« (Foucault 1980: 64). Za bolj zgodovinsko-praktičen popis Foucaultove izkušnje v takšnem smislu, predvsem izkušnje v razmerju do teoretskih in praktičnih bojev levice, glej Kobe (2017).
7. Kdo smo mi? Kot pokaže Bahovec, to ni osebni mi, ki bi bil posledica interpelacije, niti ni mi performativne diskurzivne operacije, pa tudi mi anonimnosti ni. Prej je to mi, ki je konstituiran v odnosu do zdajšnjosti, s tem pa tudi na ozadju Foucaultovega genealoškega projekta upora sedanjosti. »Ni pomembno, kdo govori, ne kdo piše, ne kdo ostaja anonimen ali pa se narcistično zrcali v svojem jazu in lastni osebi. Pomembno pa je, da je to prav zdaj in da smo to prav mi« (Bahovec 2016: 638–639). Toda mi lahko na omenjen način obstaja virtualno, z vsako aktualizacijo pa se cepi in hierarhizira na podlagi razrednih in drugih razmerij.

Foucaultovega Kanta je tukaj treba brati skupaj s Foucaultovim Bataillom – tistim iz *Uvoda v transgresijo* iz leta 1963. Tam Foucault skupaj z Bataillom izkušnjo meje in transgresije inavgurira kot temeljno izkušnjo *naše kulture* po Kantu in Sadu. Posledica je mišljenje, ki ne išče totalnosti in njenih protislovij, kar je na primer na delu pri dobršnem delu marksistično navdahnjene kritične teorije, temveč preizkuša meje⁸ (Foucault 2000b: 85). Prek Bataillove obče ekonomije, ki nasproti omejeni ekonomiji ne temelji na ekonomiji akumulacije, marveč na utrošku, lahko tovrstni metodi nepozitivne afirmacije nedvomno pripišemo materialistično utemeljenost.

Živeči organizem, pogojen s situacijo igre energij na obličju zemlje, običajno prejme več energije, kot je je potrebno za ohranjanje življenja; presežek energije (bogastvo) se lahko porabi za rast sistema (npr. organizma); če pa sistem ne more več rasti, če presežek ne more biti popolnoma absorbiran, mora biti izgubljen brez profita: porabljen mora biti, pa če si to želimo ali ne, bodisi veličastno bodisi katastrofično (Bataille 1991: 21).

Obča ekonomija kot ekonomija življenja v njegovi kozmični perspektivi presega vsakršen akumuliran sistem, zato je to ekonomija ekscesa razlike, kakor v svoji knjigi o Bataillu pokaže Noys. Noysu se ob tem zapiše nekaj, kar bi se nam moralo zapisati tudi za Foucaulta: »Bataille odpre čas od znotraj, skozi razliko, ki ne more biti asimilirana pod zgodovino, in potemtakem tudi on sam ne more biti popolnoma historiziran. Z izkušnjo transgresije, ki prekorači to mejo, Bataille zasleduje mejo zgodovine« (Noys 2000: 107). Vse to je pomembno za razumevanje Foucaultovega branja Kantovega odgovora na vprašanje, kaj je razsvetljenstvo, kjer mu pripisuje utemeljitev dveh tradicij, med kateri se deli moderna filozofija. Na eni strani filozofija, ki se sprašuje o pogojih, pod katerimi je možno resnično spoznanje – Foucault temu pravi analitika resnice – in na drugi strani kritika kot praksa historične ontologije, ki postavlja vprašanje, kaj je naša aktualnost, kje so naše meje in kakšno je zdajšnje polje možnih izkušenj (Foucault 2007: 56–57). »/T/a kritika bo genealoška v tem pomenu, da ne bo iz tega, kar smo, sklenila, česar ne moremo narediti in spoznati, ampak bo iz kontingence, ki je iz nas naredila to, kar smo, izluščila možnost, da prenehamo biti, delati ali misliti to, kar smo, kar delamo in kar mislimo« (Foucault 2008: 264).

Genealogija je brez dvoma Foucaultov temeljni metodološki in epistemološki okvir, ki se nanaša na njegovo transgresivno rabo zgodovine. Dejstvo transgresije je namreč dejstvo mišljenja zgodovine brez izvirne transcendentalne utemeljitve in brez dialektičnega gibanja (Foucault 2000b: 75). Genealogija namreč ni enostavna alternacija zgodovinoisja, pač pa je prej raba zgodovine, ki zgodovino obrača proti njej sami, proti njenim metafizičnim in univerzalističnim predpostavkam, tako da razpušča zgodovino kot tako. Kakor pokaže Nietzsche, od katerega si Foucault izposoja svojo rabo zgodovine,

8. V mislih nimamo Kantove meje spoznanja in uma; spoznanje, smisel in kar je še podobno psihološkega, tukaj sploh ni v igri. Meja je meja misleče ali kakršnekoli druge formacije. Po Bataillu je živeče bitje ali živeča formacija vselej omejena, diskontinuirana. Kot pravi v *Erotizmu*, izkušnja ni zavest, marveč diskontinuirano občutenje sebe, ki pripada vsakršni živeči formaciji (Bataille 2001: 94–95).

genealogija nasproti analizi izvora, ki je zgolj zatrjevanje zadnjega vzroka kot prvotnega, postavlja analizo provenience, porekla. Ta pokaže, kako so stvari nastale naključno in brez nujnosti, kako so heterogene in brez identitete; toda kako vselej nastopijo v določeni konstelaciji sil (prav tam: 93).

Kritična drža, katere srž Foucault v predavanju pred francoskim filozofskim društvom leta 1978 imenuje za snop odnosov med oblastjo, resnico in subjektom, je neposredna moč genealogije in mejne izkušnje. Kot taka ima kritična drža, ki ni enaka niti filozofskemu niti splošnemu pomenu kritike, zgodovinsko umeščenost v umetnosti vladanja, kot njena kontravladnostna oblika, pripeta na umetnost *ne biti vladan na ta način in za to ceno* (Foucault 2016: 647). Foucaultov poseg na Kantovem razsvetljenstvu je Kantov odgovor vpisal v zgodovino refleksij o umetnosti *ne biti vladan na ta način* in vprašanje po aktualnosti hkrati iztrgal iz njegove moderne oblike, ki se je, sledeč Kantu, spraševalo po legitimnosti spoznanja in vednosti, na ta način pa izkušnjo zapiralo v sistem subjektivacije.

Ko se tako vprašamo, kako deluje Foucaultova transgresivna kritična drža, njena mejna izkušnja, moramo narediti dodaten odvod ter poleg umetnosti nepodredljivosti in desubjektivacije v račun prišteti še problematizacijo (Lemke 2011: 36). Po Foucaultu je problematizacija temeljni ontološki stroj, ki je tudi temeljni metodološki (u)stroj njegove misli. Problematizacija je proces, s katerim določen del realnosti, poprej neartikuliran in neviden, prestopi prag misli. Odgovor je že način problematizacije, kajti ta je zmeraj vrsta kreacije. »Šele tedaj, ko se določena problematizacija že pojavi, lahko razumemo, zakaj je bil dan te vrste odgovor na neki konkreten in specifičen vidik sveta. V tem je razmerje med mislijo in realnostjo v procesu problematizacije« (Foucault 2009b: 154). Odgovor šele izumi vprašanje, na katerega odgovarja, misel šele definira problem, ki ga skuša rešiti.

Problematizacija je zgodovinsko-ontološki proces, iz katerega šele izhaja epistemologija in ki se vedno razkriva skozi prakso, preko katere sta si misel in izkušnja imanentni. Misel namreč izhaja iz izkušnje, izkušnja pa je tisto, kar skuša misel misliti. Da vznikne neka izkušnja, se mora bit vzpostaviti kot tisto, kar lahko in mora biti mišljeno (Foucault 1998b: 6–7), mišljeno pa postane tako, da postane problem. Izkušnja seksualnosti nastane, ko se določena obnašanja postavijo kot problem seksualnosti, ki ga je treba misliti in z njim upravljati, prav tako velja tudi za norost ali katerokoli drugo izkušnjo. Izkušnja – in misel – je pri Foucaultu ontološki koncept; je način obstoja.

Razumemo lahko, zakaj je problematizacija predmet tako arheologije – Foucaultove zgodnejše metode – kot genealogije (Foucault 1998b: 9) in zakaj izkušnja postane primarni predmet Foucaultove zgodovine miselnih sistemov (Foucault 2014: 3). Historično singularne izkušnje norosti, bolezni, kaznovanja, seksualnosti, liberalizma so historično obstoječe problematizacije, ki pa jih Foucault prek tridimenzionalne analitične matrice vednosti-oblasti-sebstva problematizira v odnosu do lastne aktualnosti, ki mu to problematizacijo sploh omogoča. Foucaultov projekt je natanko ta: problematizacija pretekle problematizacije z mesta sedanje problematizacije, ki pa postaja neka prihodnja problematizacija. Kot pravi Deleuze, je zgodovina tisto, kar nas še loči od nas samih, sama aktualnost pa je vedno že v postajanju (Deleuze 2007: 12). Foucaultova misel se nam vedno daje med dvema problematizacijama, katerih razlika je razlika do časa, ki jo naposled skuša utemeljiti iz Kantovega odgovora na vprašanje, kaj je razsvetljenstvo.

Verjetno bomo zdaj lahko posegli po pomenu in učinku Foucaultove izkušnje. Če smo uvodoma kot izhodiščno perspektivo sprejeli Deleuzovo in Guattarijevo pojmovanje filozofije kot ustvarjanja pojmov, ki pa da morajo biti v razmerju z našim postajanjem, potem je k temu treba dodati, da je tovrstna perspektiva notranja modernemu odnosu do časa, ki ga Foucault prek transgresivne operacije na Kantovem razsvetljenstvu razglasi za mejno držo modernosti. Foucaultova izkušnja, ki je izkušnja njegove kritične in problemsko naravnane genealogije, skuša aktualne izkušnje prignati do njenih lastnih meja, do njenih lastnih zunanosti, kjer se dobesedno razpršijo in desubjektivirajo. Koncept izkušnje, ki ga ob tem tvori – na eni strani v analitičnem pomenu konfiguracije razmerij vednosti, oblastnih odnosov in načinov subjektivacije, na drugi strani pa v pomenu transgresije te konfiguracije – na ta način označuje natanko to tako imenovano držo modernosti, ki zaradi učinkov desubjektivacije in v njej spodviti krutosti privzema tudi obliko *fascinacije*,⁹ ki verjetno botruje tudi naši po svoje še vedno nevzdržni fascinaciji nad Foucaultom.

Lahko bi rekli, da celovitost Foucaultove izkušnje ne izhaja iz tega, da bi zajela poprej ločene in med sabo tudi kontradiktorne problemske perspektive ter njihove konceptualne rešitve niti da bi zajela kontekst Foucaultovega časa in življenja, ampak da je sama izkušnja, ki je hkrati koncept in življenje, ime za Foucaultovo specifično in singularno mesto izjavljanja, ki je vedno na robu – ki pa ima, kot smo želeli pokazati, svojo politično-epistemološko pogojenost.

4 Aktualnost Foucaultove izkušnje: algoritmična vladnost

Foucaultova izkušnja, gledano v celoti, je praksa mejne drže modernosti, ki pa ni le robna praksa, marveč je tudi že praksa na robu modernosti. Pokazali smo, da je Foucaultova izkušnja praksa odpora do sedanjosti kot dela vselej postajajoče aktualnosti in da je Foucault s svojimi zgodovinami zaznaval prehode njemu lastnega časa. Foucaultova misel ima potemtakem vase vpisano vprašanje po njeni aktualnosti, ki se lahko prek umeščanja Foucaultove izkušnje v sodobnejše oblike vladnosti artikulira v vprašanje, ali ima kritična desubjektivacijska drža modernosti, upoštevajoč njen zgodovinsko-ontološki dispozitiv, še aktualno pertinentnost. Povedano na drugačen način: če želimo Foucaultovo izkušnjo misliti na ozadju vladnosti, potem moramo to storiti prek njenih aktualnejših oblik, kot je – tu zelo v grobem naslovljena – algoritmična vladnost. Vendar se ne bomo spraševali, kako znotraj tovrstnih postopkov deluje tridimenzionalna izkušnja vednosti-oblasti-sebstva – ker bi to zahtevalo posebno analizo, bomo konfiguracijo takšne izkušnje zgolj nakazali – ampak kako v razmerju do algoritmične vladnosti deluje desubjektivacijska in kritična raven izkušnje.

9. Za sprostitve tovrstne fascinacije v njeni teoretski obliki glej Janovo delo *Teorija, nasilje, fascinacija* (Jan 2016). Da pa bo jasno, o čem govorimo, naj zadostuje razločitev nasilja kot interpelacije (subjektivacija) in nasilja kot krutosti (desubjektivacija), ki je tisto, kar fascinira. Kaj sploh pomeni nasilje, v tem kontekstu puščamo ob strani, jasno pa mora biti, da krutost svojo osnovo najdeva v bataillovski obči ekonomiji. Foucaultova fascinacija naj bi po Janu sicer izhajala iz njegovega srečanja z v moralni ideal interpeliranim bralcem (prav tam: 96). Kar odpira tudi nekaj težav, ki jih tu ne moremo naslavljati.

Rekli smo, da Foucault z analizo (neoliberalne) vladnosti trči ob meje lastnega časa ... Deleuze, ki je tako zelo občudoval Foucaultovo delo, je sam izjemno natančno zaznal prehod, ki ga je Foucault naznanil s prehodom od discipline k varnosti oziroma z analizo neoliberalne vladnosti, ki deluje prek sistematične modulacije subjektivitete znotraj okolja, katerega splošna oblika je trg. Če je disciplina po drugi svetovni vojni zapadala v krizo, je bilo tako, ker jo je kot prevladujoč družbeni dispozitiv že nadomeščal nadzor. Kot pokaže Deleuze, nadzor ne deluje več prek zapiranja in prilagajanja normi, temveč prek usmerjanja gibanja in nenehne modulacije. Diskontinuiteto disciplinarnih institucij nadomešča kontinuiteta nadzornih tehnologij, totalizacijo in individualizacijo disciplinarne oblasti pa nadomešča konstantna dividualizacija (Deleuze 2002). Nadzor se prek modulacije in dividualizacije organizira v rizomatični in mrežni obliki, ki je prek človeških in ne-človeških (strojnih) elementov postala dominanten tehnološko-oblasten način organizacije in subjektivacije (Galloway in Thacker 2007: 28–29). Posledice tovrstnih transformacij so številne in jih tu ne moremo niti oplaziti. Dovolj jih je zožiti na vprašanja operabilnosti Foucaultove misli, predvsem glede njegove splošne desubjektivacijsko-kritične naravnosti.

Vpraševanj po Foucaultovi pertinetnosti je več smeri. Recimo kritika estetike eksistence. Foucault naj bi bil bližje vladajoči ideologiji, kot si sam upa priznati, kajti njegov imperativ po nenehnem samoizpolnjevanju, ki ga sicer v tem smislu nikoli ne omeni, naj bi ustrezal aktualni kapitalistični vladnosti, njeni estetsko-eksistenčni logiki nenehnega samoizumljanja in skrbi zase (Klepec 2009: 64). K temu lahko damo vsaj eno opombo, ki zrelativizira spraševanja, ali je Foucault »simpatiziral« z neoliberalizmom in ali je kot rešitev sedanjosti »po izbrisu socialistične tradicije« iskal nove začetke, najprej pri neoliberalizmu, potem pa v antiki (Kobe 2017: 120–121). Kot smo pokazali, Foucault izhaja iz neoliberalne vladnosti, ki preusmeri njegovo »pozornost onstran načinov, na katere smo proizvedeni [le] kot subjekti razmerij moči, in mu omogoči, da misli vlogo, ki jo subjekti igrajo v njihovih lastnih formacijah« (Dilts 2011: 145). Kar je pomembno, je, da genealogija te vloge, znotraj katere se pojavi tudi ideja estetike eksistence, uvaja perspektivo, ki sočasno misli konstitucijo razrednih in biopolitično estetsko-etičnih razmerij. Vendar to ni *bourdieuevsko* odčitavanje razrednih razlik, pač pa lociranje – topologija – mesta, kjer nastajajo in se hkrati tudi izničujejo. To je mesto, kjer se življenje zaigra – ki pri Foucaultu nastopi na straneh, prežetih z *Življenji zloglasnih ljudi – zato je življenje možno mesto etike, oblike-življenja* (Agamben 2006: 13–14). V uvodu v zbirko dokumentov, ki naj bi popisovala najrazličnejše zločine in njihove najneznatnejše nosilce, je potencialnost življenja, iz katere kasneje potegne možnost estetike eksistence, izročena – stiku z oblastjo. »Najintenzivnejša točka življenja, tista, v kateri se zgosti njihova energija, je v njihovem trku z oblastjo, v pogajanju z njo, v poskusih, da bi prevzeli njene sile ali pobegnili njenim pastem« (Foucault 2008: 178). Lahko bi rekli (kar smo pravzaprav že rekli): ni življenja brez oblasti. Ali z mero zgodovinske preciznosti in kontraoblastne retorike: življenje se upira oblasti, brž ko ga ta postavi za objekt (Deleuze 2010: 76).

Če tovrstno dejstvo estetiko eksistence zavezuje kontravladnostnim pozicijam, kar je eden od možnosti zagovorov tega koncepta, pa estetika eksistence po drugi strani predpostavlja moč življenja, ki svojo intenzivnost črpa iz virtualne neujemljivosti. Tukaj določeno filozofsko podvojitve Foucaultovih predpostavk spet predstavlja Deleuze, pri

katerem življenje kot tako ne more biti nikoli popolnoma zajeto s strani oblasti, kar lahko sklepamo iz njegovega besedila *Imanenca: neko življenje ...*, s katerim zaključi svoje (filozofsko) življenje. Neko življenje je asubjektno in predindividualno, je življenje na ravni absolutne imanence in čiste virtualnosti, ki presega vsakršno aktualizirano formacijo (Deleuze 2011).

Problem tovrstnega pojmovanja življenja je, da se nahajamo v fazi vladnosti, ki zaobide proces subjektivacije ter vlada natanko prek asubjektne in predindividualne ravni. Rouvroy in Berns takšno vladnost imenujeta algoritmčna vladnost. Kot pokažeta, je algoritmčna vladnost (a)normativna in (a)politična racionalnost, ki temelji na avtomatičnem zbiranju podatkov, da bi anticipirala in spodbujala prihodnje delovanje – je varnostna kalkulacija, ki naredi preskok od statističnega modela individuacije (povprečno) k algoritmčnemu modelu dividuacije (posamično). Pri tem se ne nanaša na subjektivnost, ampak na *objektivno* realnost neoznačevalnega razmerja med podatki, iz katerih se oblikuje profil kot objekt algoritmčnega delovanja na delovanje.

Algoritmčna vladnost ne proizvaja subjektivacije, zaobide refleksivne človeške subjekte in se jim izogiba. Hrani se z infraindividualnim podatkovjem, ki je samo po sebi brezpomensko, da bi zgradila nadindividualni model delovanja oziroma profil brez posameznika in ne da bi jim nalagala vprašanja, kaj so in kaj lahko postanejo (Rouvroy in Berns 2013: x).

Algoritmčna vladnost zaobide (refleksivni) subjekt zgodovine in genealogije, usmerja afekte in delovanje, še preden ti postanejo aktualizirani in udejanjeni; usmerja virtualnost *nekega življenja ...* Je res, da smo vstopili v novo fazo, v kateri stare analitike ne veljajo več (Rahebi 2015: 77)?

5 Sklep: ... in če smo danes še vedno lahko »foucaultovci«?

Kolikor prek razmišljanja o razmerju med procesi vladnosti in Foucaultovo izkušnjo kot Foucaultovim hkratnim konceptualnim zapopadenjem objektov njegovih genealoških analiz in njegovega miselnega postopka, kakor smo jo opredelili zgoraj, Foucaultovo izkušnjo naposled mislimo tudi v razmerju do aktualnosti algoritmčne vladnosti, potem lahko postavimo pod vprašaj aktualnost njegove misli. Pod vprašajem sicer niso Foucaultove posamične analize; te so, prav nasprotno, precej učinkovito zajele postajanje oblastnih in drugih formacij sodobnih družb. Pač pa je, kot je bilo že rečeno, pod vprašaj postavljena praksa desubjektivacije, ki pogojuje mejno držo (mejno izkušnjo). Podajati odgovor v katerokoli smer bi sicer bil prehitel korak, sploh pa bi zahteval posebno obravnavo. Pri čemer bi morali upoštevati prav dejstvo, ki smo ga skušali nakazati tukaj: da Foucaultovo misel pod vprašaj postavlja prav njegov specifično zgodovinsko-transgresivni stroj. Toda če smo danes še vedno lahko »foucaultovci«, potem to verjetno pomeni, da bomo pogojenost Foucaultove izkušnje morali (pre)misлити ne le skozi teoretsko-epistemološke linije na eni strani in konkretne zgodovinsko-ontološke linije vednostno-oblastno-subjektivnih procesov na drugi, kakršnim smo sledili v tem prispevku, marveč tudi linije provenienc, ki določajo proces, ki smo se ga tukaj dotaknili na primeru algoritmčne vladnosti.

In če postajanje aktualnosti zaobide subjekt zgodovine in genealogije – teza, ki zahteva dodatno kritično pretresanje in umeščanje¹⁰ – potem izvirnost in pertinentnost Foucaultove izkušnje obstaja predvsem v tem, da dobesečno terja nadaljnje (radikalnejše) mišljenje genealogije samega procesa desubjektivacije, tako v njeni oblasti kot kritični potencialnosti.

Literatura

- Agamben, Giorgio (2006): Avtor kot gesta. *Delta*, 12 (1/2): (1/2): 9–17.
- Bahovec, D. Eva (2016): Foucault in »mi«: Kantov nauk in politika osebnega zaimka. *Šum*, 6: 623–641.
- Banjac, Marinko (2011): Pojavnost in delovanje na protestih kot neoliberalne tehnologije sebstva: konstituiranje podjetnega posameznika. V Andrej A. A. Lukšič (ur.): *Politološke refleksije: znanstvena produkcija Centra za kritično politologijo 2009–2010*: 122–143. Ljubljana: FDV, IDV, Center za kritično politologijo. Dostopno prek: <https://repozitorij.uni-lj.si/Dokument.php?id=72061&lang=slv> (25. 6. 2017).
- Bataille, Georges (1991): *The Accursed Share: an Essay on General Economy*, Vol. 1: Consumption. New York: Zone Books.
- Bataille, Georges (2001): *Erotizem*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Burchell, Graham, Colin Gordon, in Miller, Peter (1991): *The Foucault Effect: Studies in Governmentality/With Two Lectures by and an Interview with Michel Foucault*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Culp, Andrew (2016): *Dark Deleuze*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Deleuze, Gilles (2002): Družba nadzora. *Filozofski vestnik*, 23 (3): 167–177.
- Deleuze, Gilles (2007): Kaj je dispozitiv? *Problemi*, 45 (8/9): 5–14.
- Deleuze, Gilles (2010): *Foucault*. London, New York: Continuum.
- Deleuze, Gilles (2011): Imanenca: neko življenje ... *Problemi*, 49 (9/10): 5–10.
- Deleuze, Gilles, in Guattari, Felix (1999): *Kaj je filozofija?* Ljubljana: Študentska založba.
- Dilts, Andrew (2011): From »Entrepreneur of the Self« to »Care of the Self«: Neo-liberal Governmentality and Foucault's Ethics. *Foucault Studies*, 8 (12): 130–146. Dostopno prek: <http://rauli.cbs.dk/index.php/foucault-studies/article/view/3338/3643> (25. 6. 2017).
- Dolar, Mladen (1991): *Spremna beseda*. V M. Foucault: *Vednost – oblast – subjekt*: VII–XXXV. Ljubljana: Krt.
- Dolar, Mladen 2010. *Kralju odsekati glavo*. Ljubljana: Krtina.
- Evans, Brad, in Reid, Julian (2014): *Resilient Life: The Art of Living Dangerously*. Cambridge, Malden: Polity Press.
- Foucault, Michel (1991): *Vednost-oblast-subjekt*. Ljubljana: Krt.
- Foucault, Michel (1997): *The Politics of Truth*. Los Angeles: Semiotext(e).
- Foucault, Michel (1998a): *Zgodovina norosti v času klasicizma*. Založba /*cf.

10. V nekem drugem kontekstu Culp prek Deleuza trdi ravno obratno: »Nasprotno tehnologija ni presegla človeške kapacitete njenega obvladovanja – če kaj, potem Foucaultovi vpogledi (analitika končnosti, biooblast) trdijo, da človeštvo bolj kot kadarkoli prej določa svojo prihodnost« (Culp 2016: 6).

- Foucault, Michel (1998b): *Zgodovina seksualnosti. 2: Uporaba ugodij*. Ljubljana: ŠKUC.
- Foucault, Michel (1999): *Religion and Culture*. New York, London: Routledge.
- Foucault, Michel (2000a): *Essential Works of Foucault Vol. 1: Ethics: Subjectivity and Truth*. London: Penguin Books.
- Foucault, Michel (2000b): *Essential Works of Foucault Vol. 2: Aesthetics, Method, and Epistemology*. London: Penguin Books.
- Foucault, Michel (2000c): *Zgodovina seksualnosti. 1: Volja do znanja*. Ljubljana: ŠKUC.
- Foucault, Michel (2001): *Arheologija vednosti*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Foucault, Michel (2002): *Essential Works of Foucault Vol. 3: Power*. London: Penguin Books.
- Foucault, Michel (2007): *Življenje in prakse svobode: izbrani spisi*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Foucault, Michel (2008): *Vednost-oblast-subjekt*. Ljubljana: Krtina.
- Foucault, Michel (2009a): *Security, Territory, Population: Lectures at the College de France 1977-78*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
- Foucault, Michel (2009b): *Neustrašni govor*. Ljubljana: Sophia.
- Foucault, Michel (2010): *Besede in reči: arheologija humanističnih znanosti*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Foucault, Michel (2014): *The Government of Self and Others: Lectures at the College de France, 1982-1983*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
- Foucault, Michel (2015): *Rojstvo biopolitike: kurz na Collège de France: 1978-1979*. Ljubljana: Krtina.
- Foucault, Michel (2016): *Kaj je kritika?* Šum, 6: 643-676.
- Galloway, Alexander R., in Thacker, Eugene (2007): *The Exploit: A Theory of Networks*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Ilc, Blaž (2011): *Trdovratnost razizma v globalizacijskih procesih*. V A. A. Lukšič (ur.): *Politološke refleksije: znanstvena produkcija Centra za kritično politologijo 2009-2010*: 53-71. Ljubljana: FDV, IDV, Center za kritično politologijo. Dostopno prek: <https://repozitorij.uni-lj.si/Dokument.php?id=72061&lang=slv> (25. 6. 2017).
- Jan, Matija (2016): *Teorija, fascinacija, nasilje*. Maribor: Študentska založba Litera.
- Klepec, Peter (2007): *Ob mestu in vlogi dispozitiva pri Foucaultu*. Problemi, 45 (8/9): 29-57.
- Klepec, Peter (2009): *Foucault med ugodjem in željo*. Filozofski vestnik, 30 (1): 47-64.
- Kobe, Zdravko (2017): *Neoliberalni postmarksizem. Prispevek k analizi teorijske prakse Michela Foucaulta*. Problemi, 55 (1/2): 69-126.
- Lemke, Thomas (2011): *Critique and Experience in Foucault*. Theory, Culture & Society, 28 (4): 26-48.
- Lemm, Vannesa, in Vatter, Miguel (2014): *Introduction*. V V. Lemm in Miguel M. Vatter (ur.): *The Government of Life: Foucault, Biopolitics and Neoliberalism*: 1-13. New York: Fordham University Press.
- Muhle, Maria (2014): *A Genealogy of Biopolitics: The Notion of Life in Canguilhem and Foucault*. V V. Lemm in Miguel M. Vatter (ur.): *The Government of Life: Foucault, Biopolitics and Neoliberalism*: 77-97. New York: Fordham University Press.
- Nietzsche, Friedrich (1988): *Onstran dobrega in zlega: predigra k filozofiji prihodnosti; H genealogiji morale: polemični spis*. Ljubljana: Slovenska matica.

- Noys, Benjamin (2000): *Georges Bataille: A Critical Introduction*. London: Pluto Press.
- O'Leary, Timothy (2008): Foucault, Literature, Experience. *Foucault Studies* 5: 5–25.
- O'Leary, Timothy (2009): *Foucault and Fiction: The Experience Book*. London; New York: Continuum.
- O'Leary, Timothy (2010): Re-thinking Experience with Foucault. V Timothy T. O'Leary in Christopher C. Falzon (ur.): *Foucault and Philosophy*: 162–184. Oxford: Blackwell, 2010.
- Rahebi, Mohammad-Ali (2015): Biopolitical Immanence or Whether Foucault and Deleuze Still Matter. *La Deleuziana* 1: 73–90. Dostopno prek: <http://www.ladeleuziana.org/wp-content/uploads/2015/05/Rahebi.pdf> (25. 6. 2017).
- Rose, Nikolas, in Miller, Peter (2008): *Governing the Present: Administering Economic, Social and Personal Life*. Cambridge: Polity.
- Rouvroy, Antoinette, in Berns, Thomas (2013): *Gouvernementalité algorithmique et perspectives d'émancipation*. *Réseaux*, 1 (177): 163–196. Dostopno prek: http://www.cairn-int.info/article-E_RES_177_0163_algorithmic-governmentality-and-prospect.htm (25. 6. 2017).
- Zevnik, Luka (2011): *Proučevanje sreče: na križišču med kulturo in razmerji moči* = *Studying Happiness: On the Crossroads of Culture and Relations of Power*: doktorska disertacija. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

SUMMARY

In *Beyond Good and Evil* Nietzsche writes that philosophy could not be learned, it is something that must be known from the experience. If Foucault is a philosopher, then he is in Nietzsche's sense – we could say that Foucault's philosophy is a philosophy of experience and vice versa his experience is experience in philosophy. O'Leary, who writes extensively on Foucault's concept of experience, has it right: Foucault's concept of experience is Foucault's most under-thematized concept, though Foucault already speaks of experience in his first major historical analysis, *Madness and Civilization*.

But till his last works, Foucault's leaves the initial conceptualization of experience in the vague state. He then developed the concept of the historically singular form of experience (HSFE), in which the convergence of the perspectives of knowledge, power and self is taking place. At the same time Foucault places himself in the critical line of the genealogical relationship to the time, from which derived another concept of experience – (limit) experience as a practice of desubjectivation. The article is consequently based on the assumption that experience is a concept that encapsulates Foucault's thought in the most complex way and it has not yet sufficiently been thematized in the domestic academic world.

In elaborating the concept of experience, we follow Deleuze and Guattari's conception of philosophy as a practice of creating concepts that are always in relation to history and becoming. Such a perspective asks for the question of the (historically) political and epistemological conditions of Foucault's concept of experience. Consequently reconstruction of Foucault's concept of experience starts at the point, where Foucault most directly collide with his own actuality. This is the point of his analyses of neoliberal governmentality and concurrent genealogy of the technologies of the self.

The first part of the article deals with the concept of governmentality and function of the subject's relation to the self in neoliberal governmentality. Few assumptions are

being made: the first one claims that governmentality must be understood in relation to biopolitics – in a way that biopolitics is not just power over life but power through life. The second one asserts that Foucault's (concept of) experience should be understood within the biopolitical and governmental configuration. Therefore the concept of life is a politico-epistemological condition of Foucault's concept of experience.

Foucault's definition of experience as a HSFE follows his analyses of subject's relation to self, so the article claims that experience as HSFE could be understood as a functioning of dispositif from the perspective of the subject. HSFE is Foucault analytically most complex concept and the main object of his historical analyses: HSFE of madness, HSFE of punishment, HSFE of sexuality ... It is an upgraded version of the highly acknowledged concept of dispositif. If dispositif upgrades the concept of episteme and discourse, then HSFI upgrades the concept of dispositif. On the other hand experience is not just object of Foucault's thought, but also his objective. Based on Foucault's reading of Kant's answer to the question of what is enlightenment, the article asserts that main objective of Foucault's thought is a constitution of limit-experience (desubjectivation). Foucault himself claims that his genealogical critique is about transgression of the historically constituted limit of HSFE. Therefore Foucault's experience should be understood not only in relation to life but also, along with contingent nature of history, to the transgression.

Following above-mentioned Deleuze and Guattari's perspective of a relation between concepts, history and becoming last part of the article deals with the actuality of Foucault's experience – especially within the so-called algorithmic governmentality. If algorithmic governmentality functions beyond subjects of history and genealogy – through the logic of profile it functions on the level of the virtuality of life as such – then Foucault's method of limit experience (desubjectivation) is put into question. Though the article does not provide a direct answer to the question of the persistence of Foucault's thought, it concludes with the assertion that relevance of Foucault's experience lies in further questioning of what does desubjectivity mean for a practice, such as vaguely called critique.

Podatki o avtorju:

Robert Bobnič, doktorski študent medijskih študij
na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani,
publicist, urednik in teoretik
Krajna Brda 16, 8283 Blanca, Slovenija
rbobnic@gmail.com

Nina Perger

DI-VIZIJE DRUŽBENEGA SVETA IN POTENCIALNOST DELOVANJA V INTERSUBJEKTIVNOSTI

IZVLEČEK

V prispevku obravnavam teorizacije P. Bourdieuja in J. Butler v kontekstu presečišča med družbeno akterko in družbenimi strukturami. Medtem ko Bourdieu tovrstno presečišče s poudarkom na družbeni reprodukciji zajame s konceptom habitusa in nedeterminiranega utelešenja objektivnih struktur, J. Butler slednje zajame s konceptom performativnosti in subverzivnosti ob konceptualizaciji pogojev delovanja akterke skozi neidentična in zato »neuspešna« citiranja družbenih norm. Tako Bourdieu kot J. Butler pa večinoma ostajata na ravni individualne akterke – medtem ko Bourdieu raven intersubjektivnosti misli predvsem v okviru načela podobnosti, J. Butler in druge avtorice v intersubjektivnosti prepoznavajo potencialno ‚podporno infrastrukturo‘ oziroma potencialne alternativne sheme marginaliziranih, alternativnih di-vizij sveta.

KLJUČNE BESEDE: Pierre Bourdieu, Judith Butler, simbolna moč, simbolno nasilje, di-vizije družbenega sveta, delovanje, intersubjektivnost

Di-visions of the social world and agentic potential in intersubjectivity

ABSTRACT

In this article, we analyse theoretical works of P. Bourdieu and J. Butler regarding how they approach the intersection of objective structures and social actors. While Bourdieu emphasises social reproduction with the concepts of habitus and undetermined embodiment of objective structures, J. Butler focuses on subversions through the concepts of performativity and non-identical and, as such, always 'unsuccessful' reiterations of social norms. Moreover, they both primarily focus on the individual level, neglecting the level of intersubjectivity that in Bourdieu's work is mostly considered through the principle of homology, while J. Butler, along with certain other authors, acknowledges intersubjectivity in terms of its potential 'supporting' infrastructure and alternative schemes of marginalised, alternative di-visions of the social world.

KEY WORDS: *Pierre Bourdieu, Judith Butler, symbolic power, symbolic violence, di-visions of the social world, agency, intersubjectivity*

1 Uvod

V prispevku obravnavamo koncept delovanja družbene akterke¹ v razmerju z družbenimi strukturami, kot ga zasledimo v delih J. Butler in P. Bourdieuja, ter v povezavi s potencialnostjo alternativnega delovanja, ki presega obstoječe habitualiziranosti praks ter njihove regulariziranosti in regularnosti. Z razgrnitvijo njunih ključnih točk in medsebojnim povezovanjem bomo obravnavale koncept delovanja, prakseološki značaj reprodukcije družbenih struktur in skušale začrtati smer rabe njunih teoretskih ogrodij na način, ki nam omogoča misliti delovanje družbene akterke v kompleksnosti, izhajajoče iz ohlapnega reguliranega delovanja, ki presega zgolj relacijskost *družbene akterke* – *družbene strukture*, torej z upoštevanjem sicer omejujočega, a nedeterminirajočega značaja družbenih struktur kot tudi potencialnosti alternativnih delovanj, okrepljenih v heterogenosti »izbranih« intersubjektivnosti. Avtorja k sociološki dilemi struktura – delovanje pristopata z različnih zornih kotov: medtem ko se Bourdieu dileme loteva z njenim preseganjem in hkratnim osredinjanjem na družbeno reprodukcijo, se Butler primarno osredotoča na procese in pojave »prelomov« v družbeni reprodukciji, ki jih obravnava predvsem skozi prizmo spola in seksualnosti, za oba pa je v grobem značilno, da akterko in potencialnost delovanja obravnavata predvsem v odnosu do objektivnih struktur, ne pa tudi na ravni vsakdanjega življenja in intersubjektivnosti. Namen prispevka je pokazati in na ozadju njunih teorizacij obravnavati raven vsakdanjega življenja s poudarkom na pomenu intersubjektivnosti, ki je tako pri Bourdieuju kot tudi pri J. Butler obravnavana na razmeroma nezadosten oziroma poenostavljen način, skozi pretirano predpostavko načela homofilije in njegove kontinuitete skozi življenjski potek akterke, ali pa se pomen intersubjektivnosti obravnava šele v kasnejših delih. Pri tem se osredotočamo tudi na oris Bourdieujevega teoretskega okvira, upoštevajoč heterogenost intersubjektivnosti v pogojih poznomoderne družbe, v smeri prepoznavanja potencialnosti heretičnih praks, s čimer presegamo kritike o domnevno determinističnem značaju Bourdieujevega teoretskega okvira, kar lahko zasledimo tudi v nekaterih delih J. Butler, ki v polju kvir študij velja za referenčno avtorico teoretskih obravnav nenormativnih praks (v razmerju s spolom in seksualnostjo).

2 Di-vizije družbenega sveta in družbena magija

Za pregled obravnave simbolne moči pri Bourdieuju je treba najprej obravnavati njegove temeljne koncepte teorije prakse, tj. odnos med družbeno akterko v povezavi s habitusom in objektivnimi strukturami ter simbolno močjo in simbolnim nasiljem. Za razumevanje simbolne moči in nasilja, ki sta v največjem obsegu tematizirana v delu *Language and symbolic power* (1991), je pglavitno to, da gre za moč, ki je nevidna in ki se lahko izvaja le z aktivno podreditvijo akterk, tj. z »domestifikacijo dominiranih« (1991: 167), ki moči ne

1. V besedilu se ženski slovnični spol nanaša na vse spole.

zaznavajo kot take, tj. ne prepoznavajo njenega prispevka v konstrukciji družbenega sveta ter dominantnih shem klasifikacij in percepcij, ki se skozi ponavljajoče se izkušnje življenja v družbenem svetu z objektivnimi pogoji vpisujejo v telo akterke (prav tam). Simbolno moč Bourdieu (1991: 165) obravnava v kontekstu širše shematizacije simbolnih instrumentov, znotraj katerih razločuje strukturirajoče strukture (instrumenti vedenja in konstruiranja objektivnega sveta), strukturirane strukture (sredstva komunikacije) in instrumente dominacije (moč, divizije in družbeni razredi ipd.). Simbolne (strukturirajoče in strukturirane) strukture, prek katerih se izvaja simbolna moč (strukturiranja), so tudi same strukturirane glede na sestavo objektivnih pogojev in specifično hierarhiziranost različnih družbenih razredov. Slednjih Bourdieu ne definira kot razrede, vzpostavljene po osi ekonomije, temveč širše, tj. kot razred, ki obstaja na »papirju«, uokvirjen pa je s podobnimi družbenimi pozicijami, ki v podobnih pogojih in pogojevanjih oblikujejo podobne dispozicije in interese ter tako tudi proizvajajo podobne prakse (Bourdieu 1991: 231); skratka, družbenih razredov ne obravnava kot razrede, vzpostavljene glede na posedovanje sredstev produkcije, temveč kot družbene skupine, vzpostavljene po različnih oseh družbeno prevladujočega in doksičnega sistema klasifikacij (prav tam; Bourdieu 1987; Brubaker 1985), pri samem klasificiranju pa še posebej izpostavlja pomen distribucije različnih vrst kapitalov (predvsem ekonomskega in kulturnega), manj pa delitve po drugih klasifikacijskih oseh (npr. etnična, nacionalna pripadnost), čeprav, kot izpostavlja, so omenjene osi klasificiranja medsebojno prepletene (Bourdieu 1985: 726).

Bourdieu ločnico med simbolno močjo in simbolnim nasiljem vzpostavlja glede na vpetost v reprodukcijo družbenih razmerij moči: simbolna moč je moč strukturiranja realnosti, medtem ko simbolno nasilje obravnava v kontekstu dominacije enega razreda nad drugim/-i (1991). Distinkcija med enim in drugim je tako označena na podlagi funkcije, ki jo simbolno nasilje izvaja, tj. z reprodukcijo dominacije določenih družbenih razredov nad drugimi (1991). Simbolno nasilje je tako vedno-že tudi moč (oblikovanja vizije družbenega sveta s pripadajočimi družbenimi razmerji moči), medtem ko simbolna moč ni nujno tudi/že nasilje. Na podlagi tega lahko zaključimo, da velja: ko se prek simbolnih instrumentov producirajo in reproducirajo *dominantna* družbena vizija sveta in klasifikacije, ki jo prečijo, ter družbeni razredi, ki iz nje izhajajo, lahko govorimo o simbolnem nasilju (saj simbolni instrumenti delujejo v smislu zagotavljanja prevlade določenih družbenih razredov in njihovih interesov nad drugimi), utemeljenem na neenakomerno porazdeljeni simbolni moči (glede na pozicioniranosti družbenih razredov in akterk znotraj asimetričnih razmerij moči), medtem ko s konceptom simbolne moči, ki (še) ni simbolno nasilje, lahko označujemo tudi prakse oblikovanja alternativnih vizij družbenega sveta, ki problematizirajo obstoječe družbene klasifikacije in kot take ne služijo interesom dominantnih družbenih razredov in reprodukciji njihove dominacije, temveč skušajo naturaliziranost obstoječe vizije, doksično soglasje,² destabilizirati. Prevladujoči Bourdieuevi definiciji simbolne moči kot nevidne in pogojene s sodelovalno podreditvijo ter neprepoznavanjem simbolne moči kot moči oziroma nasilja (1991) tako lahko dodamo tudi simbolno moč kot moč produkcije tistih vizij

2. Koncept *doxe* Bourdieu (1991: 277) povzema po Husserlu in predstavlja odnos akterke do vsakdanjega življenja, zaznamovanega s samoumevnostjo.

družbenega sveta, ki naslavljajo obstoječe družbene klasifikacije in asimetrična razmerja moči med njimi, torej tiste moči, ki si prizadeva za njihove rekonfiguracije in transfiguracije. Tudi v Bourdieujevem shematskem prikazu simbolnih instrumentov (1991) s tipologijo strukturiranih in strukturirajočih struktur ter instrumentov dominacije, se kaže, da je simbolna dominacija zgolj specifičen element simbolnih instrumentov, ne pa tudi element, ki je vedno že prisoten v samih (strukturirajočih in strukturiranih) strukturah. Kar takšna shematizacija simbolnih instrumentov torej razkriva, je *nenujnost* delovanja simbolnih instrumentov v okvirih simbolne dominacije: simbolni instrumenti sicer vsebujejo potencialnost simbolnega nasilja, predvsem takrat, kadar so v raznolike simbolne instrumente vpete akterke na asimetričnih pozicijah moči, a »praksa« simbolnih instrumentov ni enoznačno določena, temveč je lahko tudi »suspendirana«, asimetrične pozicije moči pa vsaj v omejenem obsegu specifične simbolne produkcije »izravnane« (Bourdieu in Wacquant 2006: 91), pri čemer kot primer tovrstne potencialne izravnave Bourdieu in Wacquant (prav tam) izpostavljata primer družine, torej intersubjektivnosti specifičnega značaja, kar je še posebej relevantno v nadaljevanju prispevka pri obravnavi intersubjektivnosti v povezavi z alternativnimi konceptualnimi viri (Allen 2007) oziroma shemami, vizijo sveta, ki jih slednja v vlogi podpornih sistemov lahko ponuja (Butler 2014).

Na ravni družbenega oziroma v okviru objektivnih struktur je tako mogoče govoriti o simbolni moči kot nasilju, tj. o moči reproduciranja obstoječih shem klasifikacij in percepcij ter družbenih razredov in razmerij moči med njimi oziroma o produkciji dominacije (na politični ravni) in ortodoksije (na simbolni ravni)³ na eni strani ter simbolni produkciji proti obstoječim asimetričnim razmerjem moči (v simbolnih bojih za percepcijo družbenega sveta) (Bourdieu 2002). Tovrstno dihotomijo Bourdieu zajame s konceptoma ortodoksije in heterodoksije oziroma heretičnega diskurza, pri čemer prva zaznamuje naturalizacijo shem klasifikacij, percepcij (*habitus*), prilagojenih objektivnim pogojem in družbenim razredom (1991: 169), skupaj z njihovo hierarhizirano stanj, medtem ko heretični diskurz deluje kot subverzija vzpostavljenim vizijam in »divizijam«⁴ družbenega sveta prek konstituiranja alternativnih reprezentacij družbenih skupin in s tem tudi prek rekonstituiranja dispozicij (prav tam: 128).

Bourdieu v kontekstu upiranja vzpostavljeni »di-viziji« socialnega sveta – v »resnici« o njem vzpostavljenih družbenih kategorizacij, prilagojenih objektivnim pogojem – in vzporednemu izvajanju simbolnega nasilja upošteva pozicije družbenih razmerij moči, vzpostavljenih glede na količino in tip posedujočih kapitalov (Bourdieu 1991: 106; 2002). Simbolna moč »biti prepoznana« (s strani družbenih skupin) – *percipi*, utemeljena na količini in vrsti kapitalov (in zgoščena v specifičnem, tj. simbolnem kapitalu) je tista, ki – skorajda kot moč magije, opredeljena kot moč instituiranja razlik oziroma distinkcij (ki so toliko bolj družbeno učinkovite, kolikor bolj se zanje zdi, da so utemeljene na objektivnih

3. Kot ortodoksne vizije družbenega sveta (Bourdieu 1991).

4. Z besedno igro »di-vizije« (*di-vision*) Bourdieu zajame tako vizijo sveta kot tudi v njej vsebovane »divizije« (razumljene po angleški različici, torej kot delitve, kategorizacije) (Bourdieu 1991: 106). Ker »di-vizija« vključuje tako element vizije sveta kot tudi njene družbene delitve, v pričujočem članku mestoma sledimo in uporabljamo Bourdieujevo besedno igro ali pa jo širše poimenujemo kot »vizija sveta in njene kategorizacije« ipd.

razlikah) – dominantnim razredom omogoča reproduciranje specifične vizije socialnega sveta – *percipere* (1991: 106), neprepoznane kot arbitrarne, torej napačno prepoznane kot naravne skozi proces simbolnega nasilja naturalizacije in dehistorizacije (Bourdieu 2010a). Družbena moč magije (Bourdieu 1991: 120, 170) tako proizvaja diskontinuitete (kot družbenokategorizacijske prelome) iz kontinuitete, pripiše esenco (ki je skozi procese družbene magije zakrita kot esencializirana) in vsili »pravico biti, ki je tudi obligacija biti na enak način« (prav tam: 120). Moč magije (prav tam) pa ni inherentna simbolnim instrumentom, temveč je vzpostavljena (in se reproducira) v odnosih med objektivnimi pogoji in pozicijami, ki jih akterka zavzema v asimetričnosti razmerij moči, pri čemer moč magije ni v »poimenovanju« akterke, temveč tudi v sočasni praktični »regulariziranosti«, ki sovpada z družbenim imenovanjem oziroma instituiranjem – moč magije tako obsega družbeno zaznamovanje akterke in njenega pričakovanega družbenega delovanja (prav tam).

Bourdieu tako v kontekstu simbolne moči in simbolnega nasilja upošteva relativnost družbene moči, izhajajoče iz odnosa med objektivnimi strukturami in akterkinim položajem v socialnem svetu (1991). V nasprotju z Bourdieujem, ki se v svojih delih osredotoča na procese reprodukcije vizije družbenega sveta z vzpostavljenimi družbenimi klasifikacijami in razredi, se J. Butler osredotoča na subverzivnost delovanj. Tudi J. Butler koncept »magije« poleg avtoriziranih dejanj izrekanja razširi na »habitualizirane« prakse delovanja (npr. »delanje« spola), ki se družbeno proizvajajo kot »učinki« na podlagi skozi iste prakse vzpostavljenega (napačno prepoznanega) »vzroka« svojega delovanja (tj. samo družbeno pozicioniranost spola) (Butler 1999; 2001). Oba torej – ob »oficializiranih« interpelacijah – upoštevatata tudi interpelacijsko moč ritualiziranih in sedimentiranih performativov, »praktičnih interpelacij«, utemeljenih v družbeno prepoznanem »imenu«, ki deluje skozi »magični priklic zgodovine in skupnosti« (Butler 1996: 204). Obenem J. Butler (1999) opozarja na Bourdieuevo domnevno nezadostno upoštevanje družbene konstruiranosti tistih pozicij, ki omogočajo dejanja izrekanja z močjo družbene magije in ki so, kot zapiše J. Butler, že produkt operacij performativnosti (prav tam: 122): »/M/oč subjekta, ki izjavlja, je vedno do določene stopnje derivativna in kot taka nima svojega izvora v izjavljajočem subjektu« (Butler 1997a: 33). Tovrstni očitek se izkaže za neutemeljenega, ko upoštevamo Bourdieuevo kontinuirano obravnavo umeščenosti akterke kot produkta relacij med pozicijami v polju, definiranimi glede na posedovanje različnih kapitalov in njihovo prepoznano vrednost znotraj polj, tj. glede na količino in sestavo kapitalov, ter principi divizij, utemeljenimi v družbenih afilicijah akterke (npr. pripisana in prepoznana etnična identiteta, spol ipd.) (Bourdieu 1991: 231, 289).

Drugi očitek, ki ga na Bourdieuja naslovi J. Butler (1999), je vezan na Bourdieuevo domnevno pretirano poudarjanje simbolne moči zgolj avtoriziranega govora, tj. govora, prepoznanega kot legitimnega, s čimer naj bi Bourdieu deterministično zapiral potencialnost uporniških delovanj (Butler 1999). Bourdieu pozicije avtoriziranega govora umešča v prepoznanje in pripisano legitimnost tovrstnega govora s strani družbene skupine, tj. moč govora ni inherentna lingvistični praksi kot taki, temveč je utemeljena in izpeljana iz specifične strukturiranosti (skladnosti pogojev) družbenega sveta, ki neenakomerno distribuira priložnosti za akumulacijo simbolnega kapitala (prepletenega z ostalimi kapitali) (1991: 111). Pogoj uspeha družbene magije je tako prepoznavanje legitimnosti in avtoriziranosti

dejanja, tj. napačno prepoznanje, neprepoznanje arbitrarnosti in naturaliziranosti akta magije, ki v ritualiziranih praksah ustvarja to, kar izreče (prav tam). Glede na pogojnost uspehov družbene magije Bourdieu tako odpira prostor za heretični diskurz (prav tam), ki v relativni skladnosti objektivnih pogojev in pravil igre polja ter shem zaznavanja in klasificiranja destabilizira doksična soglasja k vzpostavljenim družbenim di-vizijam, tj. to, kar Butler (1997a: 123) poimenuje kot kritično perspektivo obstoječih institucij.

Bistveno vprašanje, ki si ga v kontekstu avtoriziranega govora postavlja J. Butler, se nanaša na potencialnosti produciranja dejanj izrekanja z *avtoriteto mimo avtoriziranosti*, tj. mimo oficializirane delegacije moči, prek misapropriacije performativnega, ki razgrinja arbitrarnost divizij in prevladujočih oblik avtoritete ter iz njih izhajajočih izključevanj (1997a: 122–123), torej prek načinov govora, ki (še) niso legitimirani, a imajo potencial za produkcijo legitimnosti novih, prihodnjih form (Butler 1997a). Potencial tovrstnih dejanj izrekanja in resignifikacije obravnava tudi Bourdieu s konceptom heretičnega diskurza, heretične subverzije (in potencialom spreminjanja di-vizij družbenega sveta), ki deluje kot »proti-postavljanje paradokсне pred-vizije, utopije, projekta ali programa« (Bourdieu 1991: 128) dominantni viziji, ki družbeni svet (z obstoječimi divizijami in razmerji moči) zaznava kot naravnega. Pri tem izpostavlja tudi praktični »prispevek« tovrstnih performativov, ki delujejo (tudi) kot »pre-dikcije« z namenom ustvarjanja tistega, kar imenujejo (prav tam), torej prek »dela izrekanja«, oziroma »imenovanja« neimenovanega (pred-refleksivnih dispozicij), ki že delujejo kot transgresivna s tem, ko prelomijo (institucionalizirane in/ali ponotranjene) cenzure in samocenzure delovanja, ki otežujejo pojav herezije in heretičark (prav tam: 129), torej akterk, ki skozi prakse »imenujejo« (»delajo«) še-neimenovano, mimo delegirane avtoritete, in ki kot take »izrekajo v divjini« (Bourdieu 1991: 268).

3 Regularnost praks

Družbena umeščenost akterke se tako pri Bourdieuju kot pri J. Butler obravnava na ozadju družbenih razmerij moči, vpetimi v di-vizije socialnega sveta, in iz družbene pozicioniranosti izhajajočih specifik habitualiziranih delovanj in inklinacij, konstituiranih glede na v telo vpisane sheme klasifikacij in zaznavanja. Razmerja moči, ki v skladu z objektivnimi pogoji oblikujejo tekmovanje znotraj polj, so inkorporirana v habitusu (telesna *hexis* ter načela videnja in delitve sveta), v katerem so s predhodnim »delom« proizvedene dispozicije, na osnovi katerih se osnuje doksično soglasje, temelj simbolnega nasilja (Bourdieu 2010b), ki vnaprej omejuje in ohlapno definira možnosti mišljenja in delovanja, tudi na način, da določene možnosti delovanja, ki v odnosu z objektivnimi strukturami niso skladne s skupinsko pripadnostjo akterke (npr. družbeni skupini žensk), vnaprej zatira, ne da bi jih sploh kadarkoli odreklo (Bourdieu, 2002): »Narava prakse je takšna, da izključuje vprašanja« (prav tam: 160).

Bourdieuju se v kontekstu regulariziranosti praks mestoma očita deterministična konceptualizacija razmerja med strukturami in *habitusom*, tj. razmerja, v katerem se akterka in njeno delovanje prekrivata s strukturno oblikovanim *habitusom*. Pri tem Bourdieu preceni »skladnost« objektivnih pogojev in habitusa ter spregleda ambivalence in potencialnosti družbenega delovanja akterke (McNay 2000; tudi Butler 1999). Ob tem pa velja

opozoriti, da J. Butler (prav tam: 115) Bourdieujevo konceptualizacijo habitusa razume predvsem skozi prizmo *pravil*, ki regulirajo delovanje (tj. značaj *habitusa* je obvladovan s pravili), pri tem pa spregleda Bourdieujeva opozorila o ohlapnosti tovrstnega določanja delovanja, zaradi česar delovanja in dejanj ni mogoče razumeti kot podrediva *pravilu*, zato jih je primerneje obravnavati kot *inklinacije* ‚strateškega‘ značaja v smeri harmonizacije delovanja v odnosu z objektivnimi pogoji in pravili igre, kot čut za igro, katerega koherentnost je »delna, zmeraj nepopolna« (Lamaison in Bourdieu 1986; Bourdieu 2002; 2013: 13) ravno zaradi praktične konstruiranosti, tj. oblikovanja dispozicij z izkušnjami, ki se spreminjajo v kraju in času. Tovrstna »praktična« konceptualizacija habitusa ne izloči možnosti destabiliziranja oblikovanih dispozicij, tako zaradi nedokončanosti oblikovanja habitusa kot presečišča temporalitet (Jokinen 2016; tudi Bourdieu 2003) kot tudi zaradi variacij pravil igre v posameznih poljih, kar, kot dodaja McNay (2008), ob prehajanju skozi mnogotera in heterogena polja (lahko) poraja destabilizacijo razmerja med pravili igre in dispozicijami ter s tem tudi možnosti heretičnih subverzij (Bourdieu 1991).

Konceptualizacijo inklinacije shem zaznavanja in klasificiranja lahko obravnavamo tudi vzporedno s konceptom strastne navezanosti (*passionate attachment*), s katerim J. Butler sočasno zajame procese podreditve skupaj z oblikovanjem želje skozi delovanje oblasti (Butler 1997b) in procese vzpostavljanja subjekta skozi podrejanje. Tako kot je Bourdieujeva akterka nagnjena k delovanju znotraj vzpostavljenih limitov ter k harmonizaciji in naturalizaciji delovanja ob kontinuiranih klicih k redu, avtoriziranimi s prevladujočo dokso »ona jih reši pred njihovo arbitrarno naravo, jih sankcionira, posveti, ustvari jih za vredne življenja, v konformnosti z naravo stvari in potemtakem kot naravne« (Bourdieu 1991: 222), tako je tudi pogoj subjekta, kot ga konceptualizira Butler (1997b), oblika navezanosti, odvisnosti od lastne subordinacije – družbenega pripisa »imena« – in s tem družbene prepoznanosti. Pri tem oba izpostavljata zabrisan značaj tovrstne podreditve, ki ni prepoznana kot taka in je torej napačno prepoznana: »Ta navezanost v svojih primarnih oblikah mora biti in hkrati biti zanikana, njeno oblikovanje, pogoj konstituiranja subjekta, mora vsebovati delno zanikanje« (prav tam: 8).

Habitus, kot ga opredeli Bourdieu (2002; 2003), tako ne deluje determinirajoče, temveč ohlapno definira akterkina delovanja znotraj določenih omejitev, vzpostavljenih v odnosu do pravil polja in objektivnih struktur (McNay 2000). Stopnja (nedeterminirane) »prisilnosti« inklinacije variira glede na značaj kodifikacije praks v družbenih prostorih. Slednje Bourdieu v grobem razume kot 1) družbene prostore, izrazito regulirane z (tudi oficializiranimi) družbenimi normami in sankcijami, 2) prostore, ohlapneje regulirane s tradicionalnimi preskripcijami, in 3) prostore, za katere je značilna najnižja stopnja reguliranosti, tj. prostore z višjo stopnjo improvizacije, ki sovпада z nižjo stopnjo kodificiranosti praks (2013: 21), čeprav – kot opozarja v nadaljevanju – je stopnja divergence med reguliranim vedenjem in regularnostjo oziroma *oficializiranim in praktičnim* pravzaprav vseskozi prisotna (prav tam: 33) in kot taka tudi razkriva zabrisanost, zamegljenost habitusa (Wacquant 2006).

Ravno ta divergenca kaže na nedeterminirajoč značaj Bourdieujevega teoretskega ogrodja konstruktivnega strukturalizma (Bourdieu 2013). Med normami in normativnostmi na eni strani ter delovanjem akterke na drugi ostaja prostor ustvarjalnega improviziranja in

inovacij, ponazorjen z razkorakom med oficializiranim in praktičnim, a ga Bourdieu v svojih delih zaradi primarnega osredinjanja na reprodukcijo objektivnih pogojev v izrazito manjši meri obravnava v kontekstu potenciala tovrstne alternativnosti v odnosu z vzpostavljenimi objektivnimi pogoji, čeravno je ta diskrepanca vseskozi prisotna in jasno razvidna tudi v njegovem raziskovalnem delu (prav tam). Glede na nedeterminirajoč značaj McNay (2008) izpostavlja, da je habitus pravzaprav generativen v smislu opremljanja akterke s praktično vednostjo (McNay 2008). Akterka je vedoča akterka, ki spontano anticipira tendence sveta (Wacquant 2006: 64), saj se v habitusu sekajo dimenzije preteklosti, sedanjosti in prihodnosti (anticipacije) (prav tam; Bourdieu 2002). Habitus je tako smiselno obravnavati ne kot mehanizem logike, temveč kot prostor ustvarjalnega delovanja z mnogoterimi možnostmi, ki pa niso povsem nepredvidljive, upoštevajoč sedimentacijo zgodovine v telesu akterke (Bourdieu 2000 v McNay 2008).⁵

Tako pri Bourdieuju kot pri J. Butler je tako v ospredju prakseološki značaj družbene pozicioniranosti, ki se nenehno ustvarja, »dela« s konkretnimi praksami, ki so bolj ali manj v skladu z družbenimi pravili »igre«: »/S/ubstantivni učinek družbenega spola je performativno proizveden in izsiljen z regulatornimi praksami družbenospolne koherence« (Butler 2001: 37). Kot take odpirajo potencial kreativnosti delovanja, zapisanega v same strukturne pogoje, ki jih J. Butler identificira kot vedno-neuspelo (tj. vedno-neidentično) citiranje norm (2011: xix) oziroma nepopolne inkorporacije norm (Butler 1999), Bourdieu pa kot nezmožnost simbolnih strategij za popolno reproduciranje pogojev njihovega lastnega uspeha in kot ohlapen značaj habitusa (1991: 153). Medtem ko J. Butler potencialnost subverzivnega umešča v venomer neidentično reiteracijo norm (Butler 2001), Bourdieu potencialnost alternativ umesti v ne-totalnost, nedeterminiranost pomena družbenih praks v odnosu z njihovo vlogo v reprodukciji objektivnih struktur (1991; 2013). Prakse in njihovi pomeni v povezavi z objektivnimi pogoji tako niso povsem zaprto označene, kar dopušča možnost preoblikovanja tako praks kot njihovih objektivno pripisanih pomenov (Bourdieu 2013: 50; tudi McNay 2000). Reproduciranje družbenih pozicioniranosti in z njimi družbenih razmerij moči je tako vedno hkrati »ogroženo« s subverzivno »produktivnimi« zdrsi in obenem stabilizirano, ne pa determinirano, s sedimentacijo prisilnih citiranj oziroma vpisovanjem zgodovinske regulatornih praks v telo in subjektivne sheme, kar producira aktivno (in strastno) podrejenost (Butler 1997b; Bourdieu 1991).

Pomemben element, ki ga J. Butler eksplicitno misli sočasno s formiranjem subjekta prek podrejanja, je prisotnost ambivalenc in potencialnosti (1997b; 2001; 2011; 2014); slednja sicer pri Bourdieujevih teoretskih orodjih večinoma ostaja zgolj nakazana (skozi potencialnost ustvarjalnega delovanja in nedoločenosti habitusa), ob njegovi (precenjeni) predpostavki o harmoničnem razmerju med habitusom in objektivnimi pogoji oziroma med dominantnimi razmerji moči in dispozicijami (McNay 2000). Pri obravnavanju delovanja, izhajajočega iz ambivalence, vpisane v samo formacijo subjektivacije (podrejanja in postajanja), lahko J. Butler (1997b) na drugi strani očitamo abstraktnost konceptualizacije

5. Pri tem je enako pomembno misliti tako potencialnost alternativ v praktičnem delovanju akterke kot tudi njeno odsotnost, upoštevajoč neenakomerno razporejene svoboščine v delovanju, prepletene z družbeno pozicioniranostjo akterke (Bourdieu 1991).

delovanja, ki je obravnavana predvsem kot del same subjektivacije, pri obravnavi katerega pa avtorica mestoma spregleduje živeta razmerja moči ter neenakomerno distribuirane možnosti in priložnosti »interveniranja« v stabilnost regulatornih oziroma habitualiziranih norm in praks (McNay 2000). Njeno konceptualizacijo potencialnosti v odnosu do norm destabilizirajočega delovanja v okvirih strukturnih možnosti McNay (2000; 2003) opredeli kot negativno paradigmo delovanja, omogočenega skozi nedeterminiranost. Slednje je sicer res strukturni in nujni pogoj »uporniških« delovanj, ne pa tudi zadostni pogoj, saj je ob upoštevanju tovrstnih strukturnih pogojev treba misliti tudi raven akterke, tj. njene želje, motivacije, emocije, samointerpretacije in reinterpreteracije oziroma pogoje vsakdanjega življenja, vključno s heterogenostjo družbenih prostorov in intersubjektivnosti, v katerih akterka živi in skozi katere prehaja ter v okviru katerih se subverzivnost potencialno uresničuje (McNay 2014). Nepopolno določeni strukturni pogoji tako po sebi ne zadostujejo za celostno razlago tistih delovanj, ki presegajo regularnosti in regulariziranosti (McNay 2000; Allen 2007).

3.1 Temporalitete in heterogenost družbenih prostorov

Za Bourdieuja je značilno, da v oblikovanju *habitusa* izpostavlja pomen najzgodnejših izkušenj, ki močno uokvirijo oblikovanje dispozicij med subjektivnim trajektorijem (2002). Podobno bi lahko označile dela J. Butler (2001; 2011; Dow Magnus 2006; Allen 2007), ki pa jih v kasnejših delih pomembno reformulira z vpeljevanjem specifik različnih življenjskih obdobj, predvsem v povezavi s preseganjem neizbežne odvisnosti, značilne za otroštvo, ne pa (nujno) tudi za življenjske poteke v odraslosti (Butler 2014; tudi Dow Magnus 2006).

Pomen temporalitet (preteklost, sedanjost, prihodnost), njihovo povezanost z različnimi življenjskimi obdobji in njihovo prepletenost Bourdieu izpostavlja v kontekstu oblikovanja habitusa, kjer se sedanjost uokvirja na podlagi preteklih izkušenj, ki določajo meje misljivega in pričakovanega (v prihodnosti): »Odnos do možnega je odnos do oblasti« (2002: 110). Meje misljivega, pričakovanega se manifestirajo tudi v prilagajanju subjektivnih aspiracij t. i. objektivnim možnostim (tj. skladnost med *a posteriori* možnostmi, zaznanimi in ponotranjenimi glede na pretekle izkušnje, in *a priori* verjetnostjo, izpeljano iz njih, v pričakovanju prihodnjega delovanja) (Bourdieu 2013: 77): »O/bjektivne strukture vpisujejo v zavest spretnost presojanja verjetnosti« (Bourdieu 2002: 110). Habitus se tako vzpostavlja na presečišču temporalitet in je »preteklost, ki živi v sedanjosti in stremi k ponavljanju v prihodnosti« (prav tam: 93). Tovrstne temporalitete in anticipacije na podlagi preteklosti in sedanjosti je v tem primeru smiselno postaviti v kontekst poznomoderne družbe in (ne)enakomerno distribuirane) prekarizacije družbenega življenja, kjer se jasno izriše varljivost prisotnosti preteklosti v predvidevanju prihodnosti (prav tam: 108; Pickering 2004; Jokinen 2016). Kot zapiše Jokinen (2016: 93): v pogojih prekarizacije individualnega življenjskega poteka temeljna stalnica habitusa postaja »navada toleriranja lomljenja navad«, tj. nestabilnost habitualiziranega delovanja, v katerem je glavni označevalec le-tega ravno tekoča rekonfiguracija praks delovanja v objektivnih pogojih, ki terjajo fleksibilnost in neusidranost. V tovrstnih pogojih je učinek anticipacije (prihodnosti) pravzaprav prisoten

ne le na ravni pred-refleksivnih kalkulacij ter spontanega predvidevanja odzivov sveta in lastnih delovanj, temveč tudi na ravni refleksivnega – ravno zaradi kontinuiranih prekinitev in prelomov v življenjskem poteku, subjektivnem trajektoriju, ki anticipacijo premeščajo v stanje pripravljenosti na odprtost, fluidnost, nepričakovanost trajektorija in v stanje odsotnosti (anticipirane) stabilnosti delovanja v odnosu do subjektivnih aspiracij, usklajenimi z objektivnimi pogoji (Jokinen 2016).

Presečnost temporalitet habitusa v takšnih pogojih tako odpira prostor tudi za tematizacijo in reinterpretacijo pomena tistih izkušenj v sedanjosti in/ali nedavni preteklosti, ki niso povsem skladne z najzgodnejšimi in potemtakem tudi – po Bourdieuju (2002) – najbolj pomenljivimi izkušnjami delovanja. Ob tovrstni re-temporalizaciji pomena pridobivanja izkušenj velja izpostaviti tudi pomen njihove heterogenosti in heterogenosti družbenih prostorov. Heterogenost prostorov, skozi katere akterka prehaja, namreč implicira potencialnost heterogenosti izkušenj, konstitutivnih za subjektivni habitus, ki, upoštevajoč ranljivost dispozicionalnosti in doksičnega soglasja, tako predstavlja možnost destabilizacije logike prakse (Bourdieu 2002). Slednja namreč temelji na dispozicionalno vzpostavljenih mejah zamisljivega in nezamisljivega oziroma »cenzuriranega« ter na »tišini« dokse, na neprepoznavanju družbenih ločnic kot arbitrarnih (Bourdieu 1991). Heterogenost družbenih prostorov, v katere akterka vstopa, ter heterogene izkušnje, ki jih v njih pridobiva, ob upoštevanju nedeterminirajočega odnosa med različnimi temporalitetami in možnosti reinterpretacij, vzpostavljajo potencialnost modifikacije doksičnih načel videnja in delitve sveta (di-vizije sveta) oziroma habitualiziranih kognitivnih shem ter vrednotenja distinkcij (Bourdieu 2002: 245). Ko se anticipacija, utemeljena na kontinuiteti preteklost – sedanjost – prihodnost, umesti v anticipacijo mnogoterih potekov in scenarijev, se vzpostavi prostor potencialnosti refleksije in reinterpretacije ne le sedanjosti in prihodnosti, temveč tudi preteklosti, preteklih delovanj, odzivov in izkušenj, ki uokvirjajo habitus. »Vprašanje« doksičnemu soglasju samo po sebi sicer še ne pomeni tudi praktično realizirane destabilizacije habitualiziranosti praks, saj racionalna demistifikacija struktur opresije sama po sebi, mimo upoštevanja motivacije, volje, želje, relacijskosti in emocij, ne zadostuje (Allen 2007), na kar opozarja tudi Bourdieu (2002: 94): »Če hočemo spremeniti svet, je treba spremeniti načine, na katere se svet dela, se pravi, treba je spremeniti vizijo sveta in praktične operacije, s katerimi se skupine producirajo in reproducirajo.«

4 Potencialnost delovanja: Intersubjektivnost in prakse vsakdanjega življenja

Medtem ko Bourdieu pri obravnavi alternativnega delovanja, ki presega prevladujoča vpisovanja v telo, skladna z objektivnimi pogoji, izpostavlja predvsem refleksijo utišanega pred-refleksivnega (preboje doksičnega soglasja) ter diskrepance med oficializiranim in praktičnim (1991), za J. Butler (2011) velja, da izpostavlja predvsem subverzivnost performativnosti, utemeljeno v samih pogojih formiranja subjekta. Kot lahko razberemo iz Bourdieujevih teorizacij in kot opozarja tudi McNay (2000), sama družbena strukturiranost ter njen nezaprta značaj in deviacije v citiranju norm ne pomenijo nujno tudi že subverzije družbenih norm. Diskrepanca med praktičnim in oficialnim (tj. regulirane svoboščine in

regulirane improvizacije) (Bourdieu 2013) tako ne nujno predstavlja že njihove subverzije, lahko pa deluje kot postopno zamikanje meja »primernega« delovanja (Antić Gaber in Tašner 2010). Praks vsakdanjega življenja tako ni moč razumeti ne kot instantno pretvorbo objektivnih pogojev družbene situacije skozi delovanje akterke niti kot neposredni in enosmerni prenos objektivnih pogojev, ki vzpostavljajo trajne pogoje produkcije praks (Bourdieu 2003), temveč jih je treba obravnavati v okviru konjunkcije med objektivnimi strukturami, ki definirajo družbene pogoje konstituiranja habitusa, in pogoji, v katerih habitus deluje (prav tam). Pri tem Bourdieu predpostavlja homogenizacijo družbene skupine oziroma razrednega habitusa, izhajajočo iz podobnih pogojev življenja, kar krepi harmonizacijo delovanja, zasidrano v pred-refleksivnem (prav tam: 80; 2002).

Pretirana predpostavka homogenosti razreda, ki mu akterka pripada, spregleda pluralnost družbenih pozicij, ki jih akterka v življenjskem poteku zaseda, pluralnost in heterogenost prostorov s specifičnimi pogoji družbene produkcije in pravili igre, skozi katere akterka prehaja, ter različne razredne (in subjektivne) habituse, s katerimi prihaja v stik.⁶ Bourdieu heterogenost in trke habitusov, ki jih slednja poraja, obravnava na primer v kontekstu medgeneracijskih razlik (pa tudi v kontekstu družbenoekonomske mobilnosti), kjer, kot opozarja, ne trčita dve različni starostni skupini, temveč dva različna generacijska razredna habitusa, proizvedena v različnih pogojih družbene produkcije oziroma pogojih eksistence, ki uokvirjajo ne/misljivo, ne/možno (2003: 78). Če Bourdieuejevo »vertikalno« os pogojev produkcije postavimo v »horizontalo« in pri tem upoštevamo poznomoderno pluralizacijo konceptualnih virov (Allen 2007), s pomočjo katerih akterka reflektira svoj življenjski potek in načine delovanja, lahko podobne učinke destabilizacije habitualiziranih delovanj umestimo tudi v intersubjektivnosti, katerih del je akterka in ki so notranje heterogene glede na družbene pogoje produciranja habitusa (Bottero 2010). V nasprotju s prepoznavanjem heterogenosti Bourdieu (2003) v skladu z načelom homofilije izpostavlja domet afinitet habitusa, ki se manifestirajo kot simpatije ali antipatije po načelu homologije oziroma podobnosti (prav tam: 83),⁷ v okviru tega pa se homologija kaže kot praktična inklinacija akterke, kot usmerjena izbira (Bourdieu 2002), ki je v poznomoderni družbi in zanjo značilni heterogenosti močno omejena, in to ravno zaradi heterogenosti, prisotne v subjektivnem trajektoriju, ki preči številna polja družbene igre, s čimer se večja tudi svoboda strategij habitusa (Bourdieu 2003: 132); ali kot zapiše Bourdieu: »Različni habitusi pa prinesejo možnost za nesrečo, trk, spopad ...«

V kontekstu načela homologije je smiselno opozorilo tudi M. Friedman (1989), tj. da skupnostne moralne zahteve, klici k redu, niso zavezujoči za akterko, na podlagi česar

6. Bourdieu sicer obravnava razlike med posameznimi habitusi, izhajajočimi iz posebnosti družbene poti (2002: 103), a pri tem večinoma ostaja na ravni *posameznega habitusa*. Specifik družbene poti in heterogenosti, ki jih slednje porajajo, tako ne vključijo v odnosnost habitus – polje, redko pa jih obravnava tudi v odnosnosti med različnimi habitusi (habitus – habitus).

7. Načelo homofilije lahko strnemo v načelo privlačnosti podobnega, kar izpostavlja tudi Bourdieu (2003: 82–83; gl. tudi Bottero 2009), ko zapiše, da je v družbenem – ne pa nujno tudi v fizičnem – prostoru možno opaziti težnjo po segregaciji glede na družbene pozicioniranosti akterk, kar deluje kot podlaga družbenim relacijam med samimi akterkami, npr. v smislu sklepanja in vzdrževanja prijateljskih odnosov, intimnopartnerskih razmerij ipd.

je smiselno vzpostaviti razlikovanje med intersubjektivnostmi, katerim družbena akterka pripada in katerih navezanost zgolj prepozna, a ne izbira (vsaj v določenem časovnem obdobju trajektorija), tj. s časovno primarnimi intersubjektivnostmi, ter intersubjektivnostmi, ki so *izbrane*. Drugi tip intersubjektivnosti je tisti, ki ga Bourdieu (2003) misli predvsem skozi načelo homofilije, saj precenjuje formativni vpliv najzgodnejših izkušenj družbenih pogojev obstoja za kontinuirano stabilnost habitusa tekom subjektivnega trajektorija, tudi skozi družbene simpatije in antipatije (Bourdieu 2002), in je tisti, ki je v okviru heterogenosti lahko tudi tip intersubjektivnosti, ki zagotavlja vire za kritični pregled »dis/identitetnega dela«, motivacija za katerega izhaja tudi iz »telesnih emocij« družbene akterke (Skeggs 2002/1997; Bourdieu 2010a; McNay 2014). Deluje lahko kot vir nejasnosti, ambivalence in konfliktnosti, ki destabilizira v harmonizaciji z objektivnimi pogoji razmeroma gladko praktično udejanjanje dispozicij in telesne *hexis*, in v razmerju do katerih lahko intersubjektivnosti delujejo kot podporni sistemi ali kot razmerja ustvarjalnega nereda (Friedman 1989) in ki jih kot take lahko obravnavamo tudi kot potencialnosti ne konstitucije subjekta, temveč njene *rekonstitucije* (prav tam: 289). Družbeno akterko je tako treba misliti relacijsko – ne le v razmerju do objektivnih struktur in pogojev družbenega življenja, temveč tudi relacijsko v smislu razmerij do drugih akterk in z drugimi akterkami (Bottero 2010), torej tako skozi izbrane kot tudi skozi vsiljene intersubjektivnosti (Roseneil in Ketokivi 2016). Znotraj relacijskosti – situirane intersubjektivnosti (Bottero 2010) – je akterka tako vedno v procesu *nastajanja* z vedno prisotno možnostjo *razveljavljanja* (Butler 2004). Na podoben pomen relacijskosti v zadnjih delih opozarja tudi J. Butler, s čimer presega v njenih (pa tudi v Bourdieuevih) delih pogosto obravnavo individualne ravni akterke v razmerju s strukturnimi pogoji, tj. mimo intersubjektivnosti (Butler 2003 v Dow Magnus 2006; Butler 2014). J. Butler (2014) tako opozarja na nujnost podpore intersubjektivnega za delovanje akterke, tudi s perspektive prepoznavanja partikularnosti akterke, torej na podlagi v intersubjektivnost zamejene prepoznave akterke, ki je v primerjavi z družbenim prepoznavanjem ali neprepoznavanjem manj boleča v smislu prepoznavanja partikularnosti akterke (njenih identitet) pod njenimi pogoji (prav tam; Allen 2007; Nicholas 2014), predvsem za tiste akterke, ki so zaradi nenormativnosti življenjskega stila marginalizirane (Friedman 1989; Roseneil in Budgeon 2004), oziroma za tiste akterke, ki »igro uničujejo« in so kot take izobčene (Bourdieu 2002: 117).

Na tovrstni podporni pomen intersubjektivnosti opozarja tudi J. Butler (2014) v širši konceptualizaciji »infrastrukture«, ki podpira akterkino delovanje in ki zajema okolje, družbena razmerja, omrežja podpore in preživetja (prav tam: 11). Ravno ta infrastruktura, na katero se na-/zanaša akterka, je hkrati tudi izvor njene ranljivosti skozi (medsebojno) odvisnost, relacijskost in procese zaznamovanja s strani diskurzov, ki jih akterka ni izbrala sama. Tovrstne ranljivosti Butler (2014: 18) ne razume kot subjektivne značilnosti, temveč kot relacijo med subjektom in poljem moči, organizacij, življenjskih procesov, institucij, ki »vzpostavljajo sam pogoj življenja, ki ga je moč živeti«. Pri preseganju načela homofilije je tako treba upoštevati tudi njegovo destabilizacijo, ki se kaže v procesih zaznamovanja z lastno družbeno pozicijo oziroma doživljanjem *le-te*. Dejstvo, da je akterka kontinuirano postavljena na določeno družbeno pozicijo, v skladu s katero se v razmerju z objektivnimi pogoji vzpostavljajo tudi sheme percepcij in klasificiranja, je potencialno tudi izvor njenega

nelagodja, izhajajočega iz družbenega ‚trpljenja‘. Akterka na podlagi specifik lastnega, subjektivnega trajektorija občuti živete izkušnje družbenih pogojev kot proizvedene znotraj strukturnih neenakosti oziroma razmerij moči, tudi če jih – v okviru dispozicij – ne prepozna kot take (Skeggs 2002/1997; Frost in Hogget 2008; McNay 2014).

Na drugi strani je za Bourdieuja značilno, da te zaznamovanosti, utemeljene v nelagodju lastne podrejenosti, praktično ne obravnava oziroma če jo – v relaciji s skupnostjo in posebnimi oblikami intersubjektivnosti (npr. družina, intimnopartnerska razmerja) – je slednja obravnavana v smislu habitualiziranosti. Namreč, občutki dolžnosti v razmerjih, ki so »hkrati nujna in stvar prostovoljne izbire in ki implicirajo trajne in subjektivno občutene dolžnosti (občutja hvaležnosti, spoštovanja, prijateljstva itn.)« (Bourdieu 2003: 101) se v harmonizaciji dispozicij in objektivnih pogojev pretvorijo v občutke, povezane s prostovoljnimi izbirami (*amor fati*) (Bourdieu, 2000/1997) oziroma v ljubezen do lastne (družbene) usode.

V nasprotju z Bourdieujem (2002) Butler (1999) identificira neohlapnost, neidentičnost citiranja norm na podlagi njihove ne-popolne inkorporacije tudi v samem procesu formiranja subjekta, označenem z zgoraj omenjenimi ambivalencami. Akterka se tako sicer strastno navezuje na oblike podrejanja (Butler 1997b), ki pogojujejo njen obstoj, predvsem v obdobjih trajektorija, ki je močno zaznamovan z odvisnostjo (Butler 2005), a obstaja potencial alternativnih navezanosti v okviru izbranih intersubjektivnostih, ki so – v primerjavi z vsiljenimi družbenimi pozicioniranj – za akterko manj opresivne (prav tam; Allen 2007). Bistveno za tovrstne intersubjektivnosti je, da akterki spodbudijo ali omogočijo proces rekonstituiranja prek možnosti dostopanja do alternativnih navezanosti, utemeljenih v takšni strukturi »lokalnega« prepoznanja, ki akterko prepozna v njeni partikularnosti oziroma pod njenimi pogoji (Nicholas 2014) in v tem delujejo kot podporni sistem, ki kljub nevarnosti razveljavitve družbenega prepoznanja (*undoing*) s strani regulatornih režimov omogoča in blaži tovrstno tveganje ter poraja nove potencialnosti življenja, ki ga je moč živeti (Butler 2014). Slednje seveda ne pomeni, da intersubjektivnosti venomer delujejo v smislu podpore praks izgrajevanja alternativnih di-vizij sveta (Smart in dr. 2012). Ravno nasprotno – kot opozarja Lovell (2003) v okviru bourdieuevskih teorizacij – čistost pozicij upornišтва in konformnosti je pravzaprav lažna. Tako ne moremo govoriti o intersubjektivnostih z romanticizirajoče perspektive, tj. kot popolnoma razbremenjene družbenih razmerij moči, čeprav lahko rečemo, kot izpostavlja tudi Crossley (2003), da je v nekaterih intersubjektivnostih inklinacija k refleksivnosti intenzivneje prisotna. Podporne sisteme, ki delujejo kot viri alternativnih konceptualnih virov samointerpretacij (Allen 2007), torej lahko razumemo kot potencialne vire odmika od vzpostavljenih pravil družbene igre, označenih z razmerji moči, ki hkrati razgrinjajo tudi absurdnost »družbene igre« na podlagi njene – zdaj prepoznane – arbitrarnosti in p-odpirajo potencialnost alternativnih shem zaznavanja in klasificiranja, pa tudi vizije družbenega sveta: »In dejansko zadošča ne privoliti v igro, ki vključuje čut za igro, zato da bi svet in dejanja v njem postala absurda« (Bourdieu 2002: 114).

Tovrstno razumevanje *biti* akterke lahko povzamemo skozi presečišče *biti* v relaciji s pluralnostjo, materialnostjo, praksami in delovanjem – *biti* je tako zaznamovano s kontinuirano aktivnostjo in ustvarjalnostjo v »*biti z*« (Matthews in Mulqueen 2015: 6). Za

učinkovito obravnavo delovanja v relaciji z regulatornimi normami je treba zajeti vso to kompleksnost, ki uokvirja pozicioniranost akterke, njene motivacije, želje, aspiracije, fantazije, emocionalnosti, naracije in samointerpretacije, v povezavi s strukturnimi pogoji družbenega življenja, tj. za učinkovito obravnavo delovanja je treba zajeti tako subjektivne kot intersubjektivne naracije kot procese pripisovanja pomenov družbenemu dogajanju oziroma prepoznati aktivne procese samo- in re-interpretacij subjekta v okvirih heterogenih intersubjektivnosti (McNay 2003). Kot izpostavlja Crossley (2003) v obravnavanju t. i. radikalnega habitusa, so ravno slednje tiste, ki v prepletu s političnimi praktičnimi znanji in veščinami ter družbeno angažiranostjo pogosto predstavljajo enega izmed poglavitnih dejavnikov kolektivne izgradnje alternativne vizije (in divizij) sveta, torej možnosti premestitve iz inter-subjektivne emancipacije v kolektivno in politizirano delovanje, in sicer vsaj prek dveh načinov, tj. 1) prek prikaza arbitrarnosti doksičnih shem klasificiranja in zaznavanja s tem, ko izpostavijo in v praksi živijo od njih različne – in heretične – sheme, ter 2) njihovega potencialnega podpornega značaja v smislu vzpostavljanja refleksije spodbujajočih prostorov, ki so razmeroma, a nikoli popolnoma, razbremenjeni družbenih razmerij moči in ki kot taki nudijo tudi prostor in relacije,⁸ v katerih se heretične sheme skozi ponavljajoče se prakse akterke krepijo in utrjujejo.

5 Zaključek

Za razumevanje delovanja in potencialov subverzivnosti oziroma alternativnih delovanj, ki presegajo obstoječe družbene klasifikacije in distinkcije, na ravni vsakdanjega življenja ne zadostuje, da se delovanje akterke obravnava skozi negativno paradigmo, tj. kot zgolj omogočeno prek ne-totalnosti strukturnih pogojev v povezavi z družbenim življenjem, kot deducirano iz vedno prisotne strukturne »možnosti«, neposredno prenesene in že-realizirane na individualni ravni, kot lahko mestoma zasledimo pri J. Butler in Bourdieuju, temveč je delovanje *relacijske* akterke – sočasno s strukturnimi možnostmi – treba obravnavati tudi z vidika vsakdanjega življenja, kjer se te strukturne možnosti uresničujejo s konkretnimi, tudi neoficializiranimi praksami, uokvirjenimi z motiviranostjo, željami, emocijami in podpornimi sistemi intersubjektivnosti (Burkitt 2004; McNay 2004; Allen 2007). Ravno ta element (heterogenosti) intersubjektivnosti je tisti, ki ga z vidika preseganja družbenih razmerij moči sorazmerno spregledujeta tako Bourdieu kot J. Butler. Za Bourdieuja je značilno, da če intersubjektivnost sploh obravnava, k njej pristopa s poudarkom na družbeni reprodukciji in z vidika poenostavljenega načela homofilije, ki tako deluje kot mehanizem zagotavljanja reprodukcije obstoječega tako na ravni objektivnih pogojev kot tudi z ozirom na habitus akterke; za J. Butler pa je po drugi strani značilno, da se potencialnosti praks loteva predvsem preko t. i. negativne paradigme delovanja (McNay 2000), ki akterko in njene subverzivne prakse obravnava v ohlapnem prostoru neidentičnega citiranja norm (Butler 2001), ne pa tudi v kontekstu pogojev, ki uresničevanje omenjene ohlapnosti v smeri subverzije tudi omogočajo.

8. Podobno v kontekstu obravnave sodobnega aktivizma in družbenosti v smislu konkretnih družbenih relacij, a izven Bourdieujevega teoretskega okvira ugotavlja tudi S. Pink (2008).

Ravno intersubjektivnosti pa so tiste, ki – upoštevajoč njihovo heterogenost, pa tudi izbirnost – pogosto nudijo vire in podporo, potrebno za prepoznavo družbenih razmerij moči kot takih, tj. kot arbitrarnih, nenujnih. Relacijskost (zgolj) akterke v povezavi s strukturnimi pogoji tako ne zajame vse kompleksnosti družbenega življenja in kompleksnosti pomena ohlapnosti regulariziranosti delovanja, saj spregleda vlogo, ki jo imajo heterogene intersubjektivnosti, prisotne v trajektoriji akterke, v procesih nikoli dokončanega in dokončnega oblikovanja habitusa, tudi v smislu zagotavljanja podpore in virov za refleksijo predrefleksivnega in utišanega, zagotavljanja so-moči ter prepoznavanja in legitimiranja partikularnosti akterke in njene živete, še-ne-oficializirane, heretične vizije družbenega sveta, kjer živeti hkrati pomeni tudi *ustvarjati* ne le alternativne di-vizije družbenega sveta, temveč tudi družbeni svet kot tak.

Literatura

- Allen, Amy (2007): *The politics of ourselves: Power, autonomy, and gender in contemporary critical theory*. New York: Columbia University Press.
- Antić Gaber, Milica, in Tašner, Veronika (2010): Spremnna beseda. V P. Bourdieu: Moška dominacija: 145–170. Ljubljana: Založba Krtina.
- Bourdieu, Pierre (1987): What makes a social class? On the theoretical and practical existence of groups. *Berkeley journal of sociology*, 32: 1–17. Dostopno prek: <http://www.jstor.org/stable/41035356> (8. 8. 2017).
- Bourdieu, Pierre (1991): *Language and symbolic power*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (2000/1997): *Pascalian meditations*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, Pierre (2002): *Praktični čut*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Bourdieu, Pierre (2003): *Sociologija kot politika*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Bourdieu, Pierre (2010a): *Moška dominacija*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Bourdieu, Pierre (2010b): *Distinction*. Oxon: Routledge.
- Bourdieu, Pierre (2013): *Outline of a theory of practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre, in Wacquant, Loïc (2006): Govorica, spol in simbolno nasilje. V T. Kramberger in D. B. Rotar (ur.): *Načela za refleksivno družbeno znanost in kritično preučevanje simbolnih dominacij*: 87–124. Koper: Založba Annales.
- Bottero, Wendy (2009): Relationality and social interaction. *The British Journal of Sociology*, 60 (2): 399–420. doi: 10.1111/j.1468-4446.2009.01236.x
- Bottero, Wendy (2010): Intersubjectivity and Bourdieusian approaches to 'identity'. *Cultural sociology*, 4 (1): 3–22. doi: 10.1177/1749975509356750.
- Brubaker, Rogers (1985): Rethinking classical theory: The sociological vision of Pierre Bourdieu. *Theory and society*, 14 (6): 745–775. Dostopno prek: <http://www.jstor.org/stable/657374> (8. 8. 2017).
- Burkitt, Ian (2004): The time and space of everyday life. *Cultural studies*, 18 (2/3): 211–227. doi: 10.1080/0950238042000201491.
- Butler, Judith (1996): Burning acts: Injurious speech. *The University of Chicago Law School Roundtable*, 3 (1): 199–221. Dostopno prek: <http://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1382&context=roundtable> (24. 6. 2016).

- Butler, Judith (1997a): *Excitable speech: A politics of the performative*. New York: Routledge.
- Butler, Judith (1997b): *The psychic life of power*. Stanford: Stanford University Press.
- Butler, Judith (1999): *Performativity's social magic*. V R. Shusterman (ur.): *Bourdieu: A critical reader*: 113–128. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Butler, Judith (2001): *Težave s spolom: Feminizem in subverzija identitete*. Ljubljana: ŠKUC.
- Butler, Judith (2004): *Undoing gender*. New York: Routledge.
- Butler, Judith (2005): *Senses of the subject*. New York: Fordham University Press.
- Butler, Judith (2011): *Bodies that matter: On the discursive limits of „sex“*. Oxon: Routledge.
- Butler, Judith (2014): *Rethinking vulnerability and resistance*. University of Sussex. Dostopno prek: <https://www.sussex.ac.uk/webteam/gateway/file.php?name=rethinking-vulnerability-and-resistance-judith-butler.pdf&site=41> (20. 6. 2016).
- Crossley, Nick (2003): *From reproduction to transformation: Social movement fields and the radical habitus*. *Theory, culture and society*, 20 (6): 43–68. doi: 10.1177/0263276403206003.
- Dow Magnus, Kathy (2006): *The unaccountable subject: Judith Butler and the social conditions of intersubjective agency*. *Hypatia*, 21 (2): 81–103. DOI: 10.1111/j.1527-2001.2006.tb01095.x.
- Friedman, Marilyn (1989): *Feminism and modern friendship: Dislocating community*. *Ethics*, 99 (2): 275–290. Dostopno prek: <http://www.jstor.org/stable/2381435> (6. 6. 2016).
- Frost, Liz, in Hoggett, Paul (2008): *Human agency and social suffering*. *Critical social policy*, 28 (4): 438–460. doi: 10.1177/0261018308095279.
- Jokinen, Eeva (2016): *Precarious everyday agency*. *European Journal of Cultural Studies*, 19 (1): 85–99. doi: 10.1177/1367549415585548.
- Lamaison, Pierre, in Bourdieu, Pierre (1986): *From rules to strategies: An interview with Pierre Bourdieu*. *Cultural anthropology*, 1 (1): 110–120. Dostopno prek <http://www.jstor.org/stable/656327> (30. 8. 2016).
- Lovell, Terry (2003): *Resisting with authority: Historical specificity, agency and the performative self*. *Theory, culture and society*, 20 (1): 1–17. doi: 10.1177/0263276403020001918.
- Matthews, Daniel, in Mulqueen Tara (2015): *Introduction*. V T. Mulqueen in D. Matthews (ur.): *Being social: Ontology, law, politics*: 1–13. Oxford: Counterpress.
- McNay, Lois (2000): *Gender and agency: Reconfiguring the Subject in Feminist and Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- McNay, Lois (2003): *Agency, anticipation and indeterminacy in feminist theory*. *Feminist theory*, 4 (2): 139–148. doi: 10.1177/14647001030042003.
- McNay, Lois (2004): *Agency and experience: gender as a lived relation*. V L. Adkins in B. Skeggs (ur.): *Feminism after Bourdieu*: 175–190. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- McNay, Lois (2008): *The trouble with recognition: Subjectivity, Suffering, and Agency*. *Sociological theory*, 26 (3): 271–296. doi: 10.1111/j.1467-9558.2008.00329.x.
- McNay, Lois (2014): *The misguided search for the political: Social weightlessness in radical democratic theory*. Cambridge: Polity Press.
- Nicholas, Lucy (2014): *Queer post-gender ethics: The shape of selves to come*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Pickering, Michael (2004): *Experience as horizon: Koselleck, expectation and historical time*. *Cultural studies*, 18 (2/3): 271–289. doi: 10.1080/0950238042000201518.
- Pink, Sarah (2008): *Re-thinking contemporary activism: From community to emplaced sociality*. *Ethnos*, 73 (2): 163–188. doi: 10.1080/00141840802180355

- Roseneil, Sasha, in Budgeon, Shelley (2004): Cultures of intimacy and care beyond the 'family': Personal life and social change in the early 21st century. *Current sociology*, 52 (2): 135–159. doi: 10.1177/0011392104041798.
- Roseneil, Sasha, in Ketokivi, Kaisa (2016): Relational persons and relational processes: Developing the notion of relationality for the sociology of personal life. *Sociology*, 50 (1): 143–159. doi: 10.1177/0038038514561295.
- Skeggs, Beverly (2002/1997): Formations of class and gender: Becoming respectable. London: Sage Publications Ltd.
- Smart, Carol, Davies, Katherine, Heaphy, Brian in Mason, Jennifer (2012): Difficult friendships and ontological security. *The sociological review*, 60 (1): 91–109. doi: 10.1111/j.1467-954X.2011.02048.x.
- Wacquant, Loïc (2006): Zabrísana logika praktičnega čuta. V T. Kramberger in D. B. Rotar (ur.): Načela za refleksivno družbeno znanost in kritično preučevanje simbolnih dominacij: 63–72. Koper: Založba Annales.

SUMMARY

Both Pierre Bourdieu and Judith Butler are addressing the issues of agency and the intersection of objective structures and social actors – although they approach the issue of agentic potentiality from different perspectives, both of them rather unsuccessfully address the importance of intersubjectivity at the level of everyday life for opening up spaces for alternative, heretical practices. Bourdieu puts his focus on the processes of social reproduction, primarily through the concept of habitus and embodiment of objective structures, which makes his theoretical framework vulnerable to critiques due to its supposed determinism. Through in-depth analysis of his concepts of symbolic power, symbolic violence, and symbolic domination in relation to di-visions of social world as well as his notion of symbolic struggles and theoretically underdeveloped concept of heresy, we are arguing that we can identify and elaborate upon elements that allows us to use his theoretical framework of constructive structuralism to address issues of agentic potentiality. Namely, his concept of habitus as a form of relationality between actors and objective structures and as a way of undetermined embodiment of objective structures, enables us to think about heretical, alternative practices that seek to destabilise the doxic character of the dominant vision of social world with its established divisions (social categorizations), while taking into account the power of unequal distribution of resources needed to effect changes in di-visions of social world that are sought after by those who are dominated.

In contrast to Bourdieu, Judith Butler pays greater attention to subversions with the concept of performativity and non-identical, and as such always 'unsuccessful', reiterations of social norms, that is, reiterations that always encompass 'mistakes' as deviations from social norms. J. Butler is critical of Bourdieu's theoretical framework, mostly in terms of his determinism as it is supposedly manifested in his account of authorized speech alongside which she argues for the recognition of possibility (and effects) of (unauthorized) speech with authority – that is, speech that is not (yet) legitimised but which is creating space for to-be-authorized-in-the-future, space of alternative but already lived possibilities. She argues that Bourdieu's concepts of authorized speech and social magic, that produces

what it names, close off any possibility for such subversions. However, her critique of authorized speech as deterministic is displaced: although his concept of social magic and its power to produce what it names is related to authorized speech, it should be also addressed alongside the concept of heresy (and its relation to doxa and orthodoxy) which, as already noted, enables us to address the possibilities of symbolic struggles and agentic potentiality.

On the other hand we argue that agentic potentiality can also be identified through the notion of intersubjectivity the recognition of which is mostly absent in Bourdieu's work or addressed through the principle of homophily and *amor fati*, which translates feelings of obligations into feelings of choice and into love for one's fate, thus failing to account for pluralised local worlds and heterogeneity of social spaces and fields the actor encounters and enter into them throughout her life trajectory. Heterogeneous social spaces and intersubjective relations with their undetermined localised, and as such potentially alternative, heretic character, can function as supportive resources that enable social actors to reinterpret established and dominant di-visions of social world and modify them on the intersubjective level. Although Butler mainly addresses the issue of agentic potentiality through the relation of individual actor and social structures, her focus on subversions enables easier inclusion of such agentic potentiality in intersubjectivity, especially through her notion of 'supportive infrastructure' that is necessary for an actor's agency. In the context of intersubjectivity, such potential can be located primarily in chosen rather than assigned ones, especially when it comes to those social actors who are marginalized and deprived because of their non-normative identities and lifestyles. Thus, we argue that agentic potentiality cannot be addressed effectively solely through the relationality between social actor and objective structures as intersubjectivity can function as a supportive resource enabling, empowering and intensifying the power of agency and heresy of not-yet-legitimised or officialised alternative di-visions of social world.

Podatki o avtorici

asist. Nina Perger, mag. prof. soc. ped., mlada raziskovalka,
Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani,
Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
nina.perger@fdv.uni-lj.si

Jaša Veselinovič

NEOREALIZEM IN MARKSISTIČNA KRITIKA

IZVLEČEK

Marksizem v disciplini mednarodnih odnosov je v nenehnem konfliktu s prevladujočo teorijo – neorealizmom, hkrati pa se zdi, da nanjo nima pravega odgovora oziroma da pogosto podleže pomanjkljivostim, ki jih očita neorealizem. V članku bomo predstavili glavna teoretska izhodišča neorealizma in pokazali, kako so se z njimi soočali različni marksistični pristopi. Obravnavali bomo relevantna pisanja Marxa in Engelsa, klasične teoretike imperializma, teorijo svetovnih-sistemov, neogramscijsko teorijo ter teorijo neenakomernega in kombiniranega razvoja. Na koncu bomo prek kritike teorije neenakomernega in kombiniranega razvoja predstavili po našem mnenju najprimernejši pristop, ki temelji na epistemološkem poudarku na človeški praksi in doslednem historiziranju.

KLJUČNE BESEDE: neorealizem, marksizem, Mednarodni odnosi, neenak in kombiniran razvoj, kapitalizem

Neorealism and Marxist critique

ABSTRACT

Marxism in the International Relations discipline is in constant conflict with the prevailing theory – neorealism. At the same time, it seems Marxism has no real answer to it and even regularly succumbs to some of the very shortcomings it sees in neorealism. In the article, we will present the main theoretical standpoints of neorealism and show how they have been addressed by different Marxist approaches. We will discuss the relevant writings of Marx and Engels, the classical theories of imperialism, World-Systems Theory, Neo-Gramscian Theory, and the Theory of Uneven and Combined Development. At the end, through a critique of the Theory of Uneven and Combined Development we will present what is, in our opinion, the most useful approach, one based on epistemological emphasis on human praxis and consistent historicising.

KEY WORDS: Neorealism, Marxism, International Relations, Uneven and Combined Development, capitalism

1 Uvod

Marksizem se tradicionalno ukvarja z družbenimi odnosi in strukturami, ki segajo onkraj državnih meja. Kljub temu je največkrat ostajal izven Mednarodnih odnosov (MO) kot discipline in se je tega področja loteval posredno – prek mednarodne politične ekonomije, historične sociologije in podobnih hibridnih disciplin. Samoopredelitev discipline MO kot vede, ki se ukvarja s preučevanjem mednarodnega pojava¹ kot posebnega, decentraliziranega družbenega podsistema, namreč hitro pride v navzkrižje z marksističnimi pristopi. Ti namreč ciljajo na razlago družbenega sveta kot celote, MO pa pristaja na disciplinarno delitev na politologijo in ekonomijo ter iz nje tudi izhaja. Tako je predvsem, ker je disciplina zaznamovana z realizmom, za katerega lahko rečemo, da je glavni teoretski pristop v MO ali pa vsaj tisti, do katerega se morajo pri ukvarjanju z MO opredeliti vsi drugi. Zanj je značilno, da mednarodno politiko razume kot sfero interakcij med suverenimi državami, ki jih anarhičnost mednarodnega sistema prisili v iskanje ravnotežja moči. Razumevanje tega mehanizma v realizmu pomeni tudi razumevanje mednarodne politike. Kritiki (ne le marksistični) ob tem največkrat opozarjajo, da realizem postvaruje (reificira) specifično moderno geopolitiko, zanemarja zgodovinske razlike in ustvarja model, ki razen vzponov in padcev velikih sil ni zmožen (pred)videti ali razložiti sprememb. Tudi marksistični avtorji so se bolj ali manj uspešno spopadli z realističnimi predpostavkami, mnogim pa tudi podlegli ali jih sprejeli.

V članku bomo najprej predstavili za nas najpomembnejše vidike realistične in neo-realistične teorije, v nadaljevanju pa različne marksistične pristope, ki so – ne sicer nujno eksplicitno – naleteli na problematiko mednarodnih odnosov in preučili, na kakšen način so razlagali mednarodni pojav ter kako kritično so pri tem sprejemali neorealistične predpostavke. Obravnavali bomo pisanje Marxa in Engelsa, teoretikov klasičnih teorij imperializma, teorijo svetovnih sistemov, neogramscijsko teorijo ter teorijo neenakomernega in kombiniranega razvoja. Tej se bomo posvetili najpodrobneje, saj je njen poglobljen teoretik in zagovornik Justin Rosenberg najbolj odkrito prepoznal zakoreninjenost in problematičnost realističnih postavk v marksističnem pisanju o mednarodnih odnosih. Kljub številnim spoznanjem in pravilno zastavljenim vprašanjem Rosenbergov odgovor po našem mnenju ni najbolj ustrezen in ne odgovarja na nekatera vprašanja, ki si jih je Rosenberg upravičeno zastavil. Zato bomo v zadnjem delu našega članka skozi kritiko njegovega pristopa poskušali razviti nastavke za zares produktivno marksistično obravnavo mednarodnega pojava, ki do tega ne pristopa kot do analitsko abstraktne kategorije, pač pa ga vidi kot zgodovinsko konkretno kategorijo, ki temelji na konkretnih praksah ljudi.

1. Pojem »the international« po Benku (1987) prevajamo kot »mednarodni pojav«.

2 O (neo)realizmu

Definicij realizma je veliko, vendar pa za celotno teoretsko tradicijo lahko rečemo, da izhaja iz treh predpostavk (Krasner v Brglez 2008: 143):

1. *Suverene države so konstitutivni (racionalni in unitarni) akterji v mednarodnem sistemu;*
2. *mednarodni sistem zaznamuje anarhično stanje, znotraj katerega je moč posamezne suverene države omejena z močjo drugih držav;*
3. *države morajo najprej poskrbeti za lastno varnost.*

Racionalnost držav kot akterjev je v realizmu razložena na tri prevladujoče načine (Teschke 2014: 6). Lahko je, kot v Morgenthau (1995), izpeljana iz analogije s človekom (preslikano na državo predvsem s politikom, državnikom), ki ga ženeta agresivnost in egoizem in kot taka temelji na specifičnem razumevanju človekove narave (Benko 2000: 54). Na drugi strani predstavnik zgodovinskega realizma E. H. Carr (1946) že v izhodišču privzame diskurz *raison d'état* in na državo gleda kot na edini subjekt z zmožnostjo delovanja. Svetovna zgodovina tako postane rezultat (sicer raznovrstnih) državnih politik, ki so odvisne od odnosov med nacionalnimi državami oziroma od vsakokratnega ravnotežja moči (Rosenberg 1994: 11–2). V tretji različici, neorealizmu oziroma strukturnem realizmu, predvsem delih Waltza (1979), pa je politična racionalnost logično izpeljana iz sistema, ki ga zaznamuje anarhičnost meddržavnih odnosov (Benko 2000: 54). V nadaljevanju se bomo osredotočili predvsem na slednjega, saj Waltzova teorija velja za nadgradnjo prejšnjih dveh in je najpogostejša referenca pri kritiki neorealizma.

Waltz v svojem najpomembnejšem delu Teorija mednarodne politike (1979) v iskanju vzrokov za vojne in druge mednarodne dogodke trdi, da teh ni mogoče najti v človeški naravi ali lastnostih posameznih držav, saj se države odzivajo podobno, ko so postavljene v (po moči) podobne položaje (Guzzini 2002: 125). Razloge za obnašanje držav gre zato iskati v sami strukturi mednarodnega sistema, ki ga določajo trije parametri. Prvi je organizacijsko načelo sistema, ki je lahko ali anarhičnost ali hierarhičnost. Kar bistveno ločuje mednarodni sistem od drugih sistemov, je prav anarhičnost, odsotnost svetovne države, iz katere izhaja, da nihče ni »poklican ukazovati in nihče zavezan ubogati« (Waltz 1979: 88). Druga značilnost je, da v mednarodnem sistemu ni delitve dela; vse države imajo nalogo, da poskrbijo zase. Tretja značilnost pa je, da mednarodno strukturo zaznamuje določeno število polov, med katerimi se odvija boj za prevlado. Iz tega Waltz izpelje teorijo ravnotežja moči, po kateri države – poleg drugih stvari, ki si jih morda želijo – stremijo predvsem k preživetju, kar je v anarhičnem sistemu, v katerem se države lahko zanašajo le nase, izraženo v tako imenovani varnostni dilemi (Guzzini 2002: 127). Čeprav tak sistem samopomoči (*self-help*) ne bo ohranjal razporeditve moči med državami, pa bo na te vplival tako, da bo ponovna vzpostavitev ravnotežja najboljši mehanizem za njihovo preživetje (Waltz 1979: 128). Pri tem je strategija vseh odvisna od strategije vseh drugih, kar v praksi pomeni zanašanje na določeno predvidljivost ravnanja drugih držav. Pri tem se Waltz nasloni na teorijo iger, vendar izpostavi dva pridržka. Prizadevanje za zagotovitev varnosti ne pomeni nujno zero-sum igre in lahko privede celo do situacije, v kateri je cilj povečanje kolektivne varnosti. Poleg tega so države lahko istočasno udeležene

tudi v drugih igrah, ki s prizadevanji za varnost tekmujejo v stopnji politične pomembnosti in količini resursov, ki so ji namenjeni (Rosenberg 1994: 26). Neorealistično razumevanje geopolitike torej implicira tekmovalen odnos med unitarnimi, vase zaprtimi državami, katerih varnostne dileme proizvajajo potencialne ali dejanske vojne in konflikte. Naddoločujoča anarhična struktura mednarodnih odnosov, ravnotežje moči in vojna so tako za Waltza avtomatični mehanizmi, ki zagotavljajo kontinuiteto in predvidljivost mednarodne politike. Ob zavedanju, da je prehod iz anarhične v hierarhično strukturo mednarodnih odnosov malo verjeten, pa ima teorija tudi transhistorične aspiracije.

3 Realizem kot spontana ideologija

Stališče marksističnih avtorjev do neorealizma je ambivalentno. Po eni strani ga odločno zavračajo, a mu hkrati priznavajo, da vsebuje zrno resnice, pa čeprav le v nekem določenem zgodovinskem obdobju. Callinicos je tako realizem označil za »teoretsko artikulacijo spontane ideologije upravljalcev države« (Callinicos v Callinicos in Rosenberg 2008: 83). Tudi Robert Cox v realizmu vidi ideološko »abstrakcijo iz resničnega zgodovinskega okvira hladne vojne« (1981: 131). V svojem zgodnjem delu je Justin Rosenberg za realizem dejal, da se »zdi smiselno, ker artikulira pogoste zdravorazumske domneve o svetovni politiki« (1994: 29) in je kot pretežno ameriška disciplina naraven izraz značilnosti ameriškega družboslovja, to je pozitivizma, usmerjenosti k praktičnim *problem-solving* teorijam in podvrženosti potrebi po študijah, uporabnih za oblikovanje (državnih) politik. Podobno vpliv in trdoživost realizma razlaga tudi Benno Teschke, saj vabljenost svetovalnih pogodb in vpletenost v politične elite, tako imenovano šepetanje vladarju, obideta kritično misel (2003: 274). Neorealizem je znanost dominacije, je znanost moči države, ki jo preveva instrumentalna racionalnost in v smislu razlagalne moči več zakrije, kot razkrije (prav tam). Vendar pa tovrstne kritike neorealizma ne napadajo v vsebinskem smislu oziroma ne ovrednotijo tistega, kar teorija trdi, da razlaga, kot to zahteva Waltz (1979: 118). Neorealizem se tako kljub obtožbam, da gre le za postvarjenje ideoloških iluzij, vedno znova vrača, saj kritik na svoj račun izven terena, ki ga sam razume kot polje znanosti o mednarodnih odnosih, ne priznava, nekatere teze, pri katerih vztraja, pa se reproducirajo tudi v deklarativno kritičnih marksističnih analizah. Justin Rosenberg opozarja, da je tako, ker realizem ostaja edina teorija mednarodnega pojava, pa čeprav je napačna (Callinicos in Rosenberg 2008: 99) in je obstoj mednarodnega pojava tudi v kritikah neorealizma privzet *a priori*, iz njega se izhaja, ne pa se ga tudi poskuša pojasniti (Rosenberg 2008: 15). To je bilo tudi eno od izhodišč zelo bogate in razgibane razprave marksistično usmerjenih teoretikov v minulih letih.² V nadaljevanju se bomo posvetili različnim teoretskim pristopom, ki so pri osmišljanju mednarodnih odnosov izhajali iz marksizma ter se pri tem zaradi zgodovine in samorazumevanja discipline mednarodnih odnosov soočali z realizmom.

2. Za začetek te razprave sta bili ključni tematski številki revije Cambridge Review of International Affairs (CRIA 2007 in CRIA 2009) in pred tem debata o tako imenovanem novem imperializmu (Harvey 2003).

4 Marx in Engels o mednarodnem pojavu

Na začetku enega prvih poskusov obravnavanja teme, ki je tudi v središču našega članka, Berki (1971: 80) zatrdi, da sam obstoj mednarodnih odnosov za marksizem pomeni resen problem, saj slednji za svoj ideal postavlja absolutno enost človeštva, mednarodni odnosi pa predpostavljajo horizontalno (mednarodno) raznolikost. Marksistična misel o mednarodnih odnosih sicer predhodi njihovo formalizacijo v posebno polje preučevanja, vendar ni nikoli sistematično naslovila vprašanja prostorske razsežnosti družbenih procesov skozi čas (Teschke 2008: 163–164). Tudi Marx in Engels tega vprašanja nikoli nista razrešila, čeprav se je njun odnos do obravnave področja skozi čas spreminjal. Velik vpliv na njuno zgodnjo pozicijo je imel liberalni kozmopolitizem (Rutar 2015) in s tem predpostavki o moči kapitalizma, ki presega državne meje, ter pomiritvenem učinku ekonomske soodvisnosti, izhajajoče iz mednarodnega trgovanja. Ta proces naj bi poganjalo horizontalno razraščanje in vertikalno poglobljanje kapitalističnih produkcijskih odnosov, kar svet geografsko zbližuje, poenoti družbeno-politične razlike med državami, a obenem tudi zaostre razredne odnose v svetovnem razmerju. Tako razumevanje je širjenju kapitalizma pripisalo samodejnost ter zanemarilo domače razredne konflikte in geopolitične spore, saj je iz nacionalnega preslikavalo neposredno v univerzalno in pri tem ni upoštevalo mednarodnega kot polja posredovanja med sferama (Teschke 2008). Tovrstno razumevanje zgodovine je bilo prvič nakazano v Nemški ideologiji (Marx in Engels 1971a), najbolj jasno pa izraženo v znanem odlomku iz Komunističnega manifesta (Marx in Engels 1971b: 592–593):

Potreba po vse širšem odjemu njenih produktov podi buržoazijo po vsej zemeljski krogli. Vseposod se mora ugnezditi, vseposod naseliti, vseposod navezati stike. Buržoazija je z izkoriščanjem svetovnega trga kozmopolitsko oblikovala produkcijo in potrošnjo vseh dežel. /.../ Na mesto stare krajevne in nacionalne samozadostnosti in zaprtosti stopa vsestransko občevanje, vsestranska odvisnost nacij druge od druge. /.../ Buržoazija z naglim izboljševanjem vseh produkcijskih orodij, z neskončno olajšanimi komunikacijami vseh vleče v civilizacijo vse, tudi najbolj barbarske narode.

Kasneje, po revolucionarnem letu 1848, sta Marx in Engels opustila idejo sočasnega razvoja na svetovni ravni ter še posebej ob preučevanju širitve kapitalističnega trga v na primer Indijo in Kitajsko prepoznala pomen neenakomernega razvoja oziroma različnih razvojnih poti posameznih držav (Kiely 2010: 40). Kljub temu se preučevanju tega področja nikoli nista posebej teoretsko posvetila, pomen geopolitike pa je ostal zreduciran na vključevanje tega vidika v vsakokratna taktična premišljevanja. To je vidno tudi v tem, da sam obstoj sistema držav in razdeljenost na množstvo geopolitičnih enot nista problematizirana ali teoretizirana, čeprav sta predpogoj, da lahko govorimo o neenakomernem razvoju med posameznimi državami (Teschke 2008: 165).

5 Klasične teorije imperializma

Bolj sistematično so spreminjajoče geopolitične dinamike s spreminjajočo dinamiko kapitalizma poskušali povezati klasični teoretiki imperializma.³ Čeprav so različni, so si vsi pristopi delili prepričanje, da je kapitalizem od Marxovega Kapitla prestopil radikalne spremembe, zato zgolj Marxova analiza ne zadostuje več. Millios in Sotiropoulos (2014: 2) glavne značilnosti klasičnih teorij kapitalizma povzemata takole:

1. *Razvoj produktivnih sil vodi v monopolne produkcijske strukture (koncentracija in centralizacija).*
2. *Monopolna proizvodnja ustvarja presežni kapital.*
3. *Proizvodnja se internacionalizira. Posamezni »nacionalni« kapitali se razvijajo na geografskem terenu, ki močno presega nacionalne meje.*
4. *Kapitalizem postane globalni sistem; »zakoni« sistema zdaj delujejo na svetovni ravni.*
5. *Država v razvitih kapitalističnih državah gibanju kapitala zagotavlja geopolitično pomoč preko (kolonialnega) imperializma. V resnici postane spojena z monopoli. Svet je razdeljen v sfere vplivanja. Tekmovanje med posameznimi »nacionalnimi« kapitali privzame obliko geopolitičnega tekmovanja med močnimi državami.*

Kljub temu da je bilo v klasičnih teorijah imperializma glavno vprašanje vojne ter funkcije in vsebine nacionalne države, pa je bila nacionalna država kot družbena oblika in samostojna politična enota postavljena za izhodišče razprav ter je tako ostala neteoretizirana (Lacher 2002: 148–149). Poleg tega je bila država v teh teorijah zasnovana zelo instrumentalistično – bila naj bi le orodje v rokah vladajočih razredov, iz česar je izhajalo, da je bilo politično (geopolitika) izpeljano neposredno iz ekonomskih sprememb, v tem primeru iz razvoja monopolnega in finančnega kapitala (Callinicos 2009a: 70). Neizogibno omejeni so ti poskusi tudi zato, ker poskušajo iz razlage konkretne zgodovinske situacije, v tem primeru treh desetletij pred letom 1917, izpeljati teorijo kapitalističnih mednarodnih odnosov. Tak pristop popredmeti razvoj posamezne države in ga posploši, češ da velja za kapitalistični meddržavni sistem na splošno, ob tem pa zanemari raznolik razvoj družbenih sil v državah imperialističnega centra in pomen teh sprememb za odnose posameznih imperialnih držav s svojo periferijo (Teschke 2008: 169). Kiely (2010: 54–91) ob tem še pokaže, da teorije temeljijo na dvomljivih empiričnih podatkih, saj je bil izvoz presežnega kapitala v kolonije manjši, kot bi bilo sklepati iz pomena, ki se mu ga pripisuje, in kot tak ni mogel biti nujen za ohranitev razkrajajočega se kapitalizma v državah centra, kot to na primer, izhajajoč iz klasičnih teorij imperializma, trdi Callinicos (2009a).

3. Ključna dela so (kronološko) Hilferding (1980/1909), Luxemburg (1951/1913), Bukharin (1972/1914) in Lenin (1970/1917)

6 Teorija svetovnih-sistemov

Prvi, ki si je zastavil vprašanje, zakaj meje držav v kapitalizmu ne sovpadajo s svetovno ekonomijo, je bil Immanuel Wallerstein,⁴ ki je v svoji teoriji svetovnih-sistemov (TSS) zastavil novo interpretacijo svetovnega kapitalističnega sistema in meddržavnega sistema kot njegovega dela. Wallerstein je pri razvoju TSS črpal iz dela latinskoameriške dependenčne šole⁵ in del zgodovinarja Ferdinanda Braudela ter se je v nasprotju s primerjalnimi materialističnimi analizami osredotočil na bolj globalno razumevanje družbenih sprememb, v katerih sta imela glavno vlogo trgovanje in menjava kot gonilo nastajajoče kapitalistične ekonomije. Začetke tega procesa Wallerstein postavi v »dolgo 16. stoletje« (med letoma 1450 in 1640), ko so se kmetijske družbe iz zadovoljevanja lastnih potreb preusmerile v proizvodnjo za svetovni trg. To je povzročilo vznik sistema menjave in trgovanja, razvoj svobodnih mest in čezoceanskih imperijev. Začetna specializacija je razložena z rahlim tehnološkim determinizmom, saj je nastanek svetovnega sistema delitve dela izpeljan iz razlike med visoko razvito proizvodnjo v Zahodni Evropi, kmetijstvom v Vzhodni Evropi in proizvodnjo surovin v prekomorskih kolonijah (Teschke 2008: 170).

Osnovna enota analize je tako svetovno gospodarstvo kot integrirana celota, ki jo določa mednarodna delitev dela, osnovana na različnih režimih akumulacije med državami, ki odražajo različne načine prilagoditve na potrebe kapitalistične svetovne-ekonomije. Položaj držav (center, polperiferija ali periferija) v svetovni delitvi dela jih veže v sistem neenake menjave, prek katerega se politične hierarhije in razvojne razlike med centrom in periferijo utrjujejo in še poglobljajo. Kapitalistično svetovno gospodarstvo tako zaznamuje neprestano črpanje presežnega produkta prek tržnih neenakosti, ki tudi določa obliko meddržavnega sistema kot funkcionalnega derivata kapitalistične reprodukcije. Družbene spremembe so tako pojasnjene kot spreminjanje položaja v globalni delitvi dela, vendar pa je možnost za to omejena, saj je neenakost strukturno determinirana. Edina dejanska sprememba je menjava hegemonij (Genova/Benetke, Nizozemska, Britanija, Združene države Amerike) znotraj skupine držav centra, do katere pride z vojnami med »izzivalci« in hegemonom v zatonu.⁶ Za razliko od realistične teorije hegemonске stabilnosti, ki hegemonijo razume kot zgolj vojaškopolično prevlado, pri Wallersteinu ta temelji na inovacijah v kapitalsko intenzivnih panogah, katerih učinek se potem prelija tudi v trgovsko in finančno nadvlado (Teschke 2008: 170; Wallerstein 2006).

TSS je torej storila korak naprej, ko je kapitalistično izkoriščanje postavila v kontekst mednarodnih odnosov in odnosov moči ter tako segla onkraj posameznega procesa izkoriščanja mezdne delavca ali delavke v tovarni. Vendar pa je problematično njeno razumevanje izvora in časa nastanka kapitalističnih razrednih razmerij ter specifičnih dinamik kapitalističnega ekonomskega razvoja. Kot rečeno, Wallerstein izvor kapitalizma

4. Glavna dela: Wallerstein (1974, 1979, 1980), v slovenščini pa Wallerstein (2006).

5. Glej predvsem Frank (1989 in 2009).

6. Teorija hegemonskih prehodov v TSS je tudi zgodovinsko-empirično na trhljih temeljih, saj se Genova/Benetke niso spopadle z Nizozemsko, spopad med Nizozemsko in Anglijo je bil v primerjavi vojne slednje s Francijo manj pomemben, Anglija pa tudi nikoli ni bila vojaško poražena s strani Združenih držav Amerike (Teschke 2008: 172).

postavi v dolgo 16. stoletje, ko se je v odziv na notranja protislovja fevdalizma (ki jih Wallerstein ne pojasni) razširilo medcelinsko trgovanje. Vendar pa sam obstoj medcelinskega trgovanja še ne pojasni njegovega nastanka, in prav nič nam ne preprečuje, da ne bi izvora kapitalizma postavili že v trgovska mesta renesančne Italije ali celo v trgovanje med Grčijo in Perzijo. Kapitalizem v TSS tako postane brezčasen, saj je razumljen kot proizvodnja za dobičkonosno menjavo na trgu, torej kot postopna kvantitativna razširitev trga, ne pa kot kvalitativna sprememba družbenih razmerij. Kapitalizem je torej obstajal od nekdanj, če kaj, se je sčasoma razširil, pri čemer so bile kvalitativne spremembe razredne strukture posameznih družb le rezultat kvantitativne širitve menjave (Anievas in Nisancioglu 2015: 14–22; Teschke, 2003: 116–150; Wood 2002:11–70). Tam, kjer ima neorealizem za transhistorično predpostavko anarhičnost mednarodnih odnosov, je transhistorična predpostavka TSS kapitalizem (Teschke 2003: 137).

Poleg tega TSS nima teorije moderne države, saj je oblika države⁷ odvisna le od časa njene vključitve v mednarodno delitev dela in s tem vrste režima akumulacije. Moč države in njen položaj v svetovnem-sistemu sta tako pogojena s prevladujočim režimom dela (mezdno delo, najemni kmetje, tlačanstvo/suženjstvo), njeni interesi pa so zreducirani na interese od trgovanja odvisnih vladajočih razredov. Vendar pa režimi akumulacije niso nastali le kot pasivna prilagoditev na zahteve svetovnega trga ali tehnološko prisilo specializacije, temveč so rezultati z razrednim bojem prežetih aktivnih odzivov na zunanje pritiske. Ker TSS to spregleda oziroma zanemari, tudi ne more pojasniti različnih poti (ne) razvoja posameznih držav. Meddržavni sistem sam je tako v TSS razumljen kot strukturna lastnost same svetovne-ekonomije, to je vseobsegajoče osne delitve dela z več političnimi centri in kulturami. Vendar pa TSS nikoli ne naslovi vprašanja, ali je meddržavni sistem dejansko nastal zaradi kapitalizma ali pa je kapitalizem nanj zgolj naletel, prav tako na to vprašanje ne odgovori. Kljub vsem kritikam ne gre pozabiti, da je TSS s tem, ko je za ontološko enoto analize vzel svetovni sistem, in ne državo, odprl potencial za vključevanje vpliva meddružbenih odnosov v preučevanje razvoja (Anievas in Nisancioglu 2015: 22; Teschke 2008).

7 Neogramscijevska teorija

TSS je po vplivu v disciplini mednarodnih odnosov in v mednarodni politični ekonomiji v osemdesetih letih minulega stoletja presegla neogramscijevska teorija, katere začetnik in utemeljitelj je bil Robert Cox (1981, 1983). V razmerju do TSS se je vzpostavila predvsem kot kritika Wallersteinovega strukturalizma in ekonomizma,⁸ pri kritiki prevladujočih teoretskih tokov v mednarodnih odnosih pa neogramscijevski avtorji zastavijo kritično teorijo hegemonije, svetovnega reda in zgodovinskih sprememb. Pri tem izhajajo iz koncepta

7. Države oziroma politične skupnosti. Wallerstein namreč izraz »država« uporabljata tudi za predkapitalistične oziroma predmoderne politične skupnosti, kar implicira zgodovinsko kontinuiteto.

8. Tudi sicer je za to obdobje v marksistični teoriji značilen zasuk k neekonomistični historičnomaterialistični analizi (predvsem) države. Ta je še posebej viden v tako imenovanem političnem marksizmu (Wood 1991, 1995; Brenner 1986, 1989) in odprtem marksizmu (Open Marxism) (Bonefeld in dr. 1992).

hegemonije, kot ga je razvil italijanski marksist Antonio Gramsci. Tako izpodbijajo prevladujočo statično teorijo politike, abstraktno in ahistorično zasnovo države ter sklicevanje na univerzalno veljavnost in pokažejo, da država ni biljardna krogla iz dvodimenzionalne realistične teorije, pač pa prizorišče spopada nasprotujočih si družbenih sil (Bieler in Morton 2004: 86; Lacher 2002: 150).

Glavna naloga, ki si jo je zadala neogramscijevska teorija, je bil odmik od *problem-solving* teorij in preizpraševanje obstoječih družbenih razmerij. Kot taka institucij in razmerij moči ni vzela za dane, pač pa se je ukvarjala z njenimi izvori in morebitnim spreminjanjem (Cox 1981: 129). Novost pri tem je uporaba Gramscijevih konceptov, predvsem hegemonije v preučevanju mednarodnih odnosov. Pri Gramsciju ima hegemonija izrazito ozemeljsko zamejen pomen, saj pomeni zmožnost vladajočega razreda, da kooptira podrejene razrede v svoj projekt nacionalnega razvoja, pri čemer podpore projektu ne vzdržuje skozi neposredno prisilo (ta ostaja latentna), pač pa skozi soglasje podrejenih razredov. V mednarodnem kontekstu pa hegemonija pomeni medsebojno nereduktibilen skupek prevladujočih idej, institucij in materialnih zmožnosti, ki so splošno sprejete kot legitimne. Hegemonija je najprej vzpostavljena v posamezni nacionalni državi in nato projicirana navzven, kjer se na osnovi skladanja materialne moči, prevladujočih norm in institucij vzpostavi v dialektično celoto družbenih sil produkcije, različnih oblik držav in svetovnih redov. V jedru posamezne hegemonije je prevladujoča struktura akumulacije, to je specifična kombinacija različnih oblik družbenih razmerij produkcije, ki je nato skozi različne institucije (na primer Mednarodni denarni sklad, Svetovna banka, Organizacija združenih narodov, pa tudi Rotary klube, miselne truste in podobno) univerzalizirana in kot taka osnova za oblikovanje čeznacionalne civilne družbe oziroma zgodovinskega bloka. V tem procesu so podrejene države pod pritiskom, da svojo strukturo akumulacije prilagodijo hegemonski državi, kar pogosto vodi v pasivne revolucije, to je »revolucije od zgoraj« (Bieler in Morton 2004; Teschke 2008).

Večina neogramscijevske teorije je osredotočena na prehode med zgodovinskimi svetovnimi redi. Opredelitev različnih kompleksov države incivilnedružbe (*state-society complexes*), ki so v središču posamezne hegemonije, omogoča razlikovanje med različnimi meddržavnimi sistemi z različnimi oblikami konfliktov in sodelovanja ter tako ne zapada v krožno argumentacijo neorealističnih in TSS-teorij vzponov in padcev svetovnih hegemonij. A neogramscijevsko razumevanje meddržavnega sistema ne ostaja brez težav. Najbolj eksplicitno se je tej temi posvetil Mark Rupert (1993, 1995), ki je mednarodno politiko označil za »neke vrste odtujitev (alienacijo) drugega reda« (Rupert 1993: 84). Ključen za tovrstno razumevanje je koncept odtujitve iz Marxovih zgodnjih del. V kapitalističnih produkcijskih odnosih je delavec ali delavka osvobojen(a) neposredne dominacije (npr. fevdalnega gospoda), vendar obenem tudi ločen(a) od produkcijskih sredstev. Odtujitev tako deluje na več ravneh. Delavec je ločen od proizvoda svojega dela, saj ta pripade kapitalistu, ločen je od samouresničevanja skozi delo, saj vedno dela za antagonističnega drugega, ločen pa je tudi od drugih delavcev. Te številne odtujitve na ravni družbe ustvarijo ločitev ekonomije in politike ter s tem državo kot abstrakcijo, značilno za kapitalistično družbo. Rupert (1993: 84) tako zapiše, da »sam obstoj oblike države, ki jo slika neorealistična teorija, predpostavlja razmerja odtujevanja, v katerih je ‚politično‘ ločeno od

„ekonomskega“ in se izrazi v lastni institucionalni obliki« – nacionalni državi. Tako je videti, da sta politično in ekonomsko povezana le zunanje, ne pa notranje, čeprav je država prav toliko kot trg izraz odtujenih, prek stvari posredovanih razmerij med posamezniki. V tem smislu je mednarodno politiko mogoče razumeti kot odtujitev drugega reda, saj se ukvarja z medsebojno odtujitvijo političnih skupnosti, ki so tudi same zgrajene znotraj razmerij odtujevanja (prav tam). Moderna država ima torej svoje temelje v kapitalskem razmerju, vendar pa po mnenju Ruperta to ne pomeni, da sta vloga države ali njeno razmerje do trga nespremenljiva. Formalno ločitev med državo in družbo ter političnim in ekonomskim namreč lahko preseže delovanje zgodovinskega bloka, ki te formalno ločene in potencialno protislovne sfere poveže v funkcionalno celoto. Tako doseže začasno funkcionalno ujemanje ločenih sfer, ki pa ga neprestano spodjedajo dinamike kapitalistične družbe, ki preprečujejo, da bi to začasno stanje postalo stalno.

Rupert se tako izogne preveč funkcionalističnemu razumevanju države in njene vloge pri reprodukciji kapitalizma, vendar pa ne uspe pojasniti nacionalne, ozemelsko zamejene oblike države. Neogramscijska teorija države torej pomaga pri razumevanju abstraktnega značaja kapitalistične države, vendar pa iz Rupertove trditve (1993: 85), da morata biti nacionalno in meddržavno razumljena kot dva vidika notranje povezane celote, ki je kapitalistična in odtujena, ne izvemo, zakaj mora kapitalistična politika privzeti prostorsko diferencirano obliko (Lacher 2002: 154). Poleg tega neogramscijska teorija kljub ukvarjanju s prehodi med hegemonijami obravnava predvsem variacije znotraj kapitalističnega načina proizvodnje, ki ni nikoli primerno historiziran in je večinoma sprejet kot dan. Osredotočenost na odnose in oblikovanje ideologije znotraj vladajočega razreda privede do zanemarjanja razrednih konfliktov. Še posebej tistih, ki so sploh privedli do nastanka in širitve kapitalizma ter oblikovanja meddržavnega sistema. Tega teoretični ne problematizirajo, njegov nastanek pa v skladu s konvencijo postavljajo v čas vestfalskega miru (Teschke 2008: 174).

Neogramscijska teorija je torej ponudila pomembna spoznanja za razumevanje vloge države in mednarodne civilne družbe v mednarodnih odnosih ter reprodukciji kapitalističnega proizvodnega načina, vendar pa uporaba koncepta hegemonije ostaja omejena. Neogramscijska teorija hegemonije je še najbolj primerna za razumevanje enega konkretnega svetovnega reda – *Pax americana*, vendar pa se tudi tu v osnovi že kažejo Gramscijeve pomanjkljivosti – umanjkanje meddržavne perspektive in odiranje razredne politike v prid konsenzualnemu oblikovanju prevladujoče ideologije (Teschke 2008; Lacher 2002).

8 Neenakomeren in kombiniran razvoj

Prav iz neuspeha marksističnih, pa tudi konstruktivističnih, webrovskih, foucaultovskih in postmodernističnih pristopov, ki so se osredotočali na razlago različnih oblik in dinamik geopolitičnega obnašanja, ne pa na teoretiziranje samega obstoja in vzročnega pomena mednarodne sfere kot take, je izhajal Justin Rosenberg (2013: 184), ki se je v zadnjih letih uveljavil kot najpomembnejši zagovornik in razvijalec (Ashman 2009: 29) ideje neenakomernega in kombiniranega razvoja (*uneven and combined development* – UCD), katere

avtor je Trocki. Rosenberg⁹ želi z UCD doseči tri stvari: zagotoviti boljšo razlago mednarodnega pojava kot pristopi, ki izhajajo iz dveh logik – teritorialne in kapitalistične,¹⁰ ponuditi nepopredmeteno razumevanje mednarodnega pojava kot alternativo neorealističnemu pojmovanju in vse skupaj povezati v veliko zgodbo, ki osmisli splošne vzorce družbenega razvoja skozi čas (Glenn 2012: 76). Pri tem poskuša odgovoriti na izziv, ki ga je zastavil Waltz (1979): kako teoretsko utemeljiti delitev na mednarodno in notranjepolitično sfero brez reduciranja ene na drugo in kako nato obe ravni analize vključiti v splošno teorijo mednarodnih odnosov. Neorealisti so pri tem izhajali iz ločitve na dve ravni analize, ne da bi to ločitev sociološko razložili, zaradi česar so osamili sfero mednarodnega kot tisto avtonomno domeno, ki različne politične enote socializira v brezoblično logiko preživetja (Rosenberg 2013: 187–189). Da bi se izognil vpisovanju neteoretiziranega mednarodnega pojava v sama izhodišča družbene teorije – se torej hkrati izognil metodološkemu nacionalizmu in podleganju neorealizmu – ter mislil mednarodni pojav na strogo sociološki način, je Rosenberg vpeljal idejo UCD. Ta je v svojem delu o zgodovini ruske revolucije zapisal, da je neenakomernost (*unevenness*) »najbolj splošen zakon zgodovinskih procesov« (Trocki 1937: 5). To je za Rosenberga predpostavka, ki jo potrebuje za preseganje pomanjkljivosti ontološke singularnosti, na katerih temeljijo klasične teorije mednarodnih odnosov, ki državo mislijo v ednini. Rosenberg namreč opozori, da bo neorealizem ob nezmožnosti razlage tistih lastnosti družbeno-zgodovinskega razvoja, ki pojasnjujejo nastanek mednarodnega pojava, obranil svoj argument za obstoj *sui generis* teorije geopolitike izven razlagalnega dosega družbene teorije (2009: 108). Vpogled Trockega je pri izogibanju tej pasti koristen, ker na eni strani identificira neenakomernost kot lastnost družbe kot take, ki pojasnjuje obstoj mednarodnega pojava kot družbenega dejstva, na drugi strani pa skozi svoj korelat – kombiniran razvoj –sociologijo razvoja zastavi kot posledico dejstva obstoja mednarodnega pojava (Rosenberg 2013: 193).

Rosenberg UCD kot »sociološko formulo mednarodnega pojava kot splošne abstrakcije« (2013: 194) razvije v naslednjih korakih: najprej zatrdi, da je mednarodni pojav rezultat neenakomernega družbenega razvoja kot celote. Soobstoj več družb se pojavi in je razložen z različnimi razvojnimi dinamikami, ki povzročijo – prvič pred približno 5000 leti ob prehodu iz lovsko-nabiralniških v sedentarne poljedelske družbe (Rosenberg 2010: 308) – razdrobljenost človeštva v več družb in s tem nastanek mednarodnega pojava. Mednarodno oziroma meddružbeno tako Rosenberg definira kot tisto »razsežnost družbene realnosti, ki se poraja iz soobstoja več kot ene družbe« (prav tam). Mednarodni pojav preveča globoka vzročna dinamika, ki jo Rosenberg registrira v kategorijah »naprednega«

9. Iz Rosenbergovega razvoja teorije UCD gre izvzeti njegovo zgodnje delo *Empire of Civil Society* (1994), v katerem je obstoj in anarhičnost meddržavnega sistema izpeljal iz logike kapitalističnega trga. Kot tako je bilo to njegovo delo bolj kot kritika realistične teorije mednarodnih odnosov razlaga razosebljene realistične logike, osnovana v kapitalističnem produkcijskem načinu (Lacher 2008: 155). Zato kasneje med razvijanjem UCD svoje delo tudi kritizira (na primer Rosenberg 2013: 188).

10. Najbolj vidna sta Harvey (2003) in Callinicos (2009b).

in »zaostalega«, ¹¹ izraža pa se v interaktivnih posledicah sočasnega neenakomernega družbenega razvoja, za katere Rosenberg, sledeč Trockemu, uporabi metafore »bič zunanje nujnosti« (*whip of external necessity*) in »privilegij zaostalosti« (*privilege of backwardness*). Bič zunanje nujnosti se nanaša na zunanjo prisilo, ki jo bolj razvite družbe predstavljajo manj razvitim, vendar pa ne deluje kot enosmerni strukturni imperativ, pač pa neenakomerno razvite družbe ves čas vplivajo druga na drugo, tako da je razvoj nujno multilinear, vzročno policentričen in soustvarjajoč (Anievas in Nisancioglu 2015: 46). Koncept privilegija zaostalosti na drugi strani opisuje možnost manj razvitih družb, da v »lovljenju« bolj razvitih družb preskočijo nekatere razvojne stopnje slednjih, pri čemer zaradi nezmožnosti popolne preslikave ustroja bolj napredne družbe na manj napredno pride do kombiniranih družbenih oblik. V procesu so namreč mobilizirani številni nadomestki (institucije, instrumenti, metode itd.), avtohtoni v predhodni družbi, kar privede do nastanka družb kot amalgamov starih in sodobnih političnih oblik (Anievas in Nisancioglu 2015: 50–51). Namesto izravnavanja razvojnih faz tako te amalgamske družbene oblike še utrdijo in okrepijo neenakomernost zgodovinskega razvoja kot celote.

Rosenberg trdi, da je s svojo reformulacijo klasične teorije UCD presegel tako omejitve klasične sociologije, ki je preveč omejena na opazovanje notranjih sprememb, kot tudi omejitve neorealizma, ki ga zaznamuje ločitev dveh domnevno avtonomnih polj – horizontalnih mednarodnih odnosov in vertikalnih družbenih odnosov. UCD je tako zasnovan kot teoretska formalizacija multilinear in interaktivnih razsežnosti neenakomernosti družbenega razvoja v inherentno mednarodno razdrobljeni družbeni sferi (Teschke 2014: 26). Rosenberg tako neenakomernost iz trditve Trockega, da gre za najsplošnejši zakon zgodovinskega procesa, povzdigne v splošni zakon, ki predstavlja enotno sociološko teorijo mednarodnih odnosov. Vendar pa je Rosenbergov poskus, da svetovno zgodovino kot celoto zajame z nizom od prostora in časa neodvisnih splošnih abstrakcij, poln pomanjkljivosti in možnih očitkov. V nadaljevanju si bomo pogledali nekatere od njih in se skozi kritiko Rosenbergovega pristopa prebili do teorije, ki po našem mnenju bolje odgovarja na vprašanja, ki si jih je zastavil Rosenberg.

9 Kritike UCD

Največ kritik leti na Rosenbergovo zastavitev UCD kot transhistorične (splošne) abstrakcije, s katero želi zajeti meddružbene odnose kot notranje človeškemu razvoju (Rioux 2015: 491). Multilinearost (neenakomeren razvoj) in interaktivnost (kombiniran razvoj) tako postaneta notranje neločljivi lastnosti človeškega razvoja kot celote, ta nova družbena ontologija pa Rosenbergu omogoča vzpostaviti mednarodni pojav kot lateralno polje vzročnosti, ki je nad domačimi/notranjimi določujočimi dejavniki vsake posamezne

11. Anievas in Nisancioglu (2015: 55–56) opozarjata, da kljub pomensko zaznamovani splošni rabi uporaba izrazov napreden (*advanced*) in zaostal (*backward*) pri Trockem in širše med teoretiki UCD ne pomeni nikakršne moralne sodbe. Izraza preprosto označujeta asimetrične odnose oziroma neravnotežja (geopolitična, ekonomska, ideološka itd.) moči v načinih in oblikah (znotraj družb in med njimi) samoobnavljanja vladajočih razredov.

družbe (Callinicos in Rosenberg 2008: 88). Vendar tovrstna uporaba UCD kot opisne posplošitve pomeni, da ta teorija nima orodij za preučevanje sebi lastnih prostorsko časovnih dinamik. To ne pomeni, da družbeni razvoj ni imanentno multilinaaren in interaktiven, vendar pa pri Rosenbergu UCD predpostavlja tisto, kar bi moral razložiti, saj kljub nekaterim pripoznanjem, da v abstrakciji ni mogoče določiti točne vzročne teže UCD v posameznem primeru, Rosenberg ne razvije konceptualnega aparata za lastno operacionalizacijo. To opazi tudi Matin, ki sicer sledi Rosenbergovi teoriji, saj ugotavlja, da mora UCD za preučevanje zgodovinsko bolj specifičnih razmerij vpeljati pomožne koncepte, ki jih zakon UCD pokriva le delno (Matin 2013: 17). Posredno tovrstno pomanjkljivost priznava tudi Rosenberg, ko zapiše, da ni vsaka pozno razvijajoča se družba sposobna izkoristiti privilegija zaostalosti (Rosenberg 2013b: 585). Kar umanjka, je razlaga, zakaj ne. Ta bi namreč najverjetneje pomenila vpeljevanje razlogov izven teoretskega dosega UCD in tako teoretsko reformulacijo ali opustitev UCD kot univerzalnega zakona. Na začetku razvijanja UCD je Rosenberg to tudi eksplicitno priznaval, saj je trdil, da UCD ne glede na svojo pomembnost ne more delovati kot nadomestilo klasičnih družbenih teorij, na katere se mora nujno priključiti, če želi razložiti konkretne zgodovinske situacije (Callinicos in Rosenberg 2008: 86). Tega Rosenberg kasneje ni nikoli storil. Trditev, da je zakon neenakomernega razvoja transhistorični pojav, tako ostaja precej banalna in očitna, razloži pa praktično ničesar.

Nevarnost take uporabe UCD je tudi, da se zanemari pomen sprememb, ki jih prinesejo kapitalistični produkcijski odnosi in pripadajoče politične oblike (Ashman 2009: 31), čeprav je Rosenberg na pomen te transformacije v svojem zgodnjem delu pri kritiki neorealističnih teorij vztrajno opozarjal (1994). Poleg tega so se opažanja (in ključni koncepti) Trockega nanašala predvsem na konkretno zgodovinsko situacijo poznega razvoja kapitalizma v Rusiji, kjer je moderna kapitalistična industrija naletela na državno podprto tlačanstvo. Konceptualizacija kapitalističnega razvoja Trockega kot razširjajoče se totalitete mu je omogočila pokazati, kako kapitalizem drastično spremeni meddružbene odnose skozi internalizacijo elementov zaostalosti v sistemsko lastnost kapitalistične proizvodnje. Njegov cilj je bilo razumevanje razvoja kapitalističnega produkcijskega načina in na podlagi tega oblikovanje revolucionarne politike, ne pa tvorjenje transhistorične teorije človeške zgodovine. Trocki je neenakomeren razvoj kot zakon zgodovine sicer obravnaval kot nekaj, kar preveva celotno človeško zgodovino, vendar je vztrajal, da se narava teh zakonov z nastopom kapitalizma ključno spremeni. S kapitalizmom namreč zakon neenakomernega in kombiniranega razvoja skozi protislovni tendenci izenačevanja in hkrati diferenciranja stopenj in pogojev razvoja posameznih družb dobi zares aktiven in sistematičen značaj (Ashman 2009: 42; Rioux 2015: 487–490). Zato se strinjamo s S. Ashman (2009) in Rutarjem (2016a), ki pravita, da je UCD uporaben predvsem za zgodovinsko obdobje med poznim 18. in 20. stoletjem, ko zaradi stika med predkapitalističnimi in kapitalističnimi družbami pride do izrazito zgoščenih družbenih procesov, torej časa, za katerega je UCD razvil in uporabil tudi Trocki.

Opisanih omejitev se zavedata tudi Anievas in Nisancioglu (2015), ki sta poleg Matina (2013) ter Allinsona in Anievasa (2010) ena redkih avtorjev, ki poskušata UCD uporabiti za analizo konkretnih zgodovinskih procesov. Ugotavljata (2015: 58), da se

UCD uporablja na tri različne načine: kot ontologija vsega človeškega razvoja, kot metodologija oziroma zbir epistemoloških usmeritev in kot pristop za teoretiziranje konkretnih zgodovinskih procesov. UCD po njunem mnenju sam po sebi ni teorija, pač pa je bližje metodološkemu popravku oziroma premiku problemskega polja znotraj širšega raziskovalnega programa historičnega materializma. Da bi UCD res lahko preoblikoval historični materializem in vanj vključil meddružbeno razsežnost človeškega razvoja, mora biti torej neenakomeren in kombiniran razvoj artikuliran skozi zgodovinsko specifične koncepte in kategorije (Anievas in Nisancioglu 2015: 61). V nadaljevanju bomo nakazali nekatera izhodišča za tak pristop, pri čemer se bomo naslonili predvsem na delo Benna Teschkeja (2014), ki pripada tradiciji političnega marksizma, in Tiborja Rutarja, ki se je v slovenskem akademskem prostoru v zadnjem času edini podrobno ukvarjal tako z UCD kot s političnim marksizmom (Rutar 2016a; 2016b).

Vezni člen med teorijo in zgodovino, ki umanjka UCD, je epistemološki poudarek na človeški dejavnosti in praksi. Da bi UCD veljal kot splošni zakon, je namreč potrebnega kar nekaj nasilja nad bogastvom zgodovine, da bi dosegli ujemanje med teorijo in zgodovino. Na eni strani rigidno zasnovana strukturalistična teorija, ki predpisuje v času in prostoru nespreminjajočo se vzročnost, na drugi strani pa arbitrarna uporaba zgodovinskih dejstev, ki teorijo potrjuje ali vodijo k *ad hoc* teoretskim dopolnitvam, če se zgodovinska dejstva ne skladajo z načeloma splošnim in veljavnim zakonom. V izogib reduciranju ljudi na zgolj nosilce strukturne naddoločenosti in s tem zanikanje pomena in (delne) avtonomije državištva, diplomacije in oblikovanja zunanje politike, moramo za subjekt zgodovine postaviti ljudi v konkretnih družbenih odnosih. UCD namreč kot subjekt zgodovine postavi družbeni razvoj kot celoto in s tem zgodovino razosebi, desocializira in depolitizira ter se tako znova približa svojemu deklariranemu antipodu – neorealizmu. Cilj je razumeti mednarodni pojav (in ostale pojave) ne kot analitsko abstraktno, pač pa kot zgodovinsko konkretno kategorijo, temelječo na zgodovinsko konkretnih praksah ljudi, živčih in delujočih v družbenih razmerjih danega prostora in časa. Za razumevanje mednarodnega pojava moramo izhajati iz preučevanja zgodovinsko spreminjajočih se znotrajdružbenih odnosov, predvsem procesa črpanja presežnega bogastva, in pokazati, kako vplivajo na mednarodne odnose in kako ti vplivajo nazaj na njih (Rutar 2016b: 1454). To ne pomeni opuščanja teorije in abstrakcije v zameno za empiricizem, pač pa nas sili, da v svoji epistemologiji prepoznamo, da so ljudje in njihovo delovanje začetek in konec raziskovanja. To nas napeljuje k odprtemu pristopu k zgodovini in k odrekanju prizadevanjem za oblikovanje splošne teorije zgodovine ali mednarodnih odnosov izven zgodovinskega gledišča. Razkriva tudi razumevanje kritičnega družboslovja kot vpisanega v neki zgodovinski kontekst in kot prakso (čeprav omejenega) posredovanja v reprodukcijo družbe kot celote. Za preučevanje mednarodnega pojava to pomeni, da se moramo odreči ahistoričnemu predpostavljajanju ločitve notranje/zunanje kot tiste prostorske matrice, kjer nato deluje zakon neenakomernega in kombiniranega razvoja. Prav proces diferenciacije v mnoge in kvalitativno različne države¹² je namreč tisto, kar je treba razložiti, če se ne želimo ujeti v dualizem, ki je institucionaliziran v politologijo/mednarodne odnose in sociologijo kot

12. Glej Teschke (2003).

disciplini. Če namreč pristanemo na to, da je mednarodni pojav odraz neenakomernega razvoja, in ga povzdignemo na raven splošne ontologije, smo hitro na terenu neorealizma, ki je anarhičnost mednarodnih odnosov vedno privzel kot surovo dejstvo in sociohistorično nerazloženo razsežnost družbenega življenja z lastnimi zakoni in logiko.

10 Sklep

V pričujočem članku smo poskušali pokazati, kako so različne marksistične teorije mednarodnih odnosov pristopale do neorealizma in njegovega razumevanja mednarodnega pojava. Oboje je ključno povezano, saj se mednarodni odnosi kot disciplina samoutemeljujejo prav na neorealističnem razumevanju mednarodnega pojava kot sfere, ki jo definira (na različne načine razložena) anarhičnost. Marx in Engels se s tem problemom nista eksplicitno ukvarjala, v njunem delu pa je viden velik vpliv liberalnega kozmopolitizma in kasneje tudi preučevanja kolonialne širitve. Prvi so se s tem vprašanjem ukvarjali klasični teoretiki imperializma, ki pa sta jih omejevala instrumentalistična teorija države in kratko časovno obdobje analize, iz katerega so sklepali na kapitalizem kot tak. Pri TSS je problematična predvsem transhistorična koncepcija kapitalizma, ki v razlagi nastanka mednarodnega pojava nadomesti transhistorično anarhičnost neorealističnih teorij. Tudi teorija države pri TSS je pomanjkljiva, je pa TSS storil ključni korak, ko je v središču analize državo nadomestil svetovni sistem. Še korak naprej je storila neogramscijevska teorija, ki je prek kritike strukturalizma TSS poudarila pomen človeškega delovanja in odtujitve. Kljub vsemu v svoji analizi ostaja precej omejena, delno zaradi omejitev, ki jih prinese preslikava Gramscijevih konceptov z nacionalne na mednarodno raven, predvsem pa zaradi umanjkanja historizacije njenih predpostavk.

Kot inovativna rešitev se je v minulih letih pojavil UCD, ki poskuša z enotno sociološko teorijo mednarodnih odnosov formalizirati multilinearne in prepletene razsežnosti neenakomernosti družbenega razvoja v inherentno mednarodno razdrobljeni družbeni sferi. Čeprav je UCD osvetlil problematičnost singularne ontologije družboslovja, ki se ukvarja s preučevanjem (ene!) družbe, pa ni dovolj, da se enoto analize preprosto pomnoži in kot dejavnik doda medsebojno vplivanje. UCD namreč ne ovrže transhistoričnih kategorij neorealizma in njegove strukturalistično funkcionalne razlage, pač pa zgolj doda nov zbir bolj socioloških, a še vedno ahistoričnih abstrakcij k neorealističnim geopolitičnim kategorijam (Teschke 2014: 63).

UCD torej ne more biti splošna teorija mednarodnih odnosov, ohranja pa svojo uporabnost za ustvarjanje pričakovanj, ki so lahko potrjena ali ovržena skozi odprto zgodovinsko raziskovanje. V zadnjem delu prispevka smo utemljevali, zakaj mora biti to osredotočeno na delovanje konkretnih zgodovinskih akterjev in razumevanje kapitalizma kot zgodovinsko odprte, ne pa teoretsko zaprte kategorije. Šele ko primarni poudarek ni na strukturni kapitalistični logiki, ki implicira, da je zgodovina kapitalizma bolj ali manj enaka povsod, kjer se pojavijo kapitalistični produkcijski odnosi, je namreč omogočeno teoretsko pokriti širok nabor zgodovinskih primerov, ne da pri tem politiko degradiramo na raven funkcionalnih stranskih proizvodov oziroma zgodovinskih detajlov. UCD ob tem deluje kot stalno svarilo pred zapadanjem v metodološki nacionalizem in evropocentrizem.

Literatura

- Anievas, Alexander, in Nisancioglu, Kerem (2015): *How the West Came to Rule: the Geopolitical Origins of Capitalism*. London: Pluto Press.
- Allinson, Jamie C., in Anievas, Alexander (2010): The uneven and combined development of the Meiji Restoration: A passive revolutionary road to capitalist modernity. *Capital & Class*, 34 (3): 469–490.
- Ashman, Sam (2009): Capitalism, uneven and combined development and the transhistoric. *Cambridge Review of International Affairs*, 22 (1): 29–46.
- Benko, Vladimir (1987): *Mednarodni odnosi*. Maribor: Obzorja.
- Benko, Vladimir (2000): *Sociologija mednarodnih odnosov*. Ljubljana: Sophia.
- Berki, Robert Nandor (1971): On Marxian Thought and the Problem of International Relations. *World Politics*, 24 (1): 80–105.
- Bieler, Andreas, in Morton, Adam David (2004): A critical theory route to hegemony, world order and historical change: neo-Gramscian perspectives in International Relations. *Capital & Class*, 28 (1): 85–113.
- Bonefeld, Werner, in dr. (ur.) (1992): *Open Marxism*, Vol. 1. London: Pluto Press.
- Brenner, Robert (1986): The Social Basis of Economic Development. V J. Roemer (ur.), *Analytical Marxism*: 23–53. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brenner, Robert (1989): Bourgeois Revolution and Transition to Capitalism. V A.L. Beier in dr. (ur.): *The First Modern Society: Essays in English History in Honour of Lawrence Stone*: 274–280. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brglez, Milan (2008): *Filozofija družbenih ved v znanosti o mednarodnih odnosih: od kritike političnega realizma h kritičnemu ontološkemu realizmu*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Bukharin, Nikolai (1972/1914): *Imperialism and World Economy*. London: Martin Lawrence Ltd.
- Carr, Edward Hallett (1946): *The Twenty Years' Crisis 1919–1939*. London: Macmillan.
- Callinicos, Alex, in Rosenberg, Justin (2008): Uneven and Combined Development: the Social-relational Substratum of »the International«? An Exchange of Letters. *Cambridge Review of International Affairs*, 21 (1): 77–112.
- Callinicos, Alex (2009a): *Imperialism and Global Political Economy*. Cambridge: Polity Press.
- Callinicos, Alex (2009b): How to solve the many-state problem: a reply to the debate. *Cambridge Review of International Affairs*, 22 (1): 89–105.
- Cox, Robert (1981): Social Forces, States and World Orders: Beyond IR Theory. *Millennium: Journal of International studies*, 10 (2): 127–155.
- Cox, Robert (1983): Gramsci, Hegemony and International relations: an Essay in Method. *Millennium: Journal of International studies*, 12 (2): 162–175.
- CRIA (2007): *Cambridge Review of International Affairs*, 20 (4).
- CRIA (2009): *Cambridge Review of International Affairs*, 22 (1).
- Frank, Andre Gunder (1989): The Development of Underdevelopment. *Monthly Review*, 41 (2): 37–51.
- Frank, Andre Gunder (2009): *World Accumulation 1492–1789*. New York: Monthly Review.
- Glenn, John (2012): Uneven and combined development: a fusion of Marxism and structural realism. *Cambridge Review of International Affairs*, 25 (1): 75–95.

- Guzzini, Stefano (1998): *Realism in international relations and international political economy: the continuing story of a death foretold*. London: Routledge.
- Harvey, David (2003): *The new imperialism*. New York: Oxford University Press.
- Hilferding, Rudolf (1980/1910): *Finančni kapital*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Kiely, Ray (2010): *Rethinking Imperialism*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Lacher, Hannes (2002): *Making Sense of the International System*. V: M. Rupert in H. Smith (ur.): *Historical Materialism and Globalization*: 147-164. London: Routledge.
- Lenin, Vladimir (1970/1917): *Imperializem kot najvišji stadij kapitalizma*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Luxemburg, Rosa (1951/1913): *The Accumulation of Capital*. London: Routledge.
- Matin, Kamran (2013): *Recasting Iranian Modernity: International Relations and Social Change*. London: Routledge.
- Marx, Karl, in Engels, Friedrich (1971a): *Nemška ideologija*. V B. Zihl (ur.): *Izbrana dela II*: 5–352. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marx, Karl, in Engels, Friedrich (1971b): *Manifest komunistične stranke*. V B. Zihl (ur.): *Izbrana dela II*: 567–631. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Milios, John, in Sotiropoulos, Dimitris P. (2014): *Revisiting the Classical Theories of Imperialism: From »Underconsumption« in Global Capitalism to the »Imperialist Chain«*. *Spectrum Journal of Global Studies*, 6 (1): 1–16.
- Morgethau, Hans (1995): *Politika med narodi*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Rioux, Sebastien (2015): *Mind the (Theoretical) Gap: On the Poverty of International Relations Theorising of Uneven and Combined Development*. *Global Society*, 29 (4): 481–509.
- Rosenberg, Justin (1994): *The Empire of Civil Society: A Critique of the Realist Theory of International Relations*. London: Verso.
- Rosenberg, Justin (2006): *Why is There No International Historical Sociology?* *European Journal of International Relations*, 12 (3): 307–340.
- Rosenberg, Justin (2008): *Anarchy in the Mirror of »Uneven and Combined Development«: an Open Letter to Kenneth Waltz*. Prispevek predstavljen na konferenci British-German IR Conference BISA/DVPW v Arnoldshainu.
- Rosenberg, Justin (2009): *Basic problems in the theory of uneven and combined development: a reply to the CRIA forum*. *Cambridge Review of International Affairs*, 22 (1): 107–110.
- Rosenberg, Justin (2010): *Basic problems in the theory of uneven and combined development. Part II: unevenness and political multiplicity*. *Cambridge Review of International Affairs*, 23 (1): 165–189.
- Rosenberg, Justin (2013): *Kenneth Waltz and Leon Trotsky: Anarchy in the mirror of uneven and combined development*. *International Politics*, 50 (2): 183–230.
- Rosenberg, Justin (2013): *The »philosophical premises« of uneven and combined development*. *Review of International Studies*, 39 (3): 569–597.
- Rupert, Mark (1993): *Alienation, capitalism and the inter-state system: Towards a Marxian/Gramscian critique*. V S. Gill (ur.): *Gramsci, historical materialism and international relations*: 67–93XX. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rupert, Mark (1995): *Producing Hegemony*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rutar, Tibor (2015): *Ahistorizem historične sociologije: Adam Smith in njegova zapuščina*. *Teorija in Praksa*, 52 (6): 1099–1118.

- Rutar, Tibor (2016a): Mednarodna historična sociologija kapitalistične modernosti: metodološki internalizem in evropocentrizem v »političnem marksizmu«. *Družboslovne razprave*, 32 (82): 95–114.
- Rutar, Tibor (2016b): Imperializem, globalizacija in geopolitični konflikt: k enotni teoriji znotraj-družbenih in mednarodnih odnosov. *Teorija in Praksa*, 53 (6): 1437–1457.
- Teschke, Benno (2003): *The Myth of 1648: Class, Geopolitics, and the Making of Modern International Relations*. London: Verso.
- Teschke, Benno (2008): Marxism. V C. Reus-Smit in D. Snidal (ur.): *Oxford Handbook of International Relations*: 164–187. Oxford: Oxford University Press.
- Teschke, Benno (2014): IR Theory, Historical Materialism and the False Promise of International Historical Sociology. *Spectrum Journal of Global Studies*, 6 (1): 1–66.
- Trocki, Lev (1937/1932): *The History of Russian Revolution, Vol. 1: The overthrow of Tsarism*. New York: Simon and Schuster.
- Wallerstein, Immanuel (1974): *The modern world-system Volume 1: Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*. New York: Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel (1979): *The Capitalist World Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, Immanuel (1980): *The modern world-system Volume 2, Mercantilism and the consolidation of the European world-economy, 1600–1750*. New York: Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel (2006): *Uvod v analizo svetovnih-sistemov*. Ljubljana : Založba /*cf.
- Waltz, Kenneth (1979): *Theory of International Politics*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Wood, Ellen Meiksins (1991): *The Pristine Culture of Capitalism*. London: Verso.
- Wood, Ellen Meiksins (1995): *Democracy Against Capitalism: Renewing Historical Materialism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wood, Ellen Meiksins (2002): *The Origins of Capitalism: A Longer View*. London: Verso.

SUMMARY

Marxism in the discipline of International Relations is in constant conflict with the prevailing theory - neorealism, while at the same time it seems it does not have a proper answer to it. In the article we tried to show how different marxist theories approached neorealism and how they conceptualised the international. Both is fundamentally connected, since IR as a discipline derives its object - anarchical international society from the neorealist repertoire. Marxist authors have usually been very critical of neorealism denouncing it as the reified spontaneous ideology of the ruling elites. Nevertheless, often concessions are made, saying that neorealist theory may contain a grain of truth. Marx and Engels did not deal with this problem explicitly, but their works were marked by liberal cosmopolitanism and later their studies of colonial conquest. The first to directly acknowledge the theoretical significance of the international system were the theorists of classical imperialism. Nevertheless, their understanding was circumscribed by the instrumentalist theory of the state and the fact that they tried to present a theory of specifically capitalist imperialism, which was derived from developments in very specific place and time. World System Theory (WST) is problematic for its transhistoric conception of capitalism, which,

in explaining the the international takes place of the transhistoric anarchy in neorealist theories. A step forward was made with Neogramscian theory which, through critique of WST's structuralism, emphasized the importance of praxis and alienation, while retaining the problems of insufficient historicization. In the recent years the theory of uneven and combined development (UCD) was presented by its proponents as an innovative solution to marxist problems with the international. UCD tries to formalize the multilinear and inter-linked dimensions of uneven social development in the fragmented international sphere into a unified sociological theory. Although UCD is correct to point out the problems arising from an ontologically singular social sciences, merely multiplying the units of analysis and adding mutual interaction as a factor is not enough. UCD does not manage to overthrow the transhistoric categories and functionalistic explanations of neorealism, but only adds a new set of sociological, but still ahistoric abstractions to neorealist geopolitical categories. In this sense causal weight of UCD in any particular case is impossible to determine and UCD as a general theory is lacking theoretical tools for its own operationalization. UCD also neglects the significance of transformations that are brought in with capitalist relations of production. This is also the context from which Leon Trotsky was coming when he introduced the concept of uneven and combined development in relation to Russian revolution. UCD is thus most useful for historical period between late 18th century and 20th century, when, due to the clash of precapitalist and capitalist societies, distinctively intense and compressed processes arose, for which all of the Trotsky's original metaphors (whip of external necessity, privilege of backwardness, etc.) can be used. For these reasons UCD can not be a general theory of international relations, but it remains very useful at forming expectations, which can be confirmed through open historical research. Only when primary emphasis is not on structural capitalist logic, which implies that history of capitalism is more or less the same, anywhere capitalist relations of production take hold, can we theoretically cover a wide spectrum of historical examples, without degrading politics to a level of mere by-products or historical details. The key to this is epistemological commitment to human activity. This does not mean abolishing abstraction in return for empiricism, but makes us realize, that people and their actions are the starting and end point of research. In IR this means a renunciation of ahistoric presumptions of the inside/outside division as the spatial matrix, that allows the uneven and combined development to operate. The differentiation into multiple and qualitatively different states is exactly what needs an explanation. While doing all that UCD should serve us as a constant warning from methodological nationalism and eurocentrism.

Podatki o avtorju

Jaša Veselinovič
 diplomant Fakultete za družbene vede, Univerza v Ljubljani
 in podiplomski študent na Vrije Universiteit Amsterdam
 Cesta na Brdo 8, 4290 Tržič, Slovenija
 jasa.veselinovic@gmail.com

Valter Cvijić

PRIVATIZACIJA IN POLITIČNA EKONOMIJA KORUPCIJE V POSTSOCIALISTIČNI SRBIJI

IZVLEČEK

Pričujoči prispevek obravnava zgodovino, politične pogoje in učinke privatizacije v tranzicijski Srbiji. Besedilo osvetli ključne akterje, vlogo formalnih institucij in posledice koruptivnih praks. Uradni diskurz transparentnosti, ekonomske učinkovitosti, »duha podjetne družbe« in »depolitizacije gospodarstva« se je materializiral v izrazito centraliziranem in politično nadzorovanem modelu privatizacije. Prispevek ob teoretskih prispevkih o vlogi rentništva v svetovni ekonomiji in perifernem kapitalizmu premišljuje sistemsko logiko privatizacijske korupcije, pri čemer pokaže, da je moralni narativ o anomalčnosti korupcije problematičen, saj zanemara pomembno vlogo kriminalnega kapitala v procesu srbske privatizacije, po drugi strani pa isti narativ provincializira paradigmo rentništva v sodobnem kapitalizmu. KLJUČNE BESEDE: Srbija, privatizacija, korupcija, renta, družbena podjetja

Privatisation and the Political Economy of Corruption in Post-Socialist Serbia

ABSTRACT

The article examines the history, political conditions and effects of privatisation in transitional Serbia. The key actors, role of formal institutions and consequences of corruptive practices are highlighted. The official discourse of transparency, economic efficiency, 'spirit of entrepreneurial society' and 'depoliticisation of the economy' has led to a highly centralised and politically controlled model of privatisation. By drawing on theoretical contributions on the role of rent-seeking in the world economy and peripheral capitalism, the article reflects on the systemic logic of the extended corruption in Serbian privatisation, showing that the moral narrative on the incongruousness of corruption is problematic since, on one hand, it neglects the important role played by criminal capital while, on the other, it provincialises the rent-seeking paradigm in contemporary capitalism.

KEY WORDS: Serbia, privatisation, corruption, rent, social enterprises

1 Uvod

Pričujoči prispevek obravnava zgodovino, institucionalni okvir ter ekonomske in družbene razsežnosti privatizacije. Gre za poskus kritične študije tranzicijskega lastninjenja v postjugoslovanskem kontekstu oziroma osvetlitve strukturnih, političnih in socialnih razsežnosti privatizacije na primeru postsocialistične Srbije. V besedilu bomo najprej obravnavali politične pogoje, ki so določili dinamiko privatizacije v posameznih obdobjih. Nato bomo predstavili ekonomske in socialne učinke privatizacije, pri čemer bomo te učinke skušali razumeti v odnosu do ideološke pozicije, ki si je kot cilj privatizacije zadala transparentno in ekonomsko učinkovito transformacijo v tržno kapitalistično družbo. V nadaljevanju bomo prek posameznih primerov privatizacije družbenih podjetij pokazali na paradigmatične prakse, kot sta izčrpavanje podjetij in izvajanje strateških stečajev, ki so omogočile lastninsko koncentracijo in prevzeme podjetij s strani favoriziranih kupcev. Te koruptivne prakse so praviloma vodile bodisi k množičnemu odpušcanju zaposlenih ali k bankrotu gospodarskih subjektov. Na koncu bomo celokupne učinke privatizacije utemeljevali na pristopih, ki zavračajo moralni narativ epizodičnosti in personalizacije v politični korupciji. Na podlagi strukturnih pristopov, ki privatizacijo umeščajo v širši kontekst kapitalistične transformacije, bomo skušali pokazati na konstitutivnost korupcije v izgradnji perifernega kapitalizma.

2 Zgodovina privatizacije v Srbiji

Ob koncu osemdesetih je t. i. Markovićeve reforme spremljalo sprejetje več zakonov,¹ ki so naznanili konec samoupravnega modela in prehod v tržno ekonomijo. Institucija in organi samoupravljanja so bili z reformami ukinjeni, pravni okvir pa je narekoval, da lastninjenje pospremi institucionalno preoblikovanje upravljanja podjetij. S tem se podjetja, organizirana po sistemu združenega dela, preoblikujejo v delniške družbe in družbe z omejeno odgovornostjo (World Bank 1991: 5). A reforme, zastavljene na ravni zvezne države, so se kaj kmalu ustavile zaradi razpada SFRJ in procesa osamosvajanja posameznih republik, ki so politiko privatizacije odtlej oblikovale na republiški ravni.

Poglavitni razlog, ki je v takratni Zvezni republiki Jugoslaviji (ZRJ) onemogočil nadaljevanje reform, implementiranih ob koncu osemdesetih let, je izbruh državljanske vojne. Srbija je bila, bodisi posredno bodisi neposredno, vključena v vse konflikte na ozemlju nekdanje SFRJ. Vojna je močno obremenila državni proračun ZRJ. Predvsem vojna v Bosni in Hercegovini je zahtevala visoko stopnjo državnih izdatkov, saj je ZRJ z vojaškimi, ekonomskimi in humanitarnimi sredstvi podpirala Republiko srbsko. Za vojni podvig je oblast namenila približno 40 % bruto družbenega proizvoda (Teokarević 1998: 330), kar je močno prispevalo k proračunskemu primanjkljaju ter hiperinflaciji v letih 1992 in 1993 (Uvalić 2010: 49–50). Neposreden učinek vpletenosti Srbije v te vojne so bile mednarodne sankcije zoper ZRJ med letoma 1992 in 1995, ki so nacionalnemu gospodarstvu povzročile izjemno škodo, in sicer predvsem zaradi omejene uvozne aktivnosti, s katero

1. Glej Službeni list SFRJ 84/89; Službeni list SFRJ 46/90.

se je ustavila modernizacija obstoječih industrijskih kapacitet. To je celotne industrijske sektorje pahnilo v tehnološko nazadovanje (ibid.: 53). Oblast je bila zaradi ohranitve socialnega miru in lastne politične legitimnosti v času vojne primorana izbrati model omejene in počasne privatizacije. Poudarek je bil na modelu »insajderske privatizacije« oziroma prenosu lastnine med zaposlene znotraj podjetja. V izbiri tega modela, ki je nastopil z republiškim zakonom iz leta 1991,² je mogoče razbrati jasno kontinuiteto z modelom privatizacije, ki jo je predvideval že zvezni zakon iz leta 1989. Po zveznem zakonu je privatizacija potekala predvsem na način distribucije delnic in dokapitalizacije, četudi je bila v pravnoformalnem smislu prodaja zunanjim kupcem možna. Zakon torej ni predvideval popolnega prehoda od družbene k zasebni lastnini, saj naj bi »večji del podjetij praviloma ostal v družbeni lasti« (Balunović 2015: 95). Do leta 1991 je bilo prodanih zgolj devet podjetij, po modelu notranje privatizacije pa približno 11 % družbene lastnine oziroma 33,17 % deleža vseh podjetij, ki so imela po zakonu možnost privatizacije (Zec v ibid.: 95). Vendar so hkrati določene modifikacije v republiškem zakonu poskrbele za upočasnitev in omejitve privatizacije v zgodnjih devetdesetih letih. Ta zakon je predvideval omejitve števila podjetij, ki so bila odprta za privatizacijo. Hkrati je razveljavil nekatere izmed privatizacij, ki so potekale v skladu z zveznim zakonom iz leta 1989. Republiški zakon je tako po eni strani delež delnic podjetja, ki so bile na voljo za odkup, omejil na vsega skupaj 50 %. Po drugi strani pa je vzpostavil tudi manj ugodne pogoje za notranje odkupe delnic.³ Do leta 1993 je bilo po republiškem zakonu prodanih 171 podjetij, z distribucijo delnic in dokapitalizacijo oziroma notranjo privatizacijo pa privatiziranih 578 podjetij (Zec v ibid.: 97). Že naslednje leto je sledil nov zakon, s katerim je bila privatizacija, izvedena v času inflacije, praktično izničena. Po revalorizaciji se je delež delničarskega kapitala v celotnem kapitalu zmanjšal s 43 % na 2,91 % (Đorđević v ibid.). Zadnji zakon, ki je bil sprejet v devetdesetih letih, je zakon iz leta 1997.⁴ Ta je predvideval nadaljevanje modela neobvezne notranje privatizacije, značilnega za privatizacijo v celotnem obdobju devetdesetih let. Zaposleni so po tem zakonu lahko v dinarski protivrednosti uveljavljali pravico do odkupa delnic v nominalni vrednosti 400 nemških mark za vsako leto delovne dobe, medtem ko so zavarovani poljedelci lahko uveljavljali pravico do odkupa delnic na »osnovi vpisa za vsako polno leto staža zavarovanja«, nezavarovani kmetje pa v vrednosti »povprečne nominalne vrednosti delnic, ki jih uresničujejo zavarovani poljedelci« (Službeni glasnik RS 32/97). Privatizacija po zakonu iz leta 1997 je bila sprožena v 350 podjetjih, dokončana pa v manj kot osemnajstih podjetjih. Za privatizacijo velikih državnih podjetij je bila potrebna posebna odobritev s strani vlade Srbije, kar je pomenilo, da so bila z izjemno delne privatizacije Telekomu Srbije večja državna podjetja praktično izključena iz procesa privatizacije.

Vlada, ki je nastala po padcu Miloševićevega režima, je leta 2001 zaustavila privatizacijo po modelu iz leta 1997. Novi zakon o privatizaciji je, kot opozarja Drašković,

2. Glej Službeni glasnik RS 48/91; Službeni glasnik RS 75/91.

3. Republiški zakon je popust za zaposlene zmanjšal s 30 %, kot je predvideval zvezni zakon, na 20 %, rok odplačila pa je zmanjšal za polovico (Balunović 2015: 96).

4. Glej Službeni glasnik RS 32/97.

poudarjal izrazito »antiinsajderske« modele odkupa (Drašković 2010: 9). Kot cilj privatizacije je zakon v 2. členu opredelil ustvarjanje pogojev za razvoj gospodarstva in socialne stabilnosti, varovanje državljanov, fleksibilnost in oblikovanje cen v skladu s tržnimi pogoji (Službeni glasnik RS 38/01). Vlada je izbrala diametralno nasprotje načela avtonomne transformacije podjetij, ki je obveljalo v devetdesetih letih. Odtlej je bila privatizacija obvezna za vsa podjetja. Družbeno lastnino je torej vlada z zakonom centralizirala in se na ta način »brez neposredne nacionalizacije razglasila za *de facto* lastnika večinskega paketa družbenega kapitala« (Drašković 2010: 9). Družbena podjetja – oziroma »subjekti privatizacije« – so bila primorana k sprožitvi procesa privatizacije v štirih letih. Če se to ne bi zgodilo, bi privatizacijo sprožila novonastala Agencija za privatizacijo Republike Srbije (AP). Po eni strani je koncentracijo nadzora nad družbeno lastnino vlada upravičevala kot sredstvo za »polnjenje« državnega proračuna. Zakon je predvideval, da se s prodajo večinskega deleža (70 %) domačemu ali tujemu kupcu izkupiček prodaje prenese neposredno v državni proračun. To je nadgrajevala obljuba, da bo vlada s koncentracijo nadgradila izključevalnost oziroma ozkoizolirano naravnost modela iz devetdesetih let. Vendar je to pomenilo tudi, da je vlada v zakonu do neke mere obdržala in modificirala načelo socialne pravičnosti v privatizaciji. Tako se po zakonu s prodajo družbenega podjetja prek licitacije 30 % kapitala v obliki delnic prenese med zaposlene ali bivše zaposlene, medtem ko se pri prodaji prek javne ponudbe 15 % kapitala prenese med zaposlene v obliki delnic, 15 % pa pripade privatizacijskemu registru. Delnice iz tega registra so bile »kasneje prodane s posredovanjem na finančni borzi«, zapiše Drašković, »dohodki od prodaje pa v denarni obliki razdeljeni med polnoletne državljane z delovnim stažem v državnem ali družbenem sektorju« (ibid.: 14). V odnosu do regulativno-institucionalnega okvira je vlada ustanovila več teles, kot so Delniški sklad (*Akcioni fond*, op. p.), Centralni register za vrednostne papirje (*Centralni register za hartije od vrednosti*, op. p.) in že prej omenjena AP. Slednja je odigrala osrednjo vlogo v postopku privatizacije. Pooblaščenca je bila za sprožitev postopka privatizacije ter njegovo izvajanje in nadzor, kot tudi za oceno kapitala, usklajevanje postopkov s predpisi ter za nadzor nad finančnimi prilivi in morebitno distribucijo, če je bila Agencija pogodbeni stran (Službeni glasnik RS 38/01).

3 Bilanca stanja

Do leta 2004 je bilo po podatkih AP v Srbiji vsega skupaj privatiziranih 1947 družbenih podjetij. Približno 40 % podjetij je bilo privatiziranih po zakonu iz leta 1997, preostalih 60 % pa po novem zakonu iz leta 2001. Do leta 2009 so številke še nekoliko rasle – AP je v sedmih letih na prodaj ponudila 3471 podjetij, prodanih pa je bilo 2505 oziroma 72 % družbenih podjetij. Skupno število zaposlenih v družbenih podjetjih je znašalo 357.584. Delež zaposlenih je pravzaprav višji pri starem zakonu (58 %), kar gre pripisati predvsem dejstvu, da so takratne akterje pri odkupu podjetij zanimala predvsem večja podjetja. V odnosu do stopnje zaposlitve v podjetjih se kažejo bistvene razlike med zakonoma. Po zakonu iz leta 1997 se je stopnja zaposlitve zmanjševala za 10–20 % v dveh letih po privatizaciji. Z novim zakonom pa je leto po privatizaciji stopnja zaposlitve padla za 35

% in 45 % v odnosu do prvega leta: »Če upoštevamo obdobje 2000–2004, se je zaposlitev zmanjšala v vseh skupinah. Vendar se je hitreje zmanjšala v podjetjih, privatiziranih po zakonu iz leta 2001. Zaposlenost v podjetjih, privatiziranih po zakonu iz leta 1997, se je zmanjšala za 28 % od leta 2000, medtem ko se je v podjetjih, privatiziranih v letu 2002, število zaposlenih skorajda prepolovilo« (Agencija za privatizacijo 2005: 36). V začetnem obdobju vala privatizacije, med letoma 2002 in 2008, je bilo v povprečju letno privatiziranih 320 podjetij, med 2009 in 2011 pa letno 47 podjetij (Arsić v Balunović 2015: 106). Do februarja 2010 je AP razveljavila 510 pogodb o prodaji oziroma približno 20 % vseh privatizacij (Drašković 2010: 15).

Upoštevajoč, da se je vlada zavezala politiki »optimizacije gospodarstva«, ni presenetljivo, da je zaradi politike dezinvestiranja sledil kolaps v »nerentabilnih« industrijskih panogah. Število ljudi, ki so v privatizaciji izgubili zaposlitev, se giblje okoli 400.000, največ v tekstilni industriji (pribl. 67.000 brezposelnih) in kmetijstvu (pribl. 62.000 brezposelnih) (Balunović 2015: 103). Srbijo je s privatizacijo zajel sunkovit proces deindustrializacije in poudarjanja medregijskih razlik. Učinki so najbolj opazni na mejnih območjih, v južni in vzhodni Srbiji. Drži seveda, da množične brezposelnosti, socialnega razslojevanja in osiromašenja velikega dela prebivalstva ni mogoče pripisati izključno privatizaciji po zakonu iz leta 2001. S tem bi zanemarili niz dejavnikov, ki so v daljšem obdobju močno načeli stanje gospodarstva – razpad jugoslovanskega trga, mednarodne sankcije, recesije itd. Vendar bi bilo istočasno napačno izhajati iz predpostavke, ki so jo zagovarjali ideologi privatizacije, in sicer da je privatizacija zgolj obelodanitev »realnega« oziroma neizbežnega stanja gospodarstva, čemur naj bi sledilo »zdravljenje bolezni«. Mnenje, da je privatizacija prizadela zgolj zaposlene v nerentabilnih podjetjih (oziroma segment »fiktivno zaposlenih«), ne drži. Na udaru je bilo praktično celotno gospodarstvo, saj so posledice privatizacije utrpela tudi podjetja, ki bi tržno transformacijo lahko preživela. Socialno-ekonomski svet Republike Srbije (SES) je v raziskavi iz leta 2011 zapisal, da je v valu privatizacije, ki se je zaustavil leta 2010, delo v družbenih podjetjih izgubilo 74 % vseh zaposlenih in da pri vsem tem ni šlo za »porast produktivnosti, temveč za ugašanje podjetij« (Socialno-ekonomski svet 2011: 85).

Drastično zmanjšanje števila zaposlenih v postprivatizacijskih podjetjih sta spremljala tudi kratenje delavskih pravic in vedno večja socialna negotovost tistih, ki so po privatizaciji podjetij uspeli obdržati zaposlitev: »Število podjetij, ki delavce zaposlujejo za določen čas, raste, medtem ko se delež sindikalno organiziranih delavcev v njihovem skupnem številu zmanjšuje, kljub temu da smo priča dogodkom, ki vse bolj kličejo k solidarnosti« (ibid.: 83). S privatizacijo so kolektivne pogodbe kot temeljni akt, ki določa pravice, obveze in odgovornosti delovnega odnosa, za delavce postale manj ugodne v vsakem četrtem podjetju, medtem ko so boljše kot pred privatizacijo šele v vsakem osmem podjetju. Splošnejša slika kaže, da se je število kolektivnih pogodb v primerjavi z obdobjem neposredno pred privatizacijo zmanjšalo za 20 %.

Avtorji raziskave opozarjajo, da je sprejemanje splošnega zaključka o višjih plačah kot učinku privatizacije »še bolj tvegano kot vprašanje stopnje zaposlenosti«, saj v praksi višje plače pomenijo zmanjševanje delovnih mest (ibid: 86). Denar, »prihranjen« z znatnim odpuščanjem zaposlenih, se preliva v višje plače tistih, ki obdržijo delovna

mesta. Privatizirana podjetja, v katerih delodajalec redno izplačuje plače, so tudi tista, v katerih so plače najvišje. V posameznih podjetjih, kjer so plače nižje, se je dogajalo, da so podjetja praktično v istem trenutku, ko je bilo podjetje privatizirano, prenehala redno izplačevati plače zaposlenim. Splošno visoka stopnja brezposelnosti je poglavitni dejavnik, ki povzroča nižanje plač. Z odpuščanjem se torej v posameznih primerih plače resda zvišujejo, vendar širša slika kaže, da strm porast brezposelnosti in nastajanje ogromne rezervne armade delovne sile, ki spremlja uveljavljanje tržne reforme, deluje tudi kot taktika socialno-političnega nadzora, ki delodajalcem omogoča nižanje plač v privatiziranih podjetjih.

Ekonomski izkupiček privatizacije je skromen – prihodki od prodaje v višini med 2,6 in 2,9 milijarde evrov, pogodbene obveze k investiranju v višini 1,4 milijarde evrov in obvezni socialni programi v višini 277 milijonov evrov (Drašković 2010: 15). Privatizacija torej poleg precejšnjega poslabšanja socialnega položaja večine delavcev ni dosegla niti predvidenih ekonomskih učinkov. Učinki privatizacije negirajo ideološko mantro o optimizaciji in učinkovitosti privatizacije v pogojih večinskega lastništva. Temu pritrjuje podatek iz raziskave, ki pravi, da se je obseg izkoriščenosti proizvodnih kapacitet podjetja po privatizaciji dejansko zmanjšal, medtem ko se je izvoz znatno povečal. Šele v vsakem četrtem podjetju je kupec v podjetje vlagal več, kot je predvideno s pogodbo o privatizaciji, medtem ko v vsakem petem podjetju kupec sploh ni vlagal oziroma je »celo odtujil lastnino« (ibid.: 44).

4 Izčrpavanje podjetij

Mnogi kupci podjetij niso sodelovali v privatizaciji kot podjetniški subjekti oziroma zato, ker bi jih motivirala obuditev in širitev proizvodne kapacitete podjetij. Projekt privatizacije je bil formalno predstavljen kot uskladitev z »zahodnim« načinom organiziranja socioekonomskih odnosov. Vendar so bile formalne lastninske pravice v celotni zgodbi sekundarnega pomena. Materializacija procesa privatizacije kaže, da je šlo v prvi vrsti za projekt načrtnega organiziranja razlaščenja, »svojevrsne prerazporeditve lastnine in ekonomske moči« (ibid.: 86), ki je potekala z različnimi mehanizmi malverzacije. Med najbolj tipične primere slednjih spada praksa izčrpavanja družbenega kapitala s strani novih lastnikov, kar je praviloma vodilo k ugašanju nekdanjih družbenih podjetij.

Agrohem, Novi Sad

Agrohem je novosadsko podjetje, ki je pred privatizacijskim propadom proizvajalo umetna gnojila za trg na prostoru nekdanje zvezne države. Podjetje s približno 450 zaposlenimi je bilo ob začetku privatizacije v mešani lastnini – zgolj 37 % deleža je nadzorovala država, preostali delež pa mali delničarji. Eden od komitentov oziroma dobaviteljev, ki je skrbel za dobavo surovin podjetju, je najprej poslal pismo namere o odkupu državnega deleža prek licitacije. Vendar – kot je v intervjuju dejal Miloško Hrvačanin, eden bivših delavcev Agrohema – je bila ta ponudba na koncu »preprosto skrita /.../, odločitev je padla v enem dnevu« (Hrvačanin v Mihajlović 2013a). Agrohem sta nazadnje kupili dve srbski podjetji – Pharmacem in SMN Metali i minerali (naprej: SMM), za katerimi je stal

Žanko Čado, poslovnež in nekdanji makedonski minister za gospodarstvo. Delavci o tem, kdo je dejansko odkupil državni delež Agrohema, niso imeli nobenega podatka.

Komaj 35-letni Čado je bil takrat direktor offshore podjetja Fair Trade s sedežem v Antigvi. To podjetje je obvladovalo omenjeni srbski podjetji, ki sta postali večinski lastnik Agrohema. Offshore podjetja so sicer v srbski privatizaciji odigrala ključno vlogo, saj so omogočila zakrivanje resnične identitete kupcev. Hrvačaniin je dejal, da je Čado v podjetje »prihajal na 'jogging'«. Naročil je srečanje celotnega menedžmenta, se najavil ob 12.00, nato pa prišel še zvečer ob 18.00. Postrojeval jih je« (ibid.). Delavce je eden izmed direktorjev pozval v bližnjo gostilno ter jim ob »pivu in rakiji« dejal, da morajo prodati delnice, sicer bodo izgubili službo. Prestrašeni delavci so pod pritiskom to tudi storili, domnevajoč, da je bolje »dobiti nekaj kot nič«.

Ob prevzemu podjetja je novi lastnik nemudoma odpustil 130 delavcev. Hrvačaniin je situacijo opisal takole: »Takrat bi morali videti ta obup, kako delavci izgledajo in kakšen šok je, ko dobijo odpoved. Človek, ki je imel težjo obliko infarkta, je bil na operaciji v Sremski Kamenici. Bil je v bolnici in tam je dobil odpoved. Niso imeli milosti« (ibid.). Delavcem je bilo že v prvih dneh po privatizaciji jasno, da lahko pozabijo na obljubo o »strateškem partnerju«, ki bi odgovorno skrbel za dobrobit podjetja, zaposlenih in širše skupnosti. Za Čada je bil fiksni kapital podjetja zanimiv izključno kot sredstvo za realizacijo kratkoročnega profita. Zaprl je pogone in jih pričel razsekavati v poceni odpadno železo. Hrvačaniin je ocenil, da je novi lastnik to storil predvsem zato, ker ga je bolj kot karkoli drugega zanimala vrednost zemljišča, ki je bilo v lasti podjetja: »Ob neki priložnosti sem poslušal ministra Mrkonjića, ki je govoril o sedmem koridorju. Tovarna se nahaja na sedmem koridorju, rečnem koridorju. Evropska reka Donava. Mednarodna železniška proga. Avtocesta. Na sedmem koridorju je hektar zemljišča vreden 100 milijonov evrov« (ibid.).

Zveza med lastništvom in nadzorom nad podjetjem je bila v tovrstnih primerih privatizacije ključnega pomena, saj je novim lastnikom to omogočilo prevzem nadzora nad finančnimi tokovi podjetja. Posledično so lahko svobodno usmerjali finančna sredstva podjetja in uporabljali gospodarski subjekt za povsem tretje namene, npr. zavarovanje posojil. Čadu je bil na ta način – tj. prek zadolžitve Agrohema – odobren bančni kredit v višini 600.000 dolarjev. Ta sredstva je Čado nato namenil podjetju SMM za odkup več tisoč ton kemikalij, SMM pa je ta sredstva izkoristil za nakup delnic Agrohema. S tem se je uveljavila praksa, da Agrohem »naroča surovine s sklepanjem pogodb, po katerih je surovine plačeval vnaprej, medtem ko je dobava trajala nekaj mesecev ali celo več let. To je navedeno v dokumentih, ki jih je predstavil Ninoslav Simić, stečajni upravitelj Agrohema. Po poročilu Narodne banke Srbije je Agrohem v letu 2006 vplačal 887.000 dolarjev na račun 'Highland International Investment Holding' na britanskih Deviških otokih, medtem ko je bila dostava blaga predvidena v roku 730 dni!« (Štavljanin 2013). Surovine v mnogih primerih podjetju sploh niso bile dobavljene. Stečajni upravnik Agrohema je ocenil, da je na ta način Čado iz podjetja izčrpal 4,6 milijona dolarjev. Novi lastnik je leta 2011 podjetje s prezadolževanjem pahnil v stečaj. Brez dela je ostalo 450 ljudi.

5 Strateški stečaj

Junija 2011 je Evropska unija na naslov srbskega ministrstva za notranje zadeve napotila pismo, ki je vlado Republike Srbije pozvalo k reviziji več kot dvajsetih primerov privatizacije. Marca 2012 so te zahteve postale del resolucije o evropskem integracijskem procesu Srbije, ki jo je za Evropski parlament pripravil Odbor za zunanje zadeve. V resoluciji je pozval srbske oblasti k reviziji 24 spornih privatizacij oziroma k preverbi zakonitosti privatiziranih podjetij in dosledni implementaciji »evropskih standardov« v privatizaciji (Evropski parlament 2012).⁵ Med navedenimi so se med drugim pojavila tudi podjetja, kot je smederevski Sartid, kjer je sum o korupciji povezan predvsem z uporabo »nameščenega« oziroma strateškega stečaja.⁶ Strateški stečaj je bil v srbski privatizaciji ena ključnih strategij, ki jo je določena skupina deležnikov uporabljala za doseganje željenih ciljev, pri čemer ta cilj lahko definiramo kot »promocijo interesov ene skupine deležnikov na račun (škodo) druge ter prenos tveganja iz močnejših na šibkejšee« (Perić in Tomić 2012: 80–81).

Stečaji so torej še en mehanizem privatizacije profitov v družbenih podjetjih. Mnenje, da je stečaj lahko strateško sredstvo posameznih podjetij, »postavi pod vprašaj tako zdravorazumsko pojmovanje stečaja kot nečesa, čemur se je treba izogniti, kot tudi večino teorij o stečaju, ki so dolgo zanemarjale strateško dimenzijo procesa« (ibid.: 83). Po Periću in Tomiću večina teorij »pavšalno ocenjuje, da je vzrok za korporativne ban-krote slab menedžment. To je na prvi pogled logičen odgovor. Vendar se večina teorij ne pogloblja v bistvo problema. Te teorije ne primerjajo in ne iščejo vzporednic med menedžmenti finančno uspešnih in neuspešnih podjetij, insolventnih podjetij ter podjetij v stečaju. Slab menedžment namreč obstaja tudi v finančno močnih podjetjih« (ibid.). Prevladujoče ekonomsko pojmovanje stečaja je zasnovano na nepopolnih predpostavkah, saj se stečaj obravnava kot »ekonomsko stanje, v katerem so obveze večje od lastnine in kot organizacijski odgovor oziroma način prilagoditve. Na osnovi tega je mogoče zaključiti, da je glavni vzrok stečaja ekonomske narave (insolventnost podjetja), ki je lahko makro ali mikro značaja, odvisno od dejavnikov, ki so stečaj izzvali. Vsekakor gre tu za nepopoln pristop« (ibid.: 84–5).⁷ Za razliko od pravnih in ekonomskih teorij, zaznamovanih z normativnimi predpostavkami, sociopolitične teorije stečaja poudarjajo, da pri lastnini in obvezah podjetij ni mogoče govoriti o enoznačno definiranih pojmi. Te teorije stečaj pojmujejo kot odnos moči med različnimi deležniki, ki h pogajanjem pristopajo z različnih strukturnih položajev. Stečaj torej zelo pogosto ni tehničen, nevtralen proces, kot trdijo

5. Odbor za zunanje zadeve je celokupne probleme privatizacije utemeljil predvsem na obstoječih poročilih Sveta za borbo proti korupciji (Savet za borbu protiv korupcije, op. p.). Resolucija je opozorila na obstoj številnih nepravilnosti in pozvala organe kazenskega pregona k dejavnejšemu udejstvovanju s ciljem, da se »zagotovijo temeljite preiskave in se storilci privedejo pred sodišče« ter da se zasebnim interesom prepreči »nezakonito odtujevanje javnega premoženja« (Evropski parlament 2012).

6. Za tipološko razlikovanje med strateškim in nestrateškim stečajem glej Perić in Tomić (2012: 82).

7. Podobne težave pestijo tudi pravno-ekonomske teorije stečajev, ki »pojasnjujejo, kako naj bi se vedle upravljalvske strukture racionalnega podjetja, ne pa, kako se dejansko vedejo v različnih okoliščinah ob vplivu različnih deležnikov« (Perić in Tomić 2012: 85).

pravno-ekonomske teorije, temveč proces, v katerem uveljavljanje interesov močnejših deležnikov pogosto privede k nepošteni obravnavi posameznih skupnih deležnikov (ibid.: 86).

Strateški stečajni se v postsocialistični Srbiji običajno povezujejo z nastankom t. i. »stečajnih mafij«,⁸ organiziranih združb, ki podjetja sistematično potiskajo v bankrot s končnim ciljem odtujevanja lastnine oziroma »spontane privatizacije«. V nadaljevanju bomo obravnavali verjetno najbolj razvpit primer strateškega stečaja v Srbiji po letu 2001 – privatizacijo železarne SARTID.

SARTID, Smederevo

Prodajo smederevske železarne Sartid slovaškemu podjetju US Steel Košice, ki spada pod okrilje ameriške korporacije US Steel (USS), je Svet za boj proti korupciji (SBK) označil za največji škandal procesa privatizacije v Srbiji po letu 2001. SBK dodaja, da bi bil škandal bistveno večjih razsežnosti, če bi bila Srbija večja in mednarodno vplivnejša država (Savet za borbo protiv korupcije 2004).

Poleg USS-a se je za odkup Sartida potegovala še mednarodna korporacija LNM Holdings (LNM), eden največjih globalnih proizvajalcev železa. LNM je med marcem 2002 in 2003 predstavnikom srbske oblasti namenila več pisem o nameri odkupa, načrtu investicij v razvoj in trg ter znatnega povečavanja izvoza. Posebej je treba poudariti, da se je LNM v nameri o odkupu Sartida zavezal k prevzemu stečajnih dolgov podjetja kot tudi k realizaciji socialnih programov za zaposlene. Namreč, predstavniki USS-a o takšnem dogovoru niso hoteli niti slišati (Derikonjić in Milošević 2012). Kljub boljši ponudbi s strani LNM je 8. marca 2002 vodstvo Sartida skupaj s predstavniki srbske oblasti in USS podpisalo pismo o nameri prodaje ter vzpostavitvi strateškega partnerstva med ameriškim strateškim partnerjem in smederevsko železarno.

30. julija 2002 je beograjsko Trgovsko sodišče (TS) podjetje uvedlo v stečaj. Vzporedno s težnjo USS-a, da postane večinski lastnik Sartida, je znotraj sodne oblasti z uvajanjem pospešenega stečajnega postopka potekal proces načrtnega manipuliranja z namenom drastičnega znižanja vrednosti podjetja. Na to je prvenstveno nakazoval že prenos pristojnosti za stečajni postopek. Takratni zakon je namreč narekoval, da je za stečajni postopek pristojno sodišče območja, kjer se nahaja sedež dolžnika. Edino odločitev o prenosu pristojnosti na TS v Beogradu je Višje trgovsko sodišče sprejelo za primer podjetja Sartid 1913. Kljub temu je beograjsko TS prevzelo pristojnost nad stečajnim postopkom v vseh šestih odvisnih podjetjih smederevske železarne: »Višje trgovsko sodišče ni podalo jasnih obrazložitvev o razlogih za delegacijo trgovskega sodišča v Beogradu v odnosu do predmeta Sartid 1913. To bi moralo razložiti z namenom, da se izključi možnost 'nameščanja' predmeta trgovskemu sodišču v Beogradu /.../, za ostala podjetja odločbe o delegaciji niso bile sprejete, zato ni jasno, kako je stečajni postopek sploh lahko izvajalo Trgovsko sodišče v Beogradu« (Savet za borbo protiv korupcije 2004).

S pravnoformalnega vidika je po uvedbi stečajnega postopka prioriteta naloga stečajnega upravitelja izdelava inventarja oziroma utrditev lastnine stečajnega dolžnika.

8. Za kronologijo primera »stečajne mafije« glej N1 (2016).

S popisom celotne lastnine gospodarskega subjekta se utrdi končna bilanca dolžnika oziroma začetna stečajna bilanca, ki tvori »idealno« finančno sliko dolžnika, obenem pa v pravnoformalnem smislu ta začetna faza stečajnega postopka ščiti pred potencialno odtujitvijo lastnine. Cilj stečajnega postopka je torej »čim bolj ugodna poravnava terjatev upnikov, ki jih je treba utrditi (imenovati z odločbo) in ki imajo pravico do sodelovanja v stečajnem postopku prek upniškega odbora« (ibid.). Trgovsko sodišče v nobenem izmed podjetij tega ni storilo. Stečajni postopek, ki se je začel z uvedbo stečaja in zaključil z datumom prodaje podjetja, je v primeru Sartida obsegal časovno obdobje od štirih dni do štirih mesecev. Ker posameznih procedur, ki jih predvideva stečajni postopek, fizično ni mogoče ustrezno izpeljati v tako kratkem času, se kot posledica tako »prenagljenega« stečajnega postopka lahko zgodi »odtujitev lastnine, kraja, prisvajanje, podarjanje, zaradi česar so se v javnosti pojavljali sezname nepremičnin in premična lastnina, ki ni bila predmet prodaje in predaje kupcu« (ibid.).

Obenem TS ni upoštevalo zakonskega določila, s katerim je dolžno pozvati upnike, da v šestdesetih dneh od objave oglasa o stečaju prijavijo terjatve, ki jih je sodišče na obravnavi dolžno preizkušati. Šele na podlagi tega lahko TS utrdi, kdo so dejanski upniki stečajnega dolžnika. S procesom »prehitevanja« in grobega kršenja zakonskih določil o pogojih prodaje v stečajnem postopku je TS uveljavljalo zgolj mnenje stečajnega upravitelja, ne pa tudi določila o upoštevanju predhodnega mnenja upnikov, ocene vrednosti stečajnega dolžnika in prodaje kot sredstva realizacije čim ugodnejših pogojev poravnave obveznosti do upnikov.

Stečajni upravitelj je po uvedbi stečaja predlagal prodajo podjetja v obliki neposredne pogodbe z USS. Kot v drugih primerih strateškega stečaja se je javna zgodba stečaja osredinjala okoli izgradnje negativne podobe železarne – katastrofalnega poslovanja, visokih dolgov, slabe proizvodnje in bistvenega presežka delovne sile. Tudi zainteresirani kupci so v vsem skupaj nastopali s teatralnimi izrazi nezadovoljstva. John Goodish, predsednik slovaške podružnice USS, se je tako pritoževal, da v smederevski železarni proizvodnja ne deluje. V mnogih izjavah je ponovil, da v ameriških proizvodnih kapacitetah zadostuje zgolj petina od deset tisoč delavcev, ki jih zaposluje Sartid, vendar je vseskozi pozabljal dodati, da ameriški delavec USS zasluži 16,98 dolarja na uro, smederevski delavec pa 0,30 dolarja (Derikonjić in Milošević 2012).

8. novembra 2002 sta USS in Sartid sklenila pogodbo o poslovno-tehničnem sodelovanju, s katero je USS-u pripadla pravica do upravljanja podjetja in prisvajanja dobičkov za obdobje petih let. Prav tako je bil USS v tem času razbremenjen odgovornosti v primeru slabih poslovnih rezultatov. Če bi bilo podjetje v vmesnem času prodano drugemu kupcu, bi se pogodba obnovila za naslednjih sedem let. 28. marca 2003 je stečajni upravitelj predlagal neposredno prodajo Sartida ameriški multinacionalni korporaciji za ceno 21,3 milijona dolarjev. Tri dni kasneje je bila matična družba prodana po tej ceni, pet odvisnih podjetij pa za dodatnih 1,7 milijona dolarjev. Privatizacija je potekala brez oglaševanja in brez upoštevanja uradnega stališča upniškega odbora ter s številnimi potezami TS, ki so nakazovale na grobe protizakonitosti v stečajnem postopku in precejšnjo verjetnost korupcije. Sodišče nikoli ni podalo odgovora, zakaj je favoriziralo enega kupca, sploh če upoštevamo, da se je za odkup smederevske železarne vseskozi zanimal še en multi-

nacionalni gigant, ki je nudil – tako z vidika delavcev kot tudi z vidika javnega proračuna – veliko ugodnejše pogoje odkupa.

Avstrijski koncern Fest alpine je ob koncu devetdesetih let tržno vrednost Sartida ocenil na 430 milijonov dolarjev. Pri tem naj ne bi šlo za pretirano oceno vrednosti, saj se je omenjeni koncern v tistem času zanimal za odkup smederevske železarne. Kasneje je Ekonomski institut iz Beograda ocenil, da je zgolj investirani kapital matičnega podjetja Sartid A.D. vreden 57,6 milijona dolarjev. S privatizacijo je tako USS-u pripadla celota »nove železarne, ki vključuje šest jeklarn in valjarno, razpostirajoč se na 300 hektarjih, stara železarna s tremi livarnami, tovarno belih lepil v Šabcu, smederevsko luko z regionalnim pomenom, prosto carinsko cono v Smederevem s površino 21 hektarjev, tovarno apna v Kučevem in več drugih nepremičnin« (Derikonjić in Milošević 2012).

Da je šlo pri prodaji Sartida za tipičen primer privatizacije profitov in podružbljanja izgub, priča pogodbeni določitev, s katero je bil USS razbremenjen dolgov, ki so po nekaterih ocenah dosegali 1,7 milijarde dolarjev. Ne preseneča torej sklep SBK, ki pravi, da je škandalozna privatizacija Sartida slonela na suspenzu sistema ustavne demokracije in grobem kršenju načela delitve vej oblasti:

Prodaja Sartida AD in odvisnih podjetij v stečajnem postopku odpira utemeljen sum, da gre za klasičen primer korupcije, v katerega so vključeni najvišji organi izvršne in sodne oblasti, ki so zlorabili svoj položaj. Tujemu podjetju so omogočili privilegiran položaj in realizacijo protizakonitega dobička. To podjetje je zavestno vstopilo v to igro, kar je moč razbrati iz sukcesivnih korakov, izražajoč domnevno željo, da pomaga podjetju, ki se nahaja v težkem položaj. Dejansko pa je to podjetje iskalo zgolj privilegiran položaj, ki bi mu omogočil ključno prednost v odnosu do potencialnih tekmecev v procesu privatizacije (Savet za borbo protiv korupcije 2004).

USS je v Smederevem operiral vse do januarja 2012. Sredi svetovne ekonomske krize se je ameriška korporacija zaradi rastočih izgub umaknila iz Srbije in železarno prodala državi za znesek enega dolarja.

6 Sistemska korupcija

Vlogo koruptivnih praks v srbski privatizaciji različni diskurzi – naj gre za jezik ekonomskega liberalizma ali protikorupcije – pojmujejo vse preveč površinsko. Zdi se, da jih združuje premisa o anomalčnosti korupcije kot personalizirani praksi. Takšno pojmovanje korupcije, ki ga Sanchez označi za diskurz »epizodične korupcije«, sloni na razumevanju korupcije kot »potencialnosti, ki se konkretizira v specifičnih srečanjih s korumpiranimi posamezniki. Jedro diskurza epizodične korupcije je obravnava procesov predvsem v odnosu do partikularnih dejanj odklonskih posameznikov, katerih vedenje je pojmovano kot izraz osebnih vrednot, tendenc in zasebnega interesa« (Sanchez 2016: 69–70). Kot nasprotje diskurza epizodične korupcije, ki ni zmožno nasloviti strukturne funkcije korupcije v oblikovanju oblastnih razmerij, Sanchez zastavi diskurz »sistemske korupcije«. Slednjega označuje širši interpretativni okvir, ki korupcije ne reducira na vprašanje konceptualnih

in moralnih razmejitev, specifičnih dogodkov in oseb, temveč jo umesti v »odnose med širokimi mrežami akterjev. Ker se diskurz sistemske korupcije osredotoča na splošne tehnologije, s katerimi se konsolidira oblast, je z njim mogoče kritično preizprašati temeljna načela in prakse politične ekonomije na način, ki ne provincializira kriminalnih praks« (ibid.: 70). V nadaljevanju bomo skušali osvetliti strukturne, konstitutivne vidike korupcije v nastajanju neoliberalne Srbije. Najprej bomo skušali odgovoriti na strukturno funkcijo »sumljivega denarja«, ki se je pretakal v privatizacijo, nakar bomo s pomočjo Dzarasove (2013) utemeljitve postsocialistične rente razložili zgodovinsko dinamiko tendence k oženju časovnega horizonta podjetij in hegemoniji rentnega vedenja ter značilnosti rente v perifernem kapitalizmu kot hibridu kapitalističnih in nekapitalističnih praks prisvajanja vrednosti.

7 Funkcija kriminalnega kapitala

Oženje časovnega horizonta podjetij, ki vodi k zasebni apropiaciji finančnih sredstev in zmanjševanju investicijskega kapitala gospodarskega subjekta, osvetli strukturno vez med središčem in periferijo v svetovni ekonomiji. Razred lastnikov periferije ne vstopa v privatizacijo, da bi ekonomsko razvijal in skrbel za dolgoročno rast podjetja, tj. konvencionalni način podjetniške realizacije profita, temveč da bi na hiter način uspel privatizirati profite podjetja. Kot smo prej pokazali, so nove lastnike v Srbiji pri prodaji pogosto motivirale povsem druge stvari, kot je dolgoročna rast podjetja (vrednost zemljišč, prodaja tehnologije itd.). Obenem pa je ustvarjanje profitov v periferni ekonomiji, kjer je poslovni uspeh pogosto odvisen od politične podpore, tvegana dejavnost, saj lastniku vselej grozi možnost sovražnega prevzema. Na tak način se vzpostavljajo pogoji, ki spodkopavajo socialno osnovo podjetniškega ustvarjanja profitov in spodbujajo kratkoročnejše načine realizacije profitov.

AP je bila do leta 2006 pogosto deležna očitka, da v prvih petih letih privatizacije ni preverjala porekla denarja kupca. V poročilu o politiki in procesu privatizacije iz leta 2003 SBK navaja, da ne finančno ministrstvo ne ministrstvo za gospodarstvo in privatizacijo »nimata vpogleda v količino nelegalno pridobljenega kapitala in „umazanega denarja“, ki se je uporabljal za odkupe državnih podjetij. Domnevno zato, ker bi s tem odvrnili tuje investitorje, pri čemer ni upoštevan negativni politični učinek obnove in krepitev predstavnikov Miloševićeve nomenklature in mafijaških poslov« (Savet za borbo protiv korupcije 2003). To »pomanjkljivost« SBK označi za posledico »pomanjkljive formulacije Zakona o privatizaciji« (ibid.).

Takšna zastavitev zakriva specifičnost ekonomske in ideološke konjunktore, v kateri je nastajala politika privatizacije. Pospešena privatizacija v Srbiji ne bi bila možna brez znatnega vnosa kapitala, in če upoštevamo dinamiko tujih investicij v »razvijajočih se« in »tranzicijskih« državah, postane jasno, zakaj do bistvenega vnosa tujega kapitala v prvih letih »odblokiranje tranzicije« ni moglo priti. Namreč, tuji investitorji favorizirajo države z utrjenim racionalno-birokratskim aparatom. Kapitalistično podjetje prvenstveno zanima maksimiranje koristi in vzpostavljanje pogojev, v katerih dobiček odtehta stroške: »V odnosu do države in državne regulacije je kapital pri sprejemanju racionalnih naložbenih

odločitev odvisen od prava in birokracije« (Bratsis 2003: 45). Okolja, ki so najbolj ugodna za investicije, so v prvem planu predvidljiva okolja; politično stabilna okolja, v katerih nastanek znatnejših tujih naložb pogojuje sorazmerna avtonomija države (Poulantzas 1993).⁹

Glede na to, da se je Srbija takrat znašla šele na začetni točki politične in ekonomske liberalizacije, politična oblast v pospešeni privatizaciji družbenih podjetij ni mogla računati na podporo »tujih« frakcij kapitala. Zgolj nacionalni kapitalistični razred, ki se je prek simbiotičnega odnosa med državo in organiziranim kriminalom vzpostavil v devetdesetih letih preteklegastoletja, je lahko zagotovil dovolj kapitala za izvedbo pospešene privatizacije. Ta družbeni subjekt je tudi tlakoval pot periferni integraciji Srbije v svetovni sistem. Povsem sekundarnega pomena je, na kakšen način se je to zgodilo oziroma ali je šlo pri vsem skupaj za »normalne« ali »sporne« prakse, saj bi se v perifernem gospodarstvu, utemeljenem na imperativu neomejene akumulacije kapitala, to zgodilo v vsakem primeru.

8 Plenitev in postsocialistična renta

Inkorporacijo novih regij v svetovno ekonomijo poleg »klasičnih« oblik prenosa akumuliranega kapitala iz politično šibkejših v močnejše regije praviloma spremljajo tudi drugačne, bolj »škandalozne« oblike razlaščenja:

A ropanje je samouničevalno, saj tako ubiješ kozo, ki nese zlata jajca. Ker pa so učinki srednjeročni, prednosti pa kratkoročne, se plenitve še kar naprej dogajajo tudi v moderni svetovni-ekonomiji, pa naj smo še tako ogorčeni, ko to opazujemo. /.../ /P/lenitev je, če nekdanjo državno lastnino »privatizirajo« tako, da jo prepustijo mafijskim trgovcem, ki se nemudoma umaknejo iz države, potem ko so uničili podjetja. Že res, da je to samouničujoče, toda šele potem, ko je bil zelo oškodovan svetovni produkcijski sistem, in to v korist kapitalistične svetovne-ekonomije (Wallerstein 2006: 39–40).

Privatizacijsko plenjenje v Srbiji po letu 2001 lahko definiramo kot obliko rentniškega vedenja, v kateri prisvajanje presežne vrednosti temelji na vezi med lastništvom in nadzorom. Ta odnos po eni strani priča o splošnejši transformaciji, ki nastopi s financializacijo globalnega kapitalizma in vzponom »delničarske revolucije«, ter po drugi strani o obliki realizacije presežne vrednosti, ki je specifična za periferni kapitalizem. Slednjega označuje sinteza »podjetniškega dohodka in fevdalne rente« (Dzarasov 2013: 150).

Po Dzarasovem mnenju je transformacija ameriških korporacij iz menedžerskih podjetij v financializirane strukture »ena izmed najbolj pomembnih sprememb v nedavni ekonomski zgodovini«, ki se zgodi s financializacijo globalnega kapitalizma (ibid.: 6). Ta sprememba priča o izvornem konfliktu med industrijskim in finančnim kapitalom oziroma

9. Poulantzasov koncept relativne avtonomije države se nanaša na opredelitev države kot kolektivnega kapitalista, ki stremi k vzdrževanju ravnovesja med posameznimi frakcijami kapitala in zaviranja pritiskov partikularnih interesov na račun kapitalističnega sistema kot celote (glej Jessop 1985; Poulantzas 1993).

tendenčnim nagnjenjem finančnega kapitala k vse večji avtonomiji. Gre za nepomirljiv odnos med dolgoročnimi interesi podjetja in usmeritvijo h kratkoročnemu generiranju čim višje vrednosti delnic oziroma kratkoročnih interesov rentnikov. Namreč, med letoma 1940 in 1970 sta bila lastništvo in nadzor v ameriških korporacijah ločena. Nadzor nad podjetji je bil v rokah menedžerjev. Vzdržljivost te ločitve v »zlato dobi kapitalizma« je slonela na zmožnosti posredovanja konfliktov med interesi različnih skupin deležnikov oziroma reproduciranju ravnovesja med mezdami, dividendami in investicijami. Kot pravi Blair: »Trideset let po drugi svetovni vojni so bile investicijske priložnosti nasploh dovolj dobre /.../, da se finančni interesi niso vmešavali v strategije ohranitve in reinvestiranja« (Blair 1993: 5).

Stagflacija sedemdesetih, ki jo je povzročilo medkapitalistično rivalstvo, je zrušila to ravnovesje. Kot odgovor na nižanje profitabilnosti investicij v produktivne kapacitete nastopi »delničarska revolucija« osemdesetih let 20. stoletja. Slednja preseže konflikt med dolgoročnimi in kratkoročnimi interesi, med strategijo rasti in interesi rentnikov v prid slednjih. Ta ofenziva finančnega kapitala je v osemdesetih letih vodila k valu združitvev in odkupov korporacij (Ho 2009) ter k sklenitvi odnosa med lastništvom in nadzorom, s čimer se je končal menedžerski monopol nad nadzorom podjetij. Ameriške korporacije so se znašle na udaru neprizanesljivega zmanjševanja, restrukturiranja in odvzema lastnine, istočasno pa so se »investicijska sredstva močno zmanjšala s ciljem povečanja dividend in spodbujanja vrednosti delnic. Rast trenutne vrednosti delnic je nadomestila dolgoročno rast kot primarno korporativno strategijo« (Dzarusov 2013: 7). To je imelo ogromne posledice za strukturo svetovne ekonomije. Podjetja so se na vedno intenzivnejše preusmerjanje notranjih sredstev v dividende in odkupe delnic odzvala z »izvozom« proizvodnje nizke dodane vrednosti na območja, ki so po razpadu socialističnega bloka močno povečala bazen nizkocenovne delovne sile.¹⁰

V političnem smislu je delničarsko revolucija mogoče razumeti kot potezo, značilno za neoliberalno kontrarevolucijo. Slednja je na krizo in padanje profitov odgovorila z restavracijo zakona presežne vrednosti, avtonomne oblasti denarja in oženjem časovnega horizonta v korporativni strategiji: »Finančni interesi delničarjev zapostavljajo interese menedžerjev in širše družbe, ker je glavni cilj v kapitalizmu prisvajanje presežne vrednosti. /.../ V samem bistvu se je na oženje priložnosti za prisvajanje presežne vrednosti v produktivni sferi kapitalizem odzval s povečevanjem izkoriščanja na globalni ravni« (ibid.: 21, 26).

Splošnejša težnja k prevladi kratkoročnih, rentnih interesov se v perifernem kapitalizmu artikulira na poseben način. Periferni kapitalizem je sinteza različnih načinov prisvajanja vrednosti, tako kapitalističnih kot nekapitalističnih. Redistribucija presežne vrednosti v takšnih ekonomijah prevzame »specifično obliko, ločeno od ‚klasičnih‘ razlic, ki se nanašajo na razvite ekonomije jedra kapitalističnega svetovnega sistema« (ibid.: 150). Kotz je na primeru velikih podjetij ruskega gospodarstva preučeval izvore dohodka v različnih gospodarskih panogah in ugotovil, da profit, realiziran skozi sedanje delo, tvori zgolj manjši del vseh vrst dohodkov. Poglavitni delež vseh dohodkov tvorijo zemljiška ren-

10. Proizvodnja z visoko dodano vrednostjo je ostala pod okriljem kapitalističnega centra.

ta, privatizacija državnega premoženja, kriminalni kapital in različne oblike trgovskega kapitala:

Ne gre za to, da je kapitalistično ustvarjanje profitov povsem odsotno v Rusiji, saj nekatera podjetja uspejo ustvarjati profite iz dela zaposlenih kljub hudi ekonomski depresiji in socialnemu kaosu. Gre za to, da kapitalistično ustvarjanje profitov ne tvori večinskega dela dohodka novega ruskega razreda bogatih lastnikov. Njihov dohodek izhaja predvsem iz nekapitalističnih odnosov» (Kotz 2001: 171).

Vedenje novih lastnikov, ki smo ga obravnavali na primerih izčrpavanja in prezadolževanja srbskih podjetij, Dzarasov teoretsko definira s konceptom insajderske rente. Označi jo za hegemonsko obliko rente v ruskem kapitalizmu; dohodek, realiziran na način prevzema nadzora nad finančnimi tokovi podjetja, oziroma zasebni dohodek, »izčrpan iz podjetij zaradi nadzora nad finančnimi tokovi in prisvojen s strani posameznikov oziroma skupin, ki dominirajo v organizacijah« (Dzarasov 2013: 139). Insajdersko rento umešča v Marxovo teoretiziranje presežne vrednosti in jo označi za konkretno obliko presežne vrednosti, dohodek, ki je veliko bolj razpršen od konvencionalnega, podjetniškega ustvarjanja profita: »Med izvore tega dohodka štejemo tudi izdelke, ki pripadajo produkcijskim stroškom, in ne k preostanku dohodka. Lahko zaključimo, da je velikost normalnega podjetniškega profita odvisna predvsem od razlike med stroški in donosom, medtem ko je dohodek velikih insajderjev deloma odvisen od velikosti finančnih tokov podjetja« (ibid.: 149). Insajderske rente ni preprosto umestiti v hierarhično razvrstitev transformiranih oblik presežne vrednosti. Dialektično cepljenje presežne vrednosti pomeni, da se ta prvenstveno izrazi kot profit v čisti obliki, za katerega je značilna uniformna stopnja profita (transformacija prvega reda). Izvorno stanje presežne vrednosti se nato cepi v različne oblike – industrijski profit, komercialni profit, obresti in zemljiško rento (transformacija drugega reda). Obe transformaciji v obliki presežne vrednosti lahko tvorita del insajderske rente, vendar se po Marxu te transformacije odvijajo v sferi distribucije in menjave, medtem ko se insajderska renta pojavi v »toku nadaljnje redistribucije teh vrst dohodka, kar nas napeljuje na misel, da gre za transformacijo presežne vrednosti tretjega reda« (ibid.: 150).

9 Zaključek

V besedilu smo obravnavali privatizacijo, ki je močno vplivala na socioekonomsko realnost srbske družbe. Vse do leta 2001, ko se je družbeni konflikt kanaliziral v kapitalistično revolucijo »od spodač«, je privatizacija potekala previdno in omejeno, predvsem z namenom ohranjanja socialnega mira v nadvse kaotičnih razmerah. Z nastopom politične oblasti, ki je prisegala na neoliberalno politiko šok terapije, je privatizacija zasedla osrednje mesto v ideološkem osmišljanju prehoda v tržno ekonomijo. Celokupni učinki privatizacije kažejo, da so bili z odkupom državnih deležev v »subjektih privatizacije« pogosto doseženi paradoksalni učinki. Obljubi transparentnosti in institucionalnega reguliranja je sledilo gnezdenje korupcije znotraj formalnih institucij, ki naj bi domnevno skrbele za vzdrževanje podobe lastninjenja kot procesa, skladnega z »duhom podjetniške družbe«. V prispevku smo opisali akterje, delovanje institucij in posledice dveh praks

privatizacijske malverzacije, tj. izčrpavanja podjetij in uvajanja strateških stečajev, pri čemer ugotavljamo, da je o lastninskih pravicah mogoče govoriti zgolj na formalni ravni. Dejanskost situacije kaže, da je ustrežneje govoriti o privatizaciji kot razmerju moči, saj so manjšinski lastniki praviloma uspeli osvojiti absoluten nadzor nad lastnino podjetja kljub institucionalnim preprekam. Na koncu smo koruptivne prakse v srbski privatizaciji umestili v širši premislek o pomenu rentništva v svetovni ekonomiji in posebej na kapitalistični periferiji. Pokazali smo, da je problematično govoriti o korupciji kot anomalničnem pojavu, saj so sporni oziroma kriminalni podjetniki v času neoliberalne transformacije uspeli priskrbeti tisto, česar nihče drugi takrat ni mogel – kapital, ki se je pretakal v proces privatizacije. Obenem je v splošnejšem smislu problematično provincializirati privatizacijsko korupcijo, saj se v praksah »bratske privatizacije« kaže uveljavljanje logike sistemske privatizacijske korupcije, ki je na postsocialistični, politično nestabilni periferiji svetovnega kapitalističnega sistema že od sedemdesetih let prejšnjega stoletja povezana z velikimi strukturnimi spremembami tega sistema.

Literatura

- Agencija za privatizaciju (2005): Impact Assessment of Privatisation in Serbia. Dostopno prek: http://www.priv.rs/upload/document/Impact_Assessment_of_Privatisation_Final.pdf (30. 5. 2017).
- Balunović, Filip (2015): O fenomenima procesa privatizacije u Srbiji. V M. Baković-Jadžić, V. Simović, D. Vesić in T. Vukša (ur.): Bilans stanja: doprinosi analizi restauracije kapitalizma u Srbiji: 83–144. Beograd: Centar za politike emancipacije.
- Blair, Margaret (1993): Financial Restructuring and the Debate about Corporate Governance. V Blair, M. (ur.): The Deal Decade. What Takeovers and Leveraged Buyouts Mean for the Corporate Governance, 1–18. Washington, DC: The Brookings Institution.
- Bratsis, Peter (2013): Corrupt Compared to What? Greece, Capitalist Interests, and the Specular Purity of the State. Dostopno prek: <http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/hellenicObservatory/pdf/DiscussionPapers/Bratsis-8.pdf> (30. 5. 2017).
- Derikonjić, Miroslava in Olivera Milošević (2012): Kako je prodat »Sartid«. Politika. Dostopno prek: <http://www.politika.rs/sr/clanak/232108/Kako-je-prodat-Sartid> (30. 5. 2017).
- Drašković, Božo (2010): Kraj privatizacije i posledice po razvoj. V B. Drašković (ur.): Kraj privatizacije, posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji: 3–40. Beograd: Institut ekonomskih nauka, Beogradska bankarska akademija i Savez samostalnih sindikata Srbije.
- Dzarasov, Ruslan (2014): The Conundrum of Russian Capitalism: The Post-Soviet Economy in the World System. London: Pluto Press.
- Evropski parlament (2012): Resolucija Evropskega parlamenta o evropskem integracijskem procesu Srbije. Dostopno prek: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+MOTION+B7-2012-0188+0+DOC+XML+V0//SL> (30. 5. 2017).
- Ho, Karen (2009): Liquidated. An Ethnography of Wall Street. Durham in London: Duke University Press.
- Jessop, Bob (1985): Nicos Poulantzas: Marxist Theory and Political Strategy. London: Macmillan.
- Kotz David (2001): Is Russia Becoming Capitalist? Science and Society 65 (2): 157–81.

- Mihajlović, Branka (2013a): Ispovest radnika: Kako je uništavan Agrohem. Radio Slobodna Evropa. Dostopno prek: <https://www.slobodnaevropa.org/a/ispovest-radnika-kako-je-unistavan-agrohem/25140631.html> (30. 5. 2017).
- Mihajlović, Branka (2013b): Ispovest radnika: Gledao sam propast Fidelinke. Radio Slobodna Evropa. Dostopno prek: <https://www.slobodnaevropa.org/a/intervju-gledao-sma-propast-fidelinke/25126599.html> (30. 5. 2017).
- N1 (2016): Slučaj »stečajna mafija«. Dostopno prek: <http://rs.n1info.com/a200506/Vesti/Vesti/Istinomer-tajmlajn-Slucaj-stecajna-mafija.html> (30. 5. 2017).
- Perić, Mladen, in Đorđe Tomić (2012): Kako je rashodovano društvo? Strateški stečaj i njegova primena na postjugoslovenskom prostoru na primeru preduzeća Šinvoz. *jugoLink 2* (1): 78–97.
- Poulantzas, Nicos (1973): *Political power and social classes*. London: New Left Books.
- Radović, Zlatica (2013): Privatizacija pojela 800.000 radnih mesta. Večernje novosti. Dostopno prek: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:462989-Privatizacija-pojela-800000-radnih-mesta> (30. 5. 2017).
- Sanchez, Andrew (2016): *Criminal Capital: Violence, corruption and class in industrial India*. Abingdon: Routledge.
- Savet za borbu protiv korupcije (2003): Izveštaj o politici i procesu privatizacije. Dostopno prek: <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/izvestaji/cid1028-1320/izvestaj-o-politici-i-procesu-privatizacije> (5. 6. 2017).
- Savet za borbu protiv korupcije (2004): Izveštaj o stečaju »Sartida«. Dostopno prek: <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/izvestaji/cid1028-1319/izvestaj-o-stecaju-sartida> (30. 5. 2017).
- Socialno-ekonomski savet Republike Srbije (2011): Efekti privatizacije u Srbiji. Dostopno prek: <http://www.socijalnoekonomskisavet.rs/cir/publikacije/efektiprivatizacijeusr.pdf> (30. 5. 2017).
- Štavljanin, Dragan (2013): Kako su uništavani Navip, Fidelinka i Agrohem. Radio Slobodna Evropa. Dostopno prek: <https://www.slobodnaevropa.org/a/kako-su-unistavani-navip-fidelinka-i-agrohem/25124974.html> (30. 5. 2017).
- Teokarevic, Jovan (1998): Sankcije, ekonomski razvoj i demokratizacija. V S. Samardžić, R. Nakarada in D. Kovačević (ur.): *Lavirinti krize – Preduslovi demokratske transformacije SR Jugoslavije*: 325–46. Beograd: Institut za evropske studije.
- Uvalić, Milica (2010): *Serbia's Transition: Towards a Better Future*. London: Palgrave Macmillan
- Wallerstein, Immanuel (2006): *Uvod v analizo svetovnih-sistemov*. Ljubljana: Založba /* cf.
- World Bank (1991): *Yugoslavia: Industrial Restructuring Study – Overview, Issues and Strategy for Restructuring*. Dostopno prek: <http://documents.worldbank.org/curated/en/839571468304234506/Yugoslavia-Industrial-restructuring-study-overview-issues-and-strategy-for-restructuring> (4. 6. 2017).
- Zakon o privatizaciji. Službeni list glasnik RS 38/01.
- Zakon o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom. Službeni list SFRJ 84/89.
- Zakon o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom. Službeni list SFRJ 46/90.
- Zakon o svojinskoj transformaciji. Službeni glasnik RS 32/97.
- Zakon o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine. Službeni glasnik RS 48/91.
- Zakon o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine. Službeni glasnik RS 75/91.

SUMMARY

The present article is an attempt at a critical analysis of transitional privatization and highlighting structural, political and social dimensions of privatization in the case of transitional Serbia. It deals with the history of privatization in separate periods, i.e. in the period of market reforms of Yugoslavia, in the period of the 'nineties' and after the year 2001. Up until 2001, only a small number of enterprises were privatized through federal and republican laws in Serbia. The dominant way of privatizing enterprises was through the 'insider model' in which mainly employees participated. It was only after the year 2001, when the neoliberal model was proclaimed as the national ideology of development, that privatization occupied a central place in the market transformation of Serbia. The government chose a method that was diametrically opposed to the principle of autonomous transformation of enterprises since privatization was from now on compulsory for all enterprises. In the starting period of the wave of privatization, approximately 300 enterprises were sold each year, while in the period when privatization of social enterprises began to slow down approximately 50 enterprises were sold each year. This wave of privatization decimated the majority of the social sector of economy, significantly raised mass unemployment (in 'competitive' and 'non-competitive' enterprises) and worsened the condition of workers in the majority of social enterprises that survived privatization.

The project of privatization after the year 2001 was formally represented as harmonization with the 'Western' way of organizing socio-economic relations. Materialization of this ideology shows that many buyers, who bought state shares of enterprises, were not motivated by the 'spirit of entrepreneurship', but rather by rentier interests and the desire to concentrate ownership shares. The article reconstructs two cases of misappropriation during privatization: draining of Agrohem, a company in Novi Sad, and the introduction of strategic bankruptcies in the Smederevo steel plant SARTID. The article highlights key actors, the role of formal institutions and consequences of corruptive practices. The case of Agrohem shows that offshore companies played a key role in privatization as they enabled concealment of buyers' real identity. In Agrohem, the new owner intimidated workers into selling their shares of the company and, at the same time, he began to lay off workers and sold the company's technology as cheap raw materials. By taking over control over the financial means of the company the new owner drained and drove the company, which employed approximately 450 people, into bankruptcy. Strategic bankruptcies also count as one of the attention-grabbing cases of economic devastation of privatized enterprises. Strategic bankruptcies are usually associated with the making of so-called 'bankruptcy mafia', organized groups that systematically drive enterprises into bankruptcy with the final aim of property dispossession or 'spontaneous privatization'. This is one of the key practices, driven by political corruption, through which a certain group of stakeholders uses the bankruptcy process from a dominant position in order to realize their own interests and restructure enterprises. Bankruptcy is therefore not to be understood as a technical, neutral process, but rather as a relation of power in which assertion of powerful stakeholders' interests leads to unfair treatment of individual groups of

stakeholders. In the case of SARTID, the article follows primarily the role of judicial power as a key lever that enables the sale of the steel plant's six companies to a preferred buyer. On the one hand, this strategy enabled dispossession of the company's property through an accelerated bankruptcy process, while at the same time it laid the ground for sale that was favourable to the buyer and detrimental to employees.

The article aims to position the role of corruptive practices in the discourse of systemic corruption. Thus, it first addresses the structural function of 'suspicious' money of 'dubious' entrepreneurs and then deals with the meaning of rent in post-socialist political economy. The article highlights the role of the shareholder revolution as a key historical transformation in the logic of capitalist enterprises in which long-term interests of the enterprise were subordinated to short-term interests of rentiers. On this basis it becomes possible to reject provincialized narratives that personalize corruption. The logic of short-term interests and draining of enterprises in Serbian privatization mirrors the general 'spirit' of contemporary capitalism. Furthermore, practices of rent-seeking in countries, such as Serbia, are characteristic of a system that is based on a hybrid of capitalist and non-capitalist practices of value appropriation. The article therefore argues that corruptive practices in Serbian privatization are not to be understood as structurally anomalous phenomena, since during neoliberal transformation dubious or criminal entrepreneurs managed to provide that which the political class did not manage to acquire elsewhere – capital, needed to perform wild privatization.

Podatki o avtorju

Valter Cvijić, raziskovalec
Inštitut za kulturne in spominske študije, ZRC SAZU,
Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
vcviji@zrc-sazu.si

RECENZIJE KNJIG

BOOK REVIEWS

Primož Mlačnik

Tanja Petrović in Jernej Mlekuž (ur.): *Made in YU 2015*.

Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.

216 strani (978-961-254-876-6), 19,91 EUR

Ali lahko zbornik *Made in YU 2015*, v katerem petnajst avtorjev osebne pripovedi združuje z materialno zapuščino Jugoslavije, beremo na nejugonostalgичen način?

Tanja Petrović in Jernej Mlekuž dvoumne odgovore na to vprašanje umeščata v razmerje med socializmom in potrošništvom, estetikom in politiko, med individualne in kolektivne senzorične spomine ter materialnost predmetov, hrane, glasbe, prevoznih sredstev in praks, ki utelešajo dolgoživost in preživelost družbenih, političnih in zgodovinskih procesov. Če resno jemljemo občasno spregledano dejstvo, ki ga naslavlja večina iz študij potrošništva izhajajočih prispevkov, lahko na vprašanje odgovorimo pritrdilno. Ker so se državljani v socializmu zaradi pomanjkljivosti in nezaželenosti domačih objektov potrošnje zgledovali po zahodnih modelih potrošnje, lahko njihovo hrepenje primerjamo z današnjim hrepenenjem, ki je še vedno usmerjeno v »mitično državo, imenovano Tujina« (Gospodinov 2015: 158). Po drugi strani pa gre v študijah potrošništva, ki družboslovne in humanistične discipline združujejo z osebnimi refleksijami, več kot le za nostalgичno, »nereflektirano, površno fetišizacijo objektov potrošnje« (str. 10).

V središču prispevkov so osebni spomini in avtorske raziskave, ki preučujejo spreminjajoči se odnos med ljudmi in predmeti. Predmeti, ki utelešajo zgodovino avtoštoparskih izletov, kramlja-jočega upočasnjavanja časa in Titove smrti, s črno-belimi fotografijami bralcu po benjaminovsko približujejo prostorsko-časovno razdaljo, do katere ne moremo ostati ravnodušni ravno zato, ker podpirajo subjektivne izkušnje dveh različnih resničnosti, kot jih doživljajo avtorji. Razcep Jugoslavije je mnoge predmete dekontekstualiziral in rekonstektualiziral ter nekaterim tudi radikalno spremenil status. Zaradi teh razlogov se prispevkov neizogibno drži nekoliko fetišistični značaj, čeprav poskusi konzerviranja inventarja predmetov niso obdani z banalno, ampak študioso nostalgijo, ki obravnavanih objektov ne ločuje, ampak jih združuje v smiselno celoto, ki povečuje intenzivnost afektivnega odnosa do sveta. Ker »besedila na straneh, ki sledijo, poskušajo prav to – na novo odkriti zgodovino nas samih« (str. 12), lahko prispevke delno umestimo tudi v diskurz melanholije, za katerega je značilno, da se »fragmentarni objekti, osiromašeni od sveta, prikažejo kot mrtvi objekti, ki so podrejeni kontemplaciji, ki jih investira z novimi, arbitrarnimi pomeni« (Benjamin 1998 v Benčin 2016: 106), ki so ključni za ponovno katalogizacijo sveta.

Avtorji v prispevkih pokažejo, da se simbolni pomeni različnih objektov na prehodu iz socializma v kapitalizem niso spremenili po načelu arbitrarnosti, ampak po načelu geopolitičnih in ideoloških sprememb. Obstajajo pa tudi nekateri izdelki, katerih pomen se ni radikalno spremenil: Cockta, katere zgodovino razišče Polona Sitar, je še vedno simbol jugoslovanske potrošniške revolucije, kontroverzni Vučko, o katerem piše Mirt Komel, še vedno uteleša duh sarajevskih olimpijskih iger in »aktualno, utopično sedanjost« (str. 182).

O tovrstnem utelešenju piše tudi Nikola Janović Kolenc, ki analizira spremembo statusa kulinarične institucije jugoslovanske kuharice, ki jo je z vstopom Hrvaške in Slovenije v Evropsko unijo iz gastronomskega diskurza in knjižnih polic eliminiral balkanizacija preostalega dela bivše skupne države. Kljub temu pa se jugoslovansko kuhinjo ponovno izumlja (gl. str. 95), saj gre tudi nostalgija skozi želodec, čemur pritrjuje Franc Trček, ki v svojem prispevku dopolni mitološko razsežnost jugoslovanske kuharice. Trček priznava, da je nostalgija čutna izkušnja, ki se intenzivira ob hitrih družbenih spremembah, ki so spremljale jugoslovansko živilsko industrijo, kjer se danes *retro* okuse skuša nadgraditi z *repro* strategijami. Pomen Gavrilovićeve paštete poveže s spominom na avtoštoparsko svobodo, ko »čas ni bil apriorna kategorija duha« (str. 23), pomen kave Divke, o kateri poglobljeno piše Tanja Petrović, pa poveže s siromaštvom.

Petrovičeva v prispevku raziskuje socialne, simbolne, ideološke in demarkacijske razsežnosti poimenovanja in pitja kave pred razpadom Jugoslavije in po njem. Ob številnih antropoloških študijah primerov ugotavlja, da je integrativna vloga kave v kapitalizmu oslabiljena. Čeprav kava na prostorih Jugoslavije ostaja močan simbol prijateljstva, vzdrževanja vezi, pogovora ter ponovne izgradnje skupnosti in odpuščanja (str. 33), v neoliberalnih družbah prevzema vlogo goriva (*coffee to go*), ker ljudem, ironično, kakor jim je včasih primanjkovalo kave, primanjkuje časa, ki je postal dobrina, zaradi katere se izničujejo razlike med delom in prostim časom. Hitrejši tok kapitalističnega časa pa je ikoniziral, restavriral in retrofuturiziral tudi fiča, socialističnega avtomobilskega heroja, katerega majhne prostorninske mere so postale premajhne za svet, v katerem se je horizont sanj premaknil onstran umikajočega se Zahoda, piše Martin Pogačar.

Breda Luthar in Maruša Pušnik se ukvarjata z zgodovino jugoslovanske potrošnje kavbojk in na različnih ravneh Hallovega krogotoka kulture preučujeta zgodovino lokalnega prisvajanja, »mojstrovanja« (str. 45) kavbojk, ki so bile fetišizirane zaradi potrošnje ideje o kavbojkah, kulturnih reprezentacij in simbolnih pomenov: od generacijskega revolta do večje samoreprezentativne egalitarnosti. Ugotavljata, da so jugoslovanske kavbojke prek reciklaže in ponovne oživitve socialističnih blagovnih znamk poblagovljene, in to na način, ki povsem nevtralizira simbolne dimenzije kavbojk iz preteklosti. Spreminjajoče se simbolne dimenzije raziskuje tudi Jernej Mlekuž na primeru bureka, ki je kljub statusu »naturaliziranega priseljenca« (pica burek) v Sloveniji nosilec orientalističnih, nacionalističnih, ksenofobnih in drugih negativnih konotacij, čeprav po Levi-Strausovi kulinarični klasifikaciji spada med kompleksnejšo hrano. Mlekuž dokumentira kolonizacijo bureka prek kranskega bureka, marginalizacijo pa prek njegove odsotnosti iz Slovenskega etnološkega leksikona.

Ildiko Erdei razišče zgodovino družbenih razsežnosti fenomena, ki ga najdemo le še v muzejskih katalogih, saj je načelo »naredi sam« postalo potrošniška strategija. S kombinirano sobo se je v socializmu skušalo reševati stanovanjsko problematiko, danes pa se prav prek njene odsotnosti iz materialne resničnosti mladim do tridesetega leta približuje bridko estetiko socializma. O drugačni vrsti izginotja, o tem, da nekateri objekti ne morejo skozi designifikacijo in resignifikacijo, ki nastopi z menjavo družbenopolitičnega sistema, piše Dora Komenović. Zaradi liminalnosti knjig, kakršna je Jugoslovanska enciklopedija, dovolj široka, da lahko v njej hranimo revolver, so v postsocialistični Hrvaški nad ideološkimi knjigami izvedli sistematični in seveda ideološki knjigocid.

Ana Panić sledi spremembi namembnosti rdečega Kioska K67, ene od ikon jugoslovanskega dizajna, kjer pokaže, da objekti brez svetov niso nujno fetišistični, ampak da se melanholični značaj drži nenačrtne in pohlepne urbanizacije, ki proizvaja začasna mesta, v katerih ni prostora za starinske objekte in prizorišča začasnih objektov. Eden od takšnih objektov, ki je tudi v Jugoslaviji zasedal mesta čakalnic in uradov, je stol Nika Kralja, pionirja povojnega industrijskega oblikovanja, o kateri piše Tanja Radež.

Zanimivo spremembo odnosa med jugoslovanskimi objekti in postsocialističnim svetom pa naslavlja tudi prispevek Dina Bauka, v katerem avtor pripoveduje o odnosu do besede Hajduk kot do osebne stvari, ki je kljub temu da zajema spomin na družinsko upočasnjeno časa z gledanjem črno-belih burlesk in na prijateljsko navdušenje nad nogometom morala izgubiti mesto v njegovem svetu, ker se je po letu 1989 pričela polniti s pomeni iz tuje malhe – z nacionalizmom in etnično vojno.

Kot Giorgi Gospodinov zapiše v romanu *Fizika žalosti* (2015), človekova sposobnost za empatijo upada premošorazmerno s količino življenja, saj jo sčasoma nadomesti zbirateljska obsesija, pred katero svarita urednika v uvodni besedi. Zato pričujoča zbirka osebnih spominov in kritično reflektirana inventura materialnih objektov ni izredno čtivo le za preučevalce kulturnega spomina in jugonostalgiike, ampak tudi za bralce, ki so se rodili na prepihu. Ker avtorjem dobro uspe ujeti izgubljeno prostorsko-časovno razsežnost, lahko v tuje spomine o življenju v Jugoslaviji kot v svoje

lastne vstopajo tudi otroci kapitalizma. In to brez prestižnega rdečega potnega lista, o katerem piše Valter Cviijić.

Literatura:

Benčin, Rok (2016): *Melancholy, or the Metaphysics of Fictional Sadness*. Filozofski vestnik 37 (1): 101–117. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Gospodinov, Giorgi (2015): *Fizika žalosti*. Ljubljana: Beletrina.

Zarja Protner

Kaarle Nordenstreng in Daya Kishan Thussu (ur.): Mapping BRICS Media. Milton Park, Abingdon, Oxon, New York: Routledge, 2015. 268 strani, (ISBN 978-1-138-02624-7), 36,25 USD

Zbornik Mapping BRICS Media si zada ambiciozno nalogo celostne opredelitve medijev v hitro rastočih ekonomijah sveta – državah BRICS (Brazilija, Rusija, Indija, Kitajska in Republika Južna Afrika) – ter ocene njihovega vpliva. Odgovoriti želi na ključno vprašanje globalizirane medijske realnosti: ali mediji v državah BRICS predstavljajo protiutež hegemonskim diskurzom zahodnih oziroma še posebej ameriških medijev? V prvem delu se avtorji posvečajo konstelaciji BRICS v mednarodnih odnosih in njenemu vplivu na preoblikovanje globalnih komunikacijskih tokov. Vendar teoretski konceptualizaciji držav BRICS umanjka bistven zaključek o tem, kaj koncept BRICS pravzaprav je – avtorji v razpravi BRICS nekoherentno pojmujejo kot institucijo, organizacijo, koncept, telo, formulacijo, kar nekateri od njih tudi problematizirajo. Pri tem, kot na primer izpostavi Jyrki Kähkönen, gre tudi za vprašanje, ali se BRICS kot organizacija zavzema za kolektivne cilje, še posebej nasproti Zahodu, ali gre za institucijo, ki jo njene članice v glavnem izkoriščajo za svoje individualne cilje. V poziciji držav BRICS je zaznati željo po reformiranju mednarodnih institucij in rušenju dominantne pozicije ZDA, hkrati pa ne odstopajo od tradicionalnih vestfalskih vrednot. Avtorji v zborniku pridejo do zaključka, da so nacionalni interesi v ospredju delovanja držav BRICS, največji izziv kolektivnemu delovanju v mednarodnih odnosih pa državam predstavlja predvsem nekohezivnost skupine. Države namreč predstavljajo preveč heterogeno koalicijo in med seboj pogosto tekmujejo na globalnem polju mednarodnih odnosov. Zaradi raznolikosti medijskih krajin držav BRICS ne moremo obravnavati kot koherentno ali na kakršen koli način unikatno skupino, kot ugotavlja Colin Sparks. Čeprav je koncept BRICS geopolitična realnost, kot institucija nima moči, da bi resnično izzvala hegemonski položaj ZDA in nadvlado Zahoda, ponudila ideološko alternativo neoliberalizmu ter ustvarila nov mednarodni red.

Potencial vpliva na globalne komunikacijske tokove se kaže v interesu držav BRICS po sodelovanju pri gradnji komunikacijske infrastrukture in aktivne vloge pri obvladovanju svetovnega spleta (Internet governance). Avtorji poudarjajo, da so se predvsem po razkritjih Edwarda Snowdena o nadzorovanju elektronskih komunikacij države BRICS zavzele za decentralizacijo ideološke in institucionalne nadvlade ZDA v globalnih komunikacijah. Kljub temu pa infrastrukturni razvoj z idejo o komunikacijski povezavi in alternativni politični formaciji v globalnem komunikacijskem vladovanju niso prinesli dovolj oprijemljivih rezultatov, pri čemer imajo pomembno vlogo politična, ekonomska in ideološka razlikovanja med državami. Ključna ovira je predvsem dihotomija med

svobodo in nadzorom oziroma regulacijo v komunikacijskih okvirih, kjer še posebej izstopata Rusija in Kitajska. Kljub temu pa lahko države BRICS uvrstimo med resnično globalne izvoznike novic in kulturnih produktov, še posebej specifičnih žanrov, kot so brazilске telenovele, bollywoodski filmi, filmi borilnih večšin s Kitajske ipd., s katerimi dosegajo globalna občinstva, kot poudarja Joseph Straubhaar.

Če prvemu delu zbornika primanjkuje tako trdne teoretske podlage kot tudi konkretizacije dejanskega vpliva medijev držav BRICS, je nekoherentnost v raziskovalnih pristopih še bolj očitna pri analizi posameznih medijskih sistemov v državah BRICS. Tudi zaradi tega postane jasno, da je celostna analiza praktično nemogoča, saj je le težko določiti skupne imenovalce te formulacije. Poglavja, ki se ukvarjajo s posameznimi državami, njihovih medijev ne postavijo v kontekst koncepta BRICS ali nasproti zahodnemu hegemonu. Preučujejo raznoliko paleto značilnosti posameznih medijskih krajin, kot so tipi medijev, vsebine, občinstva, politična ekonomija medijev, regulacija, zakonodajni okvir, neodvisnost, medijska svoboda, delovanje javnega servisa, medijsko lastništvo in koncentracija. Študije v zborniku se opirajo na tako raznoliko paleto metodoloških, teoretskih in pojmovnih okvirjev, kot so raznolike države, ki jih preučujejo. V tem oziru je na mestu vprašanje, ali bi bolj strukturirana in poenotena forma študij prispevala k boljši končni sliki glede medijske krajine v državah BRICS ali pa so si države med seboj preprosto preveč različne, da bi kakršenkoli umeten poskus poenotenja prinesel oprijemljive in primerljive rezultate.

Kljub temu pa poglavja vsako zase ponujajo zelo relevanten vpogled v medijske sisteme držav, njihovo umeščenost v zgodovinski kontekst in trende razvoja, tako da so ključni vir za nadaljnje raziskovanje medijev v teh državah. Besedila so pomemben prispevek k razumevanju medijev v državah BRICS s poglobljeno študijo njihovih ključnih značilnosti: kontekst bojev za demokratizacijo medijev tradicionalno zasebnih medijskih konglomeratov v Braziliji; zgodovinski okvir ruske medijske cenzure in propagande, ki še danes kroji delikatno razmerje med interesi oblasti in komercializacijo ter hkrati vlogo novih medijev pri oblikovanju alternativne medijske agende; velika rast in diferenciranost indijskega medijskega sistema s kolonialno preteklostjo, ki ga dejansko ne moremo pojmovati kot eno celoto; razmerja medijske moči v zgodovinskih fazah razvoja na Kitajskem od dekolonizacije, revolucije, državnega razvoja in vzpona tržnih sil do razcveta digitalnih ekonomij, ki dajejo glas civilni družbi; zapuščina apartheida medijske krajine v JAR, ki se kaže v segmentaciji občinstva in neenakosti dostopa do komunikacijskih kanalov, hkrati pa njeno ideološko, politično in kulturno repozicioniranje z zavezanostjo svobodi izražanja, pravici do informacij in zagotavljanjem neodvisnosti javnih medijev. Dejstvo, da njihovi avtorji prihajajo iz preučevanih držav oziroma so njihovi dobri poznavalci, je pri analizah velika prednost. A hkrati gre bolj za pregled in kontekstualizacijo kot kritično analizo medijev. Pri razglabljanju o velikem potencialu digitalne revolucije na Kitajskem za opolnomočenje civilne družbe na primer umanjka kritična perspektiva regulacije spleta in preprečevanja vstopa na digitalni trg. Tudi vprašanje delovnih pogojev novinarjev in njihove svobode ostane nenاسlovljeno, izpostavljeno je šele v primerjalni analizi v tretjem delu zbornika.

V analizah medijskih sistemov le težko najdemo prave alternative zahodnemu medijskemu ustroju (z izjemo postranske, a inspirativne omembe moralno-filozofskega koncepta Ubuntu v kontekstu medijev JAR, ki pri vlogi medijev v družbi odstopa od zahodnjaškega modela in poudarja povezovalnost skupnosti). Res je sicer, da mediji iz držav BRICS predstavljajo njihove raznolike novinarske tradicije, izbor in način upovedovanja novic, predvsem pa drugačen fokus ter na ta način izzivajo zahodne medijske diskurze. Po drugi strani pa ne pomenijo nikakršnega radikalnega odmika od medijskih tradicij Zahoda, prav tako dejstvo, da ti viri obstajajo, še ne zagotavlja njihovega vpliva, kljub temu da se mediji v smislu lastništva, dosega in internacionalizacije (tudi jezikovne) nedvomno širijo izven nacionalnega okvira. Konkretni analizi umanjka primerljivost med državami po eni strani in premislek o širši sliki globalnih medijskih sistemov na drugi, hkrati pa ne ponudi izbora novih alternativnih konceptov, ki bi preizprašali tradicionalni zahodnocentrični medijski svetovni red.

To pomanjkljivost delno poskušajo odpraviti primerjalne perspektive v tretjem delu zbornika. V njem je ekspanzija medijev v državah BRICS analizirana skozi koncept »mehke moči« kot načina, na katerega lahko te države z globalno medijsko promocijo svojih interesov širijo svoj vpliv. Pri preučevanju tokov in kontratokov medijskega kapitala se pojavlja ključno vprašanje – ali so izmenjave med državami BRICS kako specifične, drugačne, bolj intenzivne od tistih med državami BRICS in Zahodom ali zgolj sledijo globalizacijskemu trendu povečanja izmenjav na splošno? Kot v uvodu izpostavi urednika, za interakcije znotraj BRICS sicer obstaja velik potencial, vendar je njihova primarna izmenjava medijskih vsebin še zmeraj usmerjena na zahod. Kljub temu velja izpostaviti nekaj najvidnejših primerov povečane izmenjave med državami BRICS. Opazna je povečana prisotnost kitajskih medijev v Afriki (kitajska centralna televizija, nacionalna tiskovna agencija in časopis China Daily), hkrati pa so tokovi večstranski, kot je razvidno iz investicij južnoafriške medijske družbe Naspers v države BRICS. Vpliv povečujejo na primer ruski televizijski kanal Russia Today z mednarodnim oddajanjem in indijska filmska industrija, ki kaže veliko rast v globalnem dosegu in vplivu.

Po drugi strani avtorji v zborniku ugotavljajo, da medijske platforme praktično nobene pozornosti ne posvečajo temi BRICS in s tem aktivni promociji idej v sklopu te formacije, usmerjene k mednarodnim občinstvom. Poleg tega je večina pozornosti namenjena ekonomskim in političnim problematikam, kulturna in socialna dimenzija izmenjave skozi medije teh držav pa je zapostavljena. Vsi ti argumenti postavljajo idejo Daye Thussu o novem svetovnem informacijskem in komunikacijskem redu (NWICO) 2.0 v zaključnem poglavju pod velik vprašaj. Kljub povečani mednarodni prezenci medijev iz držav BRICS ob podpori rasti digitalnih komunikacij Zahod oziroma ZDA še zmeraj dominirajo svetovnemu redu s svojo internetno infrastrukturo in digitalnimi storitvami. Države BRICS zaradi raznolikosti svojih pristopov do upravljanja digitalnih komunikacij tudi na tej fronti ne morejo tvoriti učinkovitega in poenotenega odziva, čeprav so njihova prizadevanja za izzivanje internetnega režima ZDA in zahteve po internacionalizaciji internetnega vladovanja pomemben prispevek k debatam globalnega komuniciranja, prav tako pa imajo učinek na kulturno in jezikovno diferenciranost digitalnega prostora v »globalni mrežni družbi« (Castells 2009). A to ne ustvarja resnično drugačnega svetovnega reda, temveč zgolj pripomore k redistribuciji vpliva znotraj obstoječega.

Za konec moramo opozoriti še na aktualno ekonomsko realnost v zvezi z državami BRICS. Kljub splošnemu napredku ne moremo mimo dejstva, da se je predvidena rast vsaj v nekaterih državah v zadnjih letih močno upočasnila. Financial Times gre celo tako daleč, da države BRICS razglasi za mrtve, in se v iskanju novih ljubljenc globalnega razvoja obrne k drugemu vsečnemu akronimu – TICS, ki predstavlja Tajvan, Indijo, Kitajsko in Južno Korejo. Vendar ekonomska uspešnost pri zastavljeni nalogi analize obstoječih in potencialnih kontratokov v globalnih komunikacijah niti ni ključni argument, zato spremenljivi kazalci razvoja ne delajo analize nič manj relevantne oziroma aktualne. Zbornik uspešno prikaže, na kakšne načine so mediji v državah BRICS pripomogli k bogatjenju političnega, kulturnega in ekonomskega diskurza na globalni ravni kljub splošni neuravnoteženosti informacijskih tokov. Predvsem pa je ključnega pomena implicitni poziv k internacionalizaciji komunikoloških študij, ki morajo slediti trendom povečane internacionalizacije medijev v globalni družbi.

Viri

Castells, Manuel (2009): *Communication Power*. Oxford: Oxford University Press.

Ana Pavlič

Dominique Pestre: Proti znanosti. Politike in znanja sodobnih družb.

Ljubljana: Krtina (Zbirka Krt), 2015.

217 strani (ISBN: 978-961-260-090-7), 22 eur

Če posameznice in posamezniki, ki aktivno sodelujejo v (re)produkciji družboslovnih, humanističnih ali naravoslovnih znanosti, svojega dela ne razumejo zgolj kot (ideološko) pridiganje znanstvenih resnic, smo vedno veseli, kadar nam pod roke pride knjiga, ki znanosti nastavlja drugo ogledalo. Ravno to v svoji knjigi *Proti znanosti* počne Dominique Pestre, ko nam skozi bolj ali manj posrečene primere zelo jasno kaže glavno sporočilo svojega dela, in to je, da je znanost z družbo in kulturo od vedno in za vedno povezana. Pestre, sicer fizik in zgodovinar znanosti (*l'Ecole des hautes études en sciences sociales*) se v svojih razmišljanjih do neke mere seveda zanaša na tradicijo svojih bolj slavnih predhodnikov, kot so Michel Foucault, Herbert Marcuse, Paul Feyerabend, Gayatri Chakravorty Spivak in Lewis Mumford, pa vendar se nam kot bralcem knjige njena pomembnost razkriva še v (vsaj) dveh razmeroma aktualnih pogledih: najprej, Pestre poda subtilno kritiko trenutno aktualnega znanstvenega diskurza, ki se vrti okoli deležnikov, akterjev, njihovih mehanskih interakcij in prerazporeditev znotraj družbeno-politične realnosti, ki najprej že na epistemološki ravni kažejo poskuse in tehnike uničevanja kompleksnosti in raznovrstnosti družbenega sveta ter znanj o tem svetu. Po drugi strani nam avtor ob neprestanem ponavljanju, da nezaznamovana znanja (oziroma čista znanost) ne obstajajo, ponudi še zanimiv pogled na pasti kritike, kadar se ta nanaša na sklicevanje na končne kategorije, kot so na primer »zlobni kapitalizem« ali pa »tlačena ljudstva«. Pestre pravi, da takšna kritika kljub navidezni občutljivosti do krivic sveta pravzaprav nima nobene emancipatorne moči, saj je njen edini potencial v tem, da ob nenehni presenečenosti nad vedno istimi temami spodkopava družbo in jo še bolj utrjuje v njeni razdeljenosti, ki se jo je pravzaprav namenila kritizirati. Skozi celotno knjigo nam avtor sicer poskuša prikazati tudi *družbeno* zgodovino znanosti: v prvem delu, poimenovanem *Znanstvene logike*, se tako na primer avtor ukvarja s temeljnima znanstvenima pojmomoma: *dokazom* in *eksperimentom*, in sicer tako, da razkriva drugačno razumevanje praks in njune rabe. Dokaz, kot piše Pestre, namreč nima *a priori* nikakršnega transcendentalnega pomena, ni neizpodbiten in večni, vedno je povezan s situacijo, znotraj katere ga izvajajo, omejen je z okoliščinami, ki vladajo zunaj in znotraj laboratorija, opredeljen je s kontekstom njegove rabe, za katerim stojimo raziskovalci (avtor to argumentira z dvema primeroma iz zgodovine: z eksperimentalnim dokazom elektromagnetnega valovanja Heinricha Hertza s konca 80. let 20. stoletja in z delom, ki ga je pričel Louis Néel med »lažno vojno« z intenco imunizacije ladij proti nemškim magnetnim minam). Pomembnost interpretativnega okvira (ki pa ga seveda ne moremo nikoli dokazati) je vidna tudi pri eksperimentu, ki se mu Pestre posveča v drugi polovici prvega dela knjige: temeljni problem vloge eksperimenta v znanosti in tehniki danes je prepričanje, da umik raziskovalca iz okvira eksperimenta nudi boljši zapis naravnega stanja in s tem točnejši rezultat. Pestre se s to klasično epistemologijo ne more strinjati; poudarja, da je eksperiment, podobno kot prej dokaz, vedno odvisen od razmer v laboratoriju, družbeno-političnega konteksta in tudi od raziskovalčevih namer (in raziskovalnih potreb) samih. Eksperiment ne more postati arbiter resnice, saj ga ni mogoče nenehno reproducirati in s tem dokazovati, poleg tega je vse, kar z njim *dokazujemo*, mogoče postaviti pod vprašaj, saj je eksperimentator tisti, ki ima moč, da eksperiment prilagaja, nadzoruje in obvladuje, in sicer tako dolgo, dokler z rezultati ne zadosti različnim partikularnim interesom. V drugem delu knjige, naslovljenem *Ekonomske, družbene in politične logike*, Pestre nadaljuje z analizo razmerij med družbo, znanostjo in ekonomijo, ki jo sicer nakazuje že nekoliko prej v kritiki učinkovite znanosti. Neoliberalni procesi v visokem šolstvu – upravljanje univerz po načelih vodenja gospodarskih družb – komercializacija visokega šolstva – je v zadnjih tridesetih letih močno preoblikovalo produkcijo znanosti in tehnike. Ne le

da so znanosti, ki svoje učinkovitosti niso mogle preprosto izraziti v merljivih indeksih in lestvicah (ki so seveda ravno tako nastale kot umeten produkt tega časa, katerega merskih parametrov nihče ne preizprašuje) ter svoje inovativnosti niso mogle prodati za ceno tehnološkega napredka, konstantno v podrejenem položaju in finančno podhranjene, tudi javne univerze in raziskovanje kot vrednota izgubljajo svoj pomemben položaj v družbi. Posledica novega trga znanj so novi koncepti, ki so postali ključni okviri naših življenj: našega dela (pojav menedžerjev, upravnikov, upravljanja s populacijami itn.) in našega zasebnega življenja (pojav terapijske družbe ipd.). Strukturne spremembe se torej odražajo tako na spremembah subjektivitet in javnega prostora kot na spremembah politik(e). Eden izmed zgoraj omenjenih novih konceptov (oziroma produktov novih znanj) je *družba tveganj*, ki jo Pestre analizira kot genealogijo neke prakse. Prikaže nam celotno zgodovino njenega nastanka, vse od Napoleonove administracije, ki je prva opredelila pojem tveganja, in ideje, da je tveganje inherentno napredku, pa vse do danes, ko živimo v družbi dejavnikov tveganja in upravljavcev s tveganji. Tveganje je kot produkt znanosti, tehnike in potreb družbe in kulture postalo še ena izmed tehnik za upravljanje z družbo, ki pa ne priznava povezave med (negativnimi) posledicami tehnološkega napredka, ki jih ima ta za družbo. V tretjem, zadnjem delu knjige z naslovom *Logike študijev znanosti* se Pestre loti tistega dela znanosti, ki se v največji meri ukvarja s študijem znanosti (*Science studies*); torej z načini teoretiziranja in opredeljevanja pojmov in njihovih odnosov med seboj ter interesi, ki se skrivajo za hierarhizacijo vsega tistega, kar kot znanost in tehniko razumemo danes. Gibanje za kritiko znanosti, ki spontano nastaja od 60. oziroma 70. let 20. stoletja (simbol gibanja so dogodki maja 1968) ter v katerega so vključeni različni filozofi, družboslovci, okoljevarstveniki, feministične organizacije in drugi aktivisti, poudarja po eni strani preseke družbe, politike in znanosti, na drugi strani pa opozarja na elitističnost in avtoritarnost znanosti kot institucije. Ravno to je morda še eden izmed zadnjih ključnih Pestrejevih poudarkov, namreč znanost, ki kaže in ponuja ugodne epistemološke pozicije ter prikazuje *dobre prakse* norm, ki so znanstvene, ne more producirati nič drugega kot zgolj reproducirati samo sebe. Znanost, tehnike in vsi, ki znotraj teh polj delujejo, niso izključeni iz družbenega sveta, o katerem ali pa za katerega razmišljajo in izumljajo. Znanost je zato zgolj še ena izmed družbenih institucij, ki predstavlja konglomerat rezultatov bojov za (politično) moč. Družba, ki se okliče za demokratično, napredno in odprto, pa bi morala glede znanosti sprejeti in priznati vsaj dvoje: da je vsako njeno izjavljanje, vsak njen produkt del ideologije, da nikakor ne more biti neodvisen prikaz naravnih stanj reči in da je trenutni znanstveni diskurz zgolj eden izmed mogočih, in ne več in edini arbiter resnice.

Klara Otorepec

Iztok Šori: Samskost: med ideologijo družine in ideologijo izbire.

Maribor: Založba Aristej, 2015.

227 strani (ISBN 978-961-220-104-3), 20 EUR

Koliko resnih socioloških raziskav o samskosti, ki si za osnovni preučevani vzorec ne bi najprej vzele jedrne heteronormativne družine in šele na podlagi odstopanj od nje ugotavljale, kdo so sploh samski in koliko jih je »tam zunaj«, temveč bi izhajala iz samskih samih, tako rekoč iz samskih kot samostojne družbene skupine, obstaja v polju znanosti? Kot ugotavlja Izток Šori, doktor sociologije in raziskovalec na Mirovnem inštitutu v Ljubljani ter avtor prve znanstvene monografije o samskosti pri nas, ne prav veliko. Ta ugotovitev je presenetljiva glede na teorije sodobne družbe, ki v središče zanimanja postavljajo individualizacijo in njeno domnevno posledico, tj. razgradnjo družbe in tradicionalnih oblik posameznikove intimnosti in vsakodnevnega življenja. Dejstvo o manku raziskav o samskosti, kljub razvejanosti številnih razmislekov o preobrazbi intimnosti, ki bi jo zmogle misliti kot samostojno družbeno skupino ali celo življenjski stil, nam že na začetku monografije da vedeti, kako je »ideologija družina [še vedno] utelešena v državnih institucijah in politikah ter se prenaša s političnim, medijskim in strokovnim diskurzom in tudi z vsakodnevnimi interakcijami med ljudmi« (str. 204). S tega vidika je raziskava, na podlagi katere je nastala obravnavana monografija – kot lahko preberemo tudi na zadnji platnici – »glede na dosedanje raziskovalno razpravo tudi sociološki eksperiment«. Slednje nedvomno drži. V raziskavi, ki je zajela 833 v analizo vključenih anket in 17 polstrukturiranih intervjujev, je glavna pozornost namenjena samskosti v Sloveniji oziroma samskim osebam, ki se same tako opredeljujejo. Izток Šori jih glede na rezultate loči na dve glavni skupini: samske, ki status samskosti pojmujejo kot prehodno obdobje, in samske, ki svojo samskost dojemajo kot svoj življenjski slog. Skozi številne spremenljivke, ki se dotikajo ekonomskega, družbenega, kulturnega in individualnega konteksta samskosti, pa je ključnega pomena pri obravnavani raziskavi dejstvo, da je opredelitev samskosti, njenih značilnosti, morebitnih ambivalentnosti in drugih določujočih dejavnikov predvsem v domeni intervjuvancev in intervjuvank.

V prvem delu monografije nas avtor resda popelje skozi različne teorije refleksivne modernizacije (in njihove kritike), individualizacije in refleksivne preobrazbe intimnosti ter teorije poblagovljenja in racionalizacije zasebnih ter intimnih življenj v moderni dobi, pri čemer »veljavnost« teh teorij preverja tudi preko dobljenih odgovorih. Vendar mu ta pregled ne služi za to, da bi na njegovi osnovi postavil vnaprej postavljene predpostavke o samskih, temveč za to, da ob razkoraku med že obstoječimi tezami in rezultati raziskave pokaže na številne družbene in medijske konstruirane stereotipe o samskosti. Slednji so v veliki meri zaslužni za to, da so samski, kolikor niso dojeti kot nesrečneži, ki si niso uspeli najti tiste »prave osebe« v svojem življenju, percipirani kot »poblagovljeni, karieristični, promiskuitetni, urbani japiji« (str. 188). Ugotovitve pričujoče raziskave zavrnejo kar nekaj tez, osnovanih na tem zadnjem stereotipu. Tako recimo zanikajo Beckovo (2001) predpostavko, po kateri naj bi protidružinsko delovanje trga dela v sodobni družbi pripeljalo do družbe samskih, saj med vprašanimi ni moč zaznati nobene prisile ali motivacije za samskost s strani trga dela; prav tako samskost ne vpliva na razgradnjo družbe in opornih mrež, pred čimer svari Bauman (2000), saj ugotovitve kažejo, da imajo samski »zelo raznolike socialne mreže in različne referenčne osebe, na katere se lahko obrnejo po pomoč« (str. 201); domnevno poblagovljenje intimnih odnosov in racionalno delovanje pri izbiri potencialnega novega partnerja (ki naj bi se odražalo v premišljenem tehtanju in primerjavi lastnosti izbranih oseb, ki odločajo o smiselnosti vlaganja truda v zvezo) je sicer delno prisotno, vendar ideologija romantične ali večne ljubezni ostaja enako močna kot v predmoderni dobi.

Pregled že obstoječih zapisov o individualizaciji v monografiji pa nam služi tudi kot opomnik na določena dejstva, za katera se zdi, da se pri raziskavah ali splošnih predstavah o samskosti

pogosto izgubijo. Teze o individualizaciji kot življenjski poti, ki so si jo izbrali samski, in posledično domnevno izginjanje tradicionalnih intimnih družbenih struktur (torej iz družinske skupnosti v »subjekte – prosto lebdeče satelite«) spregledajo, da individualizacija v sodobni družbi ni samo izbira, temveč usoda. Ne glede na življenjski stil se namreč od vsakogar pričakuje, da bo gojil »kulturo samega sebe«, pa tudi če mu to njegova socialnoekonomska situacija ne omogoča ali če je še tako predan tradicionalni obliki zasebnega življenja. Pluralizacija življenjskih stilov še ne pomeni, da družina kot osnovna družbena matrica izginja. Ravno nasprotno, kot pokaže Šori, ima še vedno izjemno veliko vlogo, saj se večina samskih v pričujoči raziskavi dojema in temu primerno samovrednoti skozi prizmo tradicionalnih pričakovanj življenjskega poteka, ki vključujejo tudi stalno partnersko zvezo in otroke. Tako so se le redki izrekli, da je samskost njihov življenjski stil, oziroma so svojo samskost sprejeli kot družbeno identiteto. Večina je še vedno kazala veliko zanimanje za uresničitev družbenih pričakovanj, razen v primeru, da so postali samski po tem, ko so že izkusili dolgotrajno zvezo in/ali starševstvo. Vsi pa so zaznavali, da so kot samski objekt stereotipizacij, predsodkov in diskriminacije, t. i. singlizma, vendar so to le stežka ozavestili. Pogostejše so o tem poročali na bolj posreden način, ki je kazal na ponotranjenje družbenih norm o normalnem življenjskem poteku, in sicer z dojemanjem svoje samskosti kot osebnega in osebnostnega problema (predvsem če so bili s samskostjo nezadovoljni).

Četudi je pozornost Šorijeve raziskave osredotočena na »dajanje glasu« samskim in želi vztrajati na tej dobrodošli spremembi pri raziskovanju sodobnih življenjskih slogov, pa (se) vendarle ne more drugače, kot da se nenehno vrača k premisleku o – v najširšem pomenu besede – vlogi družine v družbi. Ravno ambivalentni občutki samskih do lastnega položaja, v katerem se prepletata po eni strani strah pred izgubo avtonomije in osebne svobode ter po drugi strani strah pred osamljenostjo, visoka pričakovanja od partnerskih zvez, pritiski sovrstnikov in sorodstva k vzpostavitvi partnerske zveze in družine, dojete kot najboljši način osmišljanja lastnega življenja, pogosta percepcija samskosti kot zgolj prehodnega obdobja in možnost pozitivnega dojetja samskosti šele ob aktivnem reflektiranju normativnih prisil iz okolja – vse to so indikatorji, kako zelo je ideologija družine še vedno močan družbenoheteronormativen mehanizem pri oblikovanju posameznikovega občutka identitete. V kombinaciji s pojavom retraditionalizacije, povečanim vplivom katoliške cerkve pri nas v zadnjih letih in sistemskimi ukrepi, ki kljub krčenju socialne države še vedno zagotavljajo številne ugodnosti predvsem za družine, ogrožajo pa enočlanska gospodinjstva z nizkimi prihodki, je okolje samskim osebam še vedno precej nenaklonjeno, zlasti kadar njihova samskost ni percipirana zgolj kot »splet nesrečnih okoliščin«. Zato lahko samskosti, če je v domeni lastne izbire, v danih okoliščinah do neke mere celo pripišemo uporniški značaj oziroma določen potencial za spreminjanje družbeno pričakovanega življenjskega poteka. Vendar se na tej točki zdi, kot zaključí Izток Šori, da sicer lahko »pričakujemo predvsem nadaljnjo pluralizacijo partnerskih zvez in večje deleže takšnih zvez, ki danes še veljajo za 'alternativne', malo pa je verjetno, da se bo bistveno spreminjal delež samskih ljudi« (str. 199). Paradoksalno je danes samskost, četudi je s strani zagovornikov tradicionalnih oblik intimnosti včasih dojeta celo kot »nenaravna« okoliščina (spomnimo se referendumov o možnosti biomedicinske pomoči pri oplojevanju za samske ženske), bolj kot antipol družini prej njeno ideološko dopolnilo.

Tanja Kamin

Jeff French in Ross Gordon: Strategic social marketing.

London: Sage, 2015.

430 strani (ISBN 978-1-44624-862-1), 59 USD

V sedemdesetih letih prejšnjega stoletja so se začela zastavljati vprašanja, ali bi bilo mogoče spoznanja iz marketinške discipline prenesti tudi na področja, ki si prizadevajo za reševanje družbenih problemov in za doseganje trajnostnih pozitivnih družbenih sprememb; vprašanja, ali bi lahko marketinške teorije in veščine uporabili ne le za spodbujanje procesov menjave na komercialnih trgih izdelkov in storitev, temveč tudi za spodbujanje prodružbenih vedenj; za doseganje večje solidarnosti, za odpravljanje nasilja nad ženskami, za spodbujanje vedenjskih sprememb, ki vodijo v boljše zdravje ljudi, v čistejše okolje in podobno. S temi vprašanji in premisleki, ki so jim sledili, se je rojevala nova disciplina, imenovana socialni marketing. V izogib nesporazumom naj na tem mestu bralce in bralke opozorim, da pojma marketing ne gre izenačevati s tržnim komuniciranjem ali pa celo kar s samim oglaševanjem. Marketing je namreč strategija menjave, ki ni omejena na komercialni svet, vključuje pa vse od razvoja izdelkov, storitev, programov, določanja njihovih cen, distribucijskih poti do komuniciranja, med temi pa se lahko, a ne nujno, znajde tudi oglaševanje. Če za očeta socialnega marketinga, ki se je najprej razvil v ZDA, veljata Philip Kotler in Gerald Zaltman, pozneje pa tudi Alan R. Andreasen – vsi so uveljavljeni akademiki marketinške discipline – za očeta socialnega marketinga v Evropi veljata Gerard Hastings in Jeff French, oba iz Velike Britanije. Jeff French je med drugim pobudnik ustanovitve svetovnega združenja za socialni marketing, Ross Gordon pa je mlada zvezda socialnomarketinške discipline; doktoriral je na Stirling University na Škotskem pod okriljem Gerarda Hastingsa, danes pa je predsednik avstralskega združenja za socialni marketing. Nobeden od treh naštetih ni izšel iz poslovnih šol, kar se pozna pri njihovem razmišljanju o rešitvah družbenih problemov ter njihovi kritičnosti do individualizacije družbenih problemov in komercializacije družbe. Ross Gordon, denimo, je najprej doštudiral politično teorijo in se je šele v okviru doktorskega študija usmeril in preučevanje socialnega marketinga kot pristopa, ki lahko pomaga ne le naslavljati, ampak tudi učinkovito reševati družbene probleme.

Knjiga *Strategic social marketing* je tako knjiga dveh uveljavljenih evropskih akademikov, Jeffa Frencha in Rossa Gordona, predstavnikov dveh generacij, ki izhajata iz kritične pozicije in za podstat družbenih sprememb postavljata nujnost sočasnega naslavljanja problemov, tako na ravni družbenih struktur in politik kot na ravni skupnosti ter posameznikov in posameznic. Ni naključje, da naslovnica recenzirane knjige spominja na plakat družbenih aktivistov, ki s sliko dvignjene pesti poziva k uporabi trenutnemu stanju družbe in ljudi spodbuja k boju za nujne družbene spremembe. Ta knjiga, če parafraziram Brechta, je uporabno orožje za vse, ki si želijo snovati in udeležniti družbene spremembe, zato jo je vredno vzeti v roke. Ta knjiga ni samo še ena knjiga o socialnem marketingu, ki bi ponujala formule in recepte za to, kako oblikovati programe in intervencije, ki bodo ljudi nagovorile k temu, da jedo več sadja in zelenjave, pridno reciklirajo in ne vozijo, kadar pijejo. To bi bilo prelahko in, kot se zavedata avtorja, od njih ne neodgovorno. Ker družbenih problemov ne moremo reševati z enostavnimi formulami in samo na ravneh, na katerih težave izbruhnejo, ampak jih moramo reševati sistemsko, tudi tam, kjer nastajajo, torej pri vzrokih, ne le simptomih.

Knjiga nas pelje skozi različne faze socialnomarketinškega razmišljanja o družbenih problemih in iskanju njihovih rešitev, in sicer po strukturi, ZAKAJ socialni marketing, KAJ je socialni marketing in KAKO delovati v skladu s socialnomarketinškimi načeli. V prvem delu knjige (ZAKAJ) avtorja opredelita družbenopolitični kontekst, ki nakazuje smiselnost uvažanja socialnomarketinškega razmišljanja že v politike, da bi snovali in implementirali ukrepe za družbeno dobro, ki jih bodo

državljeni sprejeli in podprli. V časih redefiniranega odnosa med državo in državljanom namreč samo ukazi, zahteve, ki prihajajo od zgoraj navzdol, niso več sprejemljivi pristopi za doseganje družbenih sprememb. Do državljanov je treba pristopiti sodelovalno, s spoštovanjem, razumevanjem njegovih in njenih vrednot, želja, stisk in zmožnosti za delovanje. Že uvodoma ugotovimo, da socialni marketing ni teorija sama po sebi. Avtorja nas popeljeta skozi kratko zgodovino koncepta in prakse socialnega marketinga, pri čemer ne izpustita niti njegovih kritik, omejitev in etičnih dilem. Socialnomarketinški pristop je izrazito transdisciplinaren, usmerjen je na problem in teoretsko naslonjen na številne discipline, ki razlagajo, zakaj so stvari v družbi takšne, kot so, zakaj se ljudje, skupine ljudi, odločevalci in drugi družbeni akterji v odnosu do nekega problema vedejo, kot se, in zakaj je spreminjanje teh vedenj tako težavno. Hitro razumemo, da je spreminjanje vedenj ne le zahteven, temveč tudi dolgotrajen proces, da ni mogoče ubirati bližnjic, da je individualizirano reševanje problemov kratke sape ali celo kontraproduktivno ter da resnične družbene spremembe zahtevajo sistemsko razmišljanje in angažma številnih akterjev. Za okvir reševanja družbenih problemov avtorja postavi hierarhični piramidni model, ki nas nekoliko spominja na prehransko piramido, izpostavlja pa jasno podrejenost orodij in tehnik intervencij temeljnim socialnomarketinškim načelom in konceptom. Socialnomarketinško načelo, ki je v temelju piramide, zajema ustvarjanje družbene vrednosti skozi procese menjave; socialnomarketinški koncepti, ki so v sredinskem delu piramide, obsegajo vpliv na vedenjske spremembe, usmerjenost k državljanu in civilni družbi, razvijanje odnosov in oblikovanje ponudbe (ideje, storitve, izkušnje, izdelka); v vrhu piramide pa so socialnomarketinška orodja in tehnike, kot so integrirani intervencijski splet, soustvarjanje, analiza konkurence, sistemsko načrtovanje in evalvacija, segmentacija, znamčenje, odnosi z javnostmi ipd.

V drugem delu knjige (KAJ) se avtorja osredotočita na socialnomarketinški splet, pri čemer tradicionalni splet 4P nadgradita z dodatnimi elementi, vključno z zagovorništvom, lobiranjem, družbenimi mediji in znamčenjem. Predstavita proces strateškega socialnomarketinškega načrtovanja in načelo soustvarjanja vrednosti družbenih sprememb, tako z vidika ekonomije, funkcionalnosti kot tudi emocionalne, socialne in ekološke vrednosti. Zadnji del knjige (KAKO) je najboljšeješi. Uvodoma zagovarja potrebo po sistemskem razmišljanju o družbenih problemih. Bralce in bralke spodbuja k razumevanju družbenih sistemov in jim ponuja nekaj pripomočkov za naslavljanje kompleksnih družbenih problemov, ki jih soustvarjajo posamezniki, institucije, različni deležniki, strukture. Pri tem so teorije neobhodne. Avtorja predstavita številne teorije, ki pojasnjujejo družbene probleme, in jih predstavita z vidika uporabnosti za načrtovanje raziskav ter razvijanja socialnomarketinških programov za doseganje vedenjskih in družbenih sprememb.

Ker je to knjiga o strateškem socialnem marketingu, ki je usmerjen k doseganju ne le večje informiranosti o problemih, ampak iskanju načinov za dejansko doseganje sprememb, avtorja poleg teoretske razprave ponujata tudi pristope, korake procesov in napotke, kako se moramo lotiti obravnave slehernega problema. Pri tem so bralcem in bralkam v pomoč študije primerov z različnih koncev sveta, ki znotraj vsakega poglavja omogočajo poglobljanje razumevanja teorije in konceptov z vpogledom v realne probleme in izzive, s katerimi so se ljudje srečevali pri razvijanju programov za doseganje vedenjskih in družbenih sprememb. Knjiga je strukturirana zelo pedagoško, opremljena z uvodi v poglavja, primeri za razmislek in diskusijskimi vprašanji, hkrati pa sta avtorja pripravila tudi precej gradiva, ki je uporabnikom knjige prosto dostopno za branje in tiskanje na spremljevalni spletni strani.

Ključno sporočilo knjige je, da pri reševanju družbenih problemov ni bližnjic. V podstat socialnega marketinga, kot ga želita svojim bralcem in bralkam približati avtorja, je predpostavka, da mora vsaka intervencija, vsak program za naslavljanje problema, najprej do obisti razumeti, kako se določen problem, ki ga denimo zabeleži epidemiologija na ravni »abstraktne« populacije, manifestira na ravni konkretnih ljudi, na ravni njihovega vsakdanjega življenja. Kaj vpliva na njihovo vedenje, kako mislijo in doživljajo to vedenje, kaj jih v njem vzdržuje ipd. In kako jim

pomagati, da jim bodo priporočena vedenja bolj dostopna, bolj sprejemljiva od problematičnih alternativ. Zato je teoretska umestitev problema in raziskovanje ciljnih skupin, katerih vedenje želimo spremeniti, v samem izhodišču socialnomarketinškega pristopa k reševanju problema. Sta prva dva, temeljna kriterija socialnomarketinškega pristopa, ki v kombinaciji s še nekaj drugimi vodita k večji uspešnosti intervencij v primerjavi z drugimi pristopi za doseganje vedenjskih in družbenih sprememb.